

مطالعات فرهنگی ارتباطات

سال بیست و پنجم، شماره شصت و هفت
شماره مسلسل ۹۹، پاییز ۱۴۰۳

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

مدیر مسئول: قاسم زائری
سر دبیر: علی انتظاری

هیأت تحریریه:

- شهاب اسفندیاری
دانشیار سینما و تئاتر دانشگاه هنر تهران
- علی انتظاری
دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی
- هادی خانیکی
استاد علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبایی
- حسن خجسته باقرزاده
استاد رادیو و تلویزیون دانشگاه صداوسیما
- ابراهیم فیاض
دانشیار انسان‌شناسی دانشگاه تهران
- محمدتقی کرمی قهقی
دانشیار مطالعات زنان دانشگاه علامه طباطبایی
- یونس نوربخش
دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه تهران
- سیده راضیه یاسینی
دانشیار پژوهش هنر پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

اعضای بین‌المللی:

- مهدی سمتی
استاد دانشگاه لبنان
- یحیی کمالی پور
استاد دانشگاه پوردو
- محمد محسن
استاد دانشگاه نورسن الینویز

این نشریه در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه می‌شود.

مدیر داخلی: رقیه مهری
ویراستار: شهناز شفیعی‌خانی
صفحه‌آرا: حامد خلیلی
چاپخانه: درپچه نو
بهاء: ۱۷۰۰۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولیعصر،
خیابان دمشق، شماره ۹
صندوق پستی: ۶۴۷۴ ۱۴۱۵۵
تلفن: ۸۸۹۱۹۱۸۶ - ۰۲۱
نمابر: ۸۸۸۹۳۰۷۶ - ۰۲۱
وبگاه: www.jccs.ir

فصلنامه براساس مجوز شماره ۱۷۹۸۶۶
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری موفق
به کسب رتبه علمی پژوهشی شد و از
شماره پاییز ۱۳۹۰ با همکاری انجمن
ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات منتشر
می‌شود.

فصلنامه علمی «مطالعات فرهنگ ارتباطات»
بر اساس ارزیابی کمیسیون علمی
نشریات وزارت علوم تحقیقات و فناوری
و پایگاه استنادی علوم جهان اسلام ISC
موفق به اخذ رتبه «الف» شده است.

فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات

دربارهٔ مجله

مطالعات فرهنگ و ارتباطات مجله‌ای است که به منظور انعکاس مقالات برگرفته از پژوهش‌ها و مطالعات تجربی و نظری در حوزهٔ فرهنگ و ارتباطات در نظر گرفته شده است. با توجه به اهمیت ارتباطات در جامعه‌ای که رسانه‌های اجتماعی نقش فعال در مناسبات اجتماعی دارند و تحولات پیش‌رو در جهان فرا ملی شده چند قطبی، اولویت انتشار، مقالاتی است که هم از بُعد نظری و هم از بُعد تجربی زوایای این تحولات را موشکافانه بررسی و به جامعه علمی منعکس نمایند. تلاش می‌شود از دیدگاه‌های متنوع به منظور فراهم کردن زمینه گفتگو و هم‌اندیشی میان اصحاب علوم اجتماعی استقبال و از طریق درج یادداشت‌ها و مقالات انتقادی به پویایی هر چه بیشتر این نهاد علمی مدد رسانده شود.

محورهای موضوعی فصلنامه علمی «مطالعات فرهنگ ارتباطات» بدین قرار است:

- فرهنگ، ارتباطات و جامعه
- فرهنگ و ارتباطات در عصر تحولات فناورانه
- فرهنگ و ارتباطات در جهان فرا ملی شده و چند قطبی
- رسانه‌ها (سنتی و مجازی)، فرهنگ، ارتباطات و جامعه
- سیاستگذاری ملی ارتباطی، فرهنگی و رسانه‌ای
- فرهنگ، بازی‌های رایانه‌ای و زندگی روزمره
- رسانه‌های اجتماعی و تعامل یا تقابل با رسانه‌های مدرن و سنتی
- اخلاق حرفه‌ای در حوزه رسانه‌ها و ارتباطات
- سواد رسانه‌ای، سواد فرهنگی و سواد اطلاعاتی در عصر رسانه‌های دیجیتال
- فرهنگ، ارتباطات، رسانه‌ها و سبک زندگی
- تحولات جهانی در حوزهٔ فرهنگ، ارتباطات و رسانه

اشتراک

مبلغ اشتراک سالیانه در ایران ۲۸۰۰۰۰۰ ریال است. علاقه‌مندان به اشتراک، این مبلغ را به شمارهٔ حساب ۴۰۰۱۰۲۸۵۰۳۰۱۴۹۰۶ بانک مرکزی به نام انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات واریز و اصل فیش را به نشانی تهران، پایین‌تر از میدان ولیعصر، خیابان دمشق، شمارهٔ ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، طبقهٔ اول دفتر فصلنامه ارسال کنند.

راهنمای تنظیم مقالات

- مقاله باید بین ۶۰۰۰ تا ۸۰۰۰ کلمه و در محیط ورد تنظیم شده باشد؛
- در ابتدای مقاله چکیده فارسی (بین ۲۵۰ تا ۱۰۰ کلمه) و انگلیسی (بین ۵۰۰ تا ۶۰۰ کلمه) آورده شود که در آن خلاصه‌ای از بیان مسأله، پرسش اصلی، روش تحقیق و مهم‌ترین نتایج همراه با واژه‌های کلیدی باشد؛
- پس از چکیده ارائه بخش‌های مقدمه، مبانی نظری، روش تحقیق، یافته‌های تحقیق و نتیجه‌گیری مرتبط با مبانی نظری در مقاله ضروری است؛
- ترتیب مقاله در مباحث نظری متناسب با کنکاش نظری است؛
- تمرکز بر پرسش اصلی، نثر مقاله و شیوایی نگارش از جمله معیارهای مهم داوری است؛
- معادل لاتین اسامی و مفاهیم مهم در پاورقی هر صفحه آورده شود؛
- در متن مقاله، هر جا که لازم بود، نام مؤلف، سال انتشار منبع و صفحه مورد نظر به صورت نمونه (شعیری، ۱۳۸۸: ۵۰) و در منابع خارجی (Entman, 2009: 176) درج شود؛
- منابع ذکر شده در متن حتماً در فهرست منابع آخر مقاله درج شوند؛ همچنین هیچ منبعی در فهرست منابع نباشد که در متن استفاده نشده باشد؛
- نشانی کامل اینترنتی مقاله‌ها، کتاب‌ها، رساله‌ها و گزارش‌های لاتین ترجمه شده به فارسی باید ضمیمه مآخذ شوند؛
- مؤلف باید نام کامل، سمت پژوهشی یا آموزشی، نشانی کامل محل کار و نشانی پست الکترونیکی خود و همکاران مقاله را به فارسی و انگلیسی در سایت فصلنامه درج کند؛
- پذیرش نهایی مقاله و چاپ آن در مجله بستگی به نظر داوران مقاله دارد؛
- در صورتی که هر یک از نویسندگان علاوه بر این فصلنامه مقاله‌ای به نشریه‌ای دیگری به منظور انتشار بدهند پیگرد قانونی به دنبال خواهد داشت.
- مدیران فصلنامه حق دارند محتوا و عناوین مقالات را در فرایند انتشار ویرایش نمایند.
- فصلنامه «مطالعات فرهنگ ارتباطات» ترجیح می‌دهد مقاله‌هایی را چاپ کند که اولویت با مقالاتی است که برگرفته از پژوهش‌ها و مطالعات اصیل و گرایش بومی، منطقه‌ای و فرا ملی در زمینه فرهنگ، هنر و ارتباطات است نتیجه تحقیقات ایرانی در زمینه فرهنگ، هنر و ارتباطات است؛
- مسئولیت محتوای مقاله‌های مندرج در فصلنامه، بر عهده نویسندگان آن‌هاست.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

- وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه رهبر جمهوری اسلامی ایران
سعیده خراسانی، حسینعلی جاهد، داریوش مطلبی ۷
- نظریه سیاستی مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد
رضا امینی هرنندی ۳۹
- مسجد و معنا: بررسی جایگاه «نظم مکانی مقدس» در مدینه فاضله، از خاستگاه نظریه فرهنگی صدرایی
محسن لبخندق ۶۹
- سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد در حوزه مسجد و مدرسه؛ تأملی بر شکاف میان کارکردهای تربیتی دو نهاد
شهرام رامشت، مینا فیاضی ۱۰۳
- الگوی موفقیت نهادهای دینی (مورد مطالعه: مساجد موفق در عرصه تربیتی)
علیرضا شریف‌فرد، میثم لطیفی ۱۴۱
- مسجد در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی؛ از وضعیت موجود تا مطلوب
سیدسجاد طباطبایی‌نژاد، محمدجواد کشانی ۱۸۷
- نیازسنجی و آسیب‌شناسی طراحی کارآمد اپلیکیشن‌های مسجدی
محمدجواد نوروزی اقبالی ۲۲۹
- مطالعه نحوه بازنمایی عناصر فرهنگی و ایدئولوژیکی در خلق انیمیشن (مورد مطالعه: انیمیشن پسر
دلفینی ۲۰۲۲)
- مهسا لاریجانی، فاطمه‌زهره بقایی ۲۵۵

The Cultural-Social Duties of Professors from the Perspective of the Leader of the Islamic Republic of Iran

Saeedeh Khorasani, Master's degree graduate in Educational Management.

Email: saeedehkhorasanii@gmail.com

Hosseinali Jahed, Associate professor, Department of Educational Management, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: jahediau@gmail.com

Daryush matlabi, Associate professor of human faculty of Islamic Azad University, Yadegar-e Imam (RAH) Shahr-e Rey. Email: dariushmatlabi@yahoo.com

Abstract

The Islamization of Iran's universities, the dominance of Islamic values in various dimensions of the university environment, and the cultural and educational influence of teachers and professors have always been emphasized by the leader of the Islamic Revolution. However, it is important to note that there has been no coherent study in the area of the cultural-social duties of professors from the perspective of the leader of the Islamic Republic of Iran. This lack of comprehensive research underscores the need for this study. Many professors need more familiarity with these duties, and this study aims to fill this gap. The study aims to determine cultural-social duties from the perspective of Ayatollah Khamenei, the leader of the Islamic Republic of Iran. For this purpose, his speeches from the commencement of his leadership until the end of 2019 have been analyzed. The primary sources have been "The Light of Knowledge," "The Shadow of Guardianship" in seven volumes, and the website of the Supreme Leader's Office. To extract the cultural-social duties of professors, 108 relevant speeches were identified and analyzed using the thematic analysis method. The results revealed that the most important cultural-social duties of professors include "identity formation and motivation," "presence in the field of action," "demanding and questioning," "management of cultural issues," "achieving solutions to problems", and "having hope."

Keywords

Leader of the Islamic Republic of Iran, Ayatollah Khamenei, Professors, Cultural-Social Duties.

وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه رهبر جمهوری اسلامی ایران

سعیده خراسانی^۱، حسینعلی جاهدی^۲، داریوش مطلبی^۳

چکیده

اسلامی شدن دانشگاه‌های کشور، حاکم شدن ارزش‌های اسلامی در محیط و ابعاد مختلف دانشگاه و تأثیر فرهنگی و تربیتی معلمان و استادان و ایفای نقش آن‌ها در تغییر و تحولات و حل مسائل اجتماعی همواره مورد تأکید مقام معظم رهبری بوده است؛ درعین حال بسیاری از استادان، آشنایی کافی با وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان از این دیدگاه را ندارند و پیش از این مطالعه‌ای در این زمینه انجام نشده است. هدف مقاله حاضر تعیین وظایف فرهنگی اجتماعی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر جمهوری اسلامی ایران است. به این منظور سخنرانی‌های ایشان از آغاز مسئولیت رهبری تا پایان سال ۱۳۹۸ تحلیل شده است. منابع اصلی بررسی شده شامل کتب روشنائی علم، سایه‌سار ولایت در هفت جلد و سخنرانی‌های مندرج در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری و پایگاه حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای بوده است. برای استخراج وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان، در مجموع تعداد ۱۰۸ سخنرانی مرتبط شناسایی و با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شد. نتایج نشان داد که مهم‌ترین وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان شامل «هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه»: «حضور در میدان عمل»: «مطالبه و پرسشگری»: «مدیریت مسائل فرهنگی»: «تحقق‌بخشیدن به مسائل» و «امید داشتن» است.

واژگان کلیدی

رهبر جمهوری اسلامی ایران، استادان، اعضای هیئت علمی، آیت‌الله خامنه‌ای، وظایف فرهنگی اجتماعی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۸

۱. دانشجو دکتری مدیریت آموزشی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

saeedekhorasanii@gmail.com

۲. دانشیار گروه مدیریت آموزشی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

jahediau@gmail.com

۳. دانشیار دانشکده علوم انسانی واحد یادگار امام خمینی (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

dariushmatlabi@iau.ac.ir

مقدمه

عوامل و عناصر اجتماعی متعددی در جامعه‌پذیری و ایفای نقش‌های اجتماعی تأثیرگذار هستند، آگاهی، مشارکت، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دینداری، قانون‌مداری، ایفای نقش فردی و جمعی و حل مسئله نمونه‌ای از عوامل و عناصر اجتماعی مهم هستند و فرهنگ مفهومی گسترده و از مهم‌ترین عناصر اجتماع است. فرهنگ مقوله مهمی است که باورهای بنیادی و رفتاری انسان را نشان می‌دهد (زهیری، سوداگر و غفوری‌فر، ۱۳۹۶) و اصلی‌ترین عنصر تشکیل‌دهنده یک سازمان و جامعه است (جمال‌زاده و آقاداتی، ۱۳۸۹). ارزش‌ها و هنجارها یا مجموعه بایدها و نبایدهای زندگی از فرهنگ استخراج شده و در جامعه نهادینه می‌شود و این امر اهمیت موضوع فرهنگ و توجه آن در جامعه را دوچندان می‌کند؛ از این رو می‌توان گفت فرهنگ مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته از دانش‌ها، آگاهی‌ها، تجربه‌ها، باورها، ارزش‌ها، هنجارها، ایستارها و مهارت‌های لازم و ضروری زندگی اعضای جامعه است و بدون فرهنگ، امکان زیست جامعه بشری وجود نخواهد داشت. از منظر امام خامنه‌ای فرهنگ در جامعه یک مسئله حیاتی است (زهیری، سوداگر و همکاران، ۱۳۹۶). فرهنگ همواره مرتبط با روح، روان، ذهن و دل آحاد مردم بوده و نقش تعیین‌کننده‌ای در عادات، آداب، رسوم، رفتار و شیوه‌های زندگی مردم ایفا می‌کند (ضیعی و لنگری، ۱۳۹۸). به عقیده امام خمینی (ره) فرهنگ یک ملت سعادت و شقاوت آن‌ها را رقم می‌زند و استقلال یک کشور را فرهنگ آن شکل می‌دهد (جمال‌زاده و آقاداتی، ۱۳۸۹).

پیشرفت در همه شئون اقتصادی، سیاسی و اجتماعی زندگی یک جامعه، متکی به فرهنگ آن جامعه است و تا زمانی که فرهنگ جامعه‌ای موافق با پیشرفت و توسعه نباشد، پیشرفت آن جامعه میسر نخواهد شد. بر این اساس می‌توان گفت برای دستیابی به توسعه در ابعاد گوناگون، باید به اصلاح فرهنگ در جهت توافق آن با توسعه همت گماشت (صحیفه نور، ج ۱۰: ۵۵). دانشگاه نماد آموزش عالی کشور و نهادی اثرگذار در فرهنگ جامعه است. از این رو، موضوع فرهنگ در سازمان دانشگاه، اهمیتی دوچندان دارد (امیری، زارعی‌متین و ذوالفقارزاده، ۱۳۸۹). مهم‌ترین رویکرد آموزش عالی، شناخت فرهنگ دانشگاهی و توجه به نقش آن در توسعه علمی است. اهمیت آموزش عالی در شکل‌دادن به سرنوشت اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کشورها بر کسی پوشیده نیست و وضعیت کمی و کیفی آموزش عالی از مهم‌ترین شاخص‌های توسعه هر کشور است (ملک، ۱۳۸۱). دانشگاه‌ها تنها فراهم‌کنندگان خدمات آموزشی

و پژوهشی نیستند؛ بلکه شکل دهنده هویت افراد مسئولیت‌پذیر نسبت به کشور خود و سایر کشورهای جهان نیز هستند (شفایی یامچلو، ایلی و قراملکی، ۱۳۹۶). اهمیت مسئولیت اجتماعی در دانشگاه از این جهت است که این مؤسسه نقش خود را در تربیت دانشجویان به گونه‌ای بر عهده می‌گیرد که آن‌ها بتوانند، راه‌حل مشکلات اجتماعی و تحقق آرمان‌های گروه‌های انسانی را، شناسایی و نسبت به آن آگاه شوند (رادمنش، مشایخ و رزمی، ۱۴۰۱). از مهم‌ترین ویژگی‌های نهاد دانشگاه، کارکردهای آموزشی، پژوهشی، فرهنگی و خدماتی است. در زمینه کارکرد فرهنگی دانشگاه می‌توان، از رشد و توسعه فرهنگی، علمی، حفظ، انتقال و بازاندیشی نشست‌ها و میراث فرهنگی گذشتگان و تجدید حیات جامعه یاد کرد (رئوفی، ۱۳۷۹)؛ زیرا که دانشگاه نقشی اساسی در توسعه و اعتلای فرهنگی جامعه، غنابخشی به فرهنگ عمومی برای رشد و توسعه فرهنگ علمی، حفظ، انتقال و بازاندیشی سنت‌ها و میراث فرهنگی گذشته و تجدید حیات جامعه ایفا می‌کند و بنیان‌های فرهنگی جامعه را استحکام می‌بخشد (کریمیان و احمدوند، ۱۳۹۱). از آنجاکه آموزش عالی از طرفی در محیط و بازار رقابتی کامل، بالغ و متنوع شده است و از سوی دیگر محیط ملی و جهانی آن در تحول ژرف، پدیده و مستمر قرار دارد؛ بنابراین دانشگاه‌ها برای رویارویی با چالش‌ها و فرصت‌ها، باید شکل و ساختار خود را تغییر دهند. در حقیقت، دانشگاه‌ها صرفاً فراهم‌کنندگان خدمات آموزشی و پژوهشی نیستند، بلکه شکل دهنده هویت افراد مسئولیت‌پذیر، نیست به کشور خود و سایر کشورهای جهان نیز هستند؛ بنابراین دانشگاه نقش مهمی در ایجاد نسل آینده به‌منظور دستیابی به موفقیت، رویارویی، با پدیده جهانی شدن و رشد اقتصادی و ساخت آینده‌های پایدار برای مردم در سراسر جهان ایفا می‌کنند (شفایی یامچلو، فرامرز قراملکی و ایلی، ۱۳۹۷). دانشگاه می‌تواند در کنار کنش‌های علمی و پژوهش‌های عالمانه به تربیت فراگیران به گونه‌ای همت‌گمارد که علاوه بر برخورداری از جایگاه والای علمی، متخصصان متعهدی پرورش یابند که ضمن ایفای نقش‌های اجتماعی مختلف، انتقال‌دهنده و مروج فرهنگ غنی اسلامی باشند. در اندیشه امام خمینی (ره)، دانشگاه نقش راهبری جامعه و ملت را بر عهده دارد؛ به بیان دیگر، سرنوشت و غایت یک ملت و کشور در دانشگاه تعریف می‌شود، بی‌اغراق می‌توان دانشگاه را بازوی توانای کشور و مرکز تبلور اندیشه‌ها و تجربیات و مهد استقلال و سربلندی کشور نامید (یوسفی و مستکملی، ۱۳۸۹). از دانشگاه انتظار می‌رود در راستای پاسخگویی اجتماعی بتواند به بخش‌های واقعی زندگی مردم مثل فرهنگ،

زندگی مدنی و انواع و اقسام مسائل حیات جامعه کمک مؤثری بکند (خراسانی، جاهد و مطلبی، ۱۴۰۲). دانشگاه به عنوان بستر تولید علم، یک نظام اجتماعی محسوب می‌شود که کنشگران علم به خصوص اعضای هیئت علمی گرد هم می‌آیند و با مراودات علمی در یک فرهنگ دانشگاهی سهیم می‌شوند؛ فرهنگی که عرصه علم را جهت داده و آن را ارتقاء می‌بخشد (قانع‌راد، ملکی و محمدی، ۱۳۹۲). همچنین با توجه به نقش دانش در حل مسائل اجتماعی، مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشگاه توسعه یافته است. بدین ترتیب دانشگاه‌ها به منظور پاسخ به نیازهای علمی و فنی حال و آینده ذینفعان خود؛ باید سازوکارهای جدیدی را در رویه‌های سازمانی و شیوه‌های آموزش و پژوهش خود در راستای تعامل و همکاری بیشتر با نهادهای دولتی، صنعتی، اجتماعی و محیط زیستی طراحی کنند (حاجی عباسی، ۱۴۰۲). اساتید جزء نخبگان جامعه و دارای بالاترین سطح تخصص هستند؛ بنابراین، آنان با تولید دانش بر وضعیت فرهنگ و مرزهای آن تأثیر مستقیم دارند. از طرفی دیگر، استادها گروه مرجعی هستند که دانشجویان را تربیت می‌کنند و آنان نیز وارد عرصه‌های مختلف جامعه می‌شوند؛ بنابراین، استادها مستقیم و غیرمستقیم بر فرهنگ و چگونگی آن تأثیر می‌گذارند. بدین ترتیب، استادها فرهیخته‌هایی هستند که فرهنگ فرهیختگی را تولید می‌کنند (طاهری کیا، ۱۳۹۷)؛ و مرکز آموزش عالی به عنوان اصلی‌ترین و کلیدی‌ترین مراکز تعلیم و تربیت، نقش بی‌همتایی در تربیت اخلاقی و رشد فرهنگی دانشجویان دارند که این امر بدون توجه به رابطه دانشجویان و استادان، به عنوان کنشگران اصلی دانشگاهی میسر نمی‌شود (مهدوی‌نژاد و ستوده اصل، ۱۳۹۲). بسط کیفی ارتباط دانشجو با استاد می‌تواند در تسهیل انتقال ارزش‌ها و الگوهای مهم جامعه به دانشجو مؤثر باشد. رابطه صمیمی و ارتباط نزدیک فرآیند الگوپذیری را تسهیل می‌کند. نکته مهمی که باید خاطر نشان کرد این است که استادان دانشگاه، به واسطه نوع تفکر و دیدگاه علمی خود، می‌تواند مباحث فرهنگی و ارزشی را در چارچوبی علمی تر و مقبول‌تر به دانشجویان ارائه دهند و مباحث نظری مربوط به ارزش‌های فرهنگی و ملاک‌های عینی آن را برای سیاست‌گذاران بخش‌های مختلف تبیین و تشریح کنند. همچنین باتوجه به این که هر دانشگاه یا دانشکده، از لحاظ رفتاری، ارزشی، نوع روابط و غیره، فضای خاص خود را دارد، تأثیرپذیری کارکردهای فرهنگی از این عوامل طبیعی به نظر می‌رسد؛ و با توجه به آشنایی اساتید با این فضا، احتمالاً نقش آن‌ها، در اثرگذاری فرهنگی بر دانشگاه و دانشجویان، بسیار بارزتر و مؤثرتر از دیگر بخش‌های دانشگاه خواهد بود. شاید

استادان دانشگاه بهتر از هر گروه دیگری بتوانند باورها و ارزش‌های مقبول جامعه را در میان دانشجویان ترویج و بالعکس در تقویت نگاه مثبت جامعه به دانشگاه و دانشگاهیان نقش مؤثرتری ایفا کنند؛ بنابراین اینجاست که توجه به رسالت فرهنگی و تربیتی استاد اهمیت بسیار پیدا می‌کند (فتح‌آبادی، ۱۳۹۳). با توجه به جایگاه ویژه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، به عنوان دومین رهبر فرهیخته و عالم جمهوری اسلامی ایران و مجموعه آثار و بیانات ایشان در زمینه فرهنگ و اجتماع، مطالعه دیدگاه رهبری معظم در خصوص وظایف فرهنگی اجتماعی اعضای هیأت علمی از اهمیت بالایی برخوردار است. بررسی پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی که وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان دانشگاه‌ها را از دیدگاه رهبر معظم ایران بررسی کرده باشد انجام نشده است؛ بنابراین سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که از دیدگاه رهبر جمهوری اسلامی ایران، استادان چه وظایف و مسئولیت‌هایی فرهنگی - اجتماعی برعهده دارند؟».

پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش‌های قبلی نشانگر عدم انجام پژوهش علمی و دانشگاهی در موضوع حاضر است. برخی پژوهش‌های نسبتاً مرتبط همانند منوچهری‌دزکی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «فرهنگ در آموزش عالی» که به روش مروری انجام شده است نشان دادند تأمین نیازهای شغلی، نیازهای جامعه و سایر موضوعات در زمینه یاددهی و یادگیری مؤثر هستند. همچنین زهیری و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه نقش مدیران فرهنگی در مقابله با تهاجم فرهنگی هنری به استناد بر بیانات مقام معظم رهبری» که به روش پیمایشی تحلیلی انجام شده است، نشان دادند شکل زندگی مردم، عادات و رفتارهای جوامع است که سال‌هاست مورد هجوم غرب و بیگانه قرار گرفته است و اگر از تهاجم فرهنگی جلوگیری نشود فرهنگ ایرانی اسلامی را از بین می‌برند و آن را طبق غرب می‌سازند. فقیهی، بهرامی، هرنندی و عبدی‌زرین (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «نقش برنامه‌های فرهنگی دانشگاه قم در تربیت دانشجویان از دیدگاه استادان و دانشجویان» که به روش پیمایشی تحلیلی انجام شده است نشان دادند لازم است که برنامه‌های فرهنگی دانشگاه‌ها مرتبط با نیاز و علایق دانشجویان باشد تا میزان اثربخشی این برنامه‌ها افزایش یابد. قنبری برزیان (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «مرجعیت استاد در میدان فرهنگی دانشگاه با تأکید بر متغیر سرمایه اجتماعی دانشگاهی (مورد مطالعه:

دانشگاه اصفهان) که به روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انجام شده است نشان داد سرمایه اجتماعی دانشگاهیان با روابط صمیمانه و تعاملات فرهنگی و اجتماعی دارای پیامدهای فرهنگی مثبتی بوده و بر رضایتمندی دانشجویان از جنبه‌های مختلف از دانشگاه تأثیر مثبت و مستقیم دارد.

تفاوتی که مقاله حاضر با مجموعه فعالیت‌های انجام شده در حیطه وظایف فرهنگی اجتماعی استادان دارد؛ بررسی جامع و کامل بیانات مقام معظم رهبری در مورد وظایف استادان در دوره زمانی بلندمدت با استفاده از روش تحلیل مضمون است.

مبانی نظری پژوهش

توسعه مراکز عالی تحصیلی در آئینه کشور بسیار مهم است. موضوع پراهمیت، وظایف استاد است زیرا در دانشگاه سبب‌های علمی و تحقیقاتی آینده هر کشور توسط آنها ساخته می‌شود. در همین راستا وظایف اساتید در سند دانشگاه اسلامی تحقق فرامین و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) عبارت از طراحی، تدوین و تحقق نظام جامع فرهنگی تربیتی بر اساس مبانی، اصول، اهداف، مراحل و روش‌های فرهنگ و تربیت اسلامی؛ تدوین آیین‌نامه هماهنگ‌کننده و انسجام‌بخش دیگر نظامات دانشگاهی با نظام جامع فرهنگی تربیتی در محیط دانشگاه؛ ایجاد جایگاه سازمانی مناسب و کارآمد برای تحقق نظام جامع فرهنگی تربیتی در دانشگاه‌ها متناسب با محیط دانشگاه؛ طراحی، تدوین و بهینه‌سازی مؤلفه‌ها، شاخص‌ها، ساختار و کارکرد نظام رتبه‌بندی فرهنگی تربیتی با نگرش اسلامی؛ تدوین آیین‌نامه رتبه‌بندی فرهنگی تربیتی دانشگاه‌ها و بازتعریف تخصیص بودجه و ظرفیت‌های دانشگاه‌ها بر اساس آن؛ ایجاد نهاد رتبه‌بندی و نظارت و ارزیابی دانشگاه‌ها در سطح ملی به صورت فرادستگاهی در جهت افزایش فضای رقابتی میان دانشگاه‌ها (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲/۴/۲۵) می‌باشد. همچنین مطابق آیین‌نامه ارتقای رتبه اعضای هیأت علمی تدوین کتاب، مقاله و تولید اثر بدیع و ارزنده با رویکرد اسلامی؛ تهیه و تدوین پیوست فرهنگی برای فعالیت‌ها و همکاری‌های مؤثر در اجرای امور فرهنگی؛ مشاوره فرهنگی یا همکاری مؤثر با تشکل‌های قانونمند دانشجویان؛ مسئولیت‌پذیری در اصلاح و هدایت نگرش‌های مطلوب فرهنگی؛ طراحی، برنامه‌ریزی و مشارکت در امور فرهنگی، تربیتی، اجتماعی و علمی برای دانشجویان؛ عضویت در کمیته‌های اخلاقی مراکز تحقیقات؛ عرضه خدمات مشاوره‌ای به دانشجویان؛ استمرار در تقید و پایبندی به ارزش‌های دینی، فرهنگی، ملی و انقلابی؛ کسب جوایز فرهنگی؛ طراحی

و مشارکت فعالانه در برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی؛ شرکت در کارگاه‌های دانش‌افزایی و توانمندسازی اعضای هیأت علمی؛ برگزاری نمایشگاه آثار و کارگاه هنری با رویکرد فرهنگی اسلامی دارای اهمیت است (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۹۴/۱۲/۱۸). در عهدنامه اخلاقی اعضای هیأت علمی، داشتن صبر و سعه صدر؛ امانت الهی دانستن دانشجویان؛ تلاش در جهت استفاده بهینه از زمان، ذهن و اعتماد دانشجویان در رشد شناختی، مهارتی و منشی آنها؛ تلاش در جهت حفظ کرامت انسانی دانشجویان؛ ایجاد احساس ارزشمندی در دانشجویان با رفتارشان؛ اقتدار همراه با صمیمیت و قانون‌پذیری با انصاف ضابطه‌مند؛ انجام فعالیت‌ها بر اساس نمونه‌ای از کارگروهی استوار بر همدلی، صمیمیت و نقدپذیری؛ پایبندی به حق مالکیت فکری دانشجویان، همکاران و دانشگاه؛ توجه به بایسته‌های اخلاقی در مدیریت کلاس؛ رعایت انصاف در ارزشیابی تحصیلی؛ احترام به کسوت دانشجویی؛ تلاش برای اعتلای جایگاه اجتماعی اعضای هیأت علمی و اهتمام به خوش‌نامی دانشگاه؛ اهتمام‌ورزیدن به جانشین‌پروری؛ صادق بودن در ارائه توانایی‌ها و تجارب حرفه‌ای، واقع‌گرا؛ اهتمام‌ورزیدن به حفظ حریم خصوصی و ارتقای امنیت جنسیتی و سلامت ذهنی و روانی دانشجویان و همکاران حایز اهمیت است (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، بهمن ۱۳۹۹). برای استادان در دانشگاه‌های خارجی نیز وظایفی را مشخص کرده‌اند. از جمله دانشگاه واترلو، تلاش در جهت به وجود آوردن یک جامعه عادلانه و حامی، مبتنی بر برابری و احترام؛ جلوگیری از تبعیض؛ حمایت از آزادی آکادمیک؛ استفاده کردن از آکادمیک به شیوه منطبق با تعهد علمی مبتنی بر پایه‌گذاری تدریس و تحقیق بر اساس تلاش صادقانه و اخلاقی برای دانش؛ برخورد محترمانه و با حساسیت نسبت به بحث‌های آزاد در دانشگاه؛ دخالت نکردن در مطالعه، کار یا محیط کاری سایر اعضای دانشگاه؛ شکایت کردن بدون انتقام و تهدید و تلافی ضروری است (وبگاه دانشگاه واترلو، ۲۰۲۲/۹/۲۲). در دانشگاه وسترن، انتقاد سازنده؛ ارائه راهنمایی مناسب در مورد ماهیت تحقیق، اخلاق تحقیق و حقوق مالکیت معنوی و صداقت علمی؛ ایجاد رابطه کاری و حرفه‌ای برای هدایت دانشجویان با رویکرد به تحقیق؛ راهنمایی دانشجویان در یادگیری کار مستقل یا به عنوان عضوی از یک تیم برحسب رشته؛ تشویق و کمک به دانشجویان برای انتشار آثار خود در مکان مناسب دارای اهمیت است (وبگاه دانشگاه وسترن، ۲۰۲۲/۹/۲۲). همچنین در دانشگاه زوریخ، حمایت از دانشجویان برای مسئولیت‌پذیر بودن در جامعه مهم می‌باشد (وبگاه دانشگاه زوریخ، ۲۰۲۲/۹/۲۲) و در دانشگاه قطر، احترام گذاشتن به دیگران و قدردانی از مشارکت آنها؛ حفاظت از اموال

دانشگاه و قوانین و دستورالعمل‌های مربوط به آن حایز اهمیت است (وبگاه دانشگاه قطر، ۲۰۲۲/۹/۲۲). بطور کلی با بررسی وظایف و مسئولیت‌های استادی در دانشگاه‌ها می‌توان گفت مهربان بودن با خود در هر شرایطی؛ ارج نهادن منزلت دانشجویان؛ داشتن صبر و سعه صدر؛ امانت الهی دانستن دانشجویان؛ جلوگیری از تبعیض؛ برخورد محترمانه و با حساسیت نسبت به بحث‌های آزاد در دانشگاه از مهم‌ترین وظایف فرهنگی استادان ذکر شده است. با نگاه اسلامی و با توجه به آموزه‌های قرآنی و احادیث نیز یادگیرنده‌گان و یاددهندگان وظایفی دارند. منشأ تعلیم و تربیت اسلامی در جامعه ما آموزه‌هایی از قرآن، احادیث و سخنان پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین است. خداوند متعال در قرآن کریم سوره آل عمران آیه ۱۵۹ در شأن پیامبر خاتم (ص) می‌فرماید: «به برکت رحمت الهی، در برابر مردم نرم و مهربان شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند. پس آنها را ببخش» (حسینی‌زاده، ۱۳۹۱). امام صادق (ع) می‌فرماید: «پیامبر اکرم (ص) همیشه دیگران را تکریم می‌کردند و هر کس برایشان وارد می‌شد عباي خود را زیر پای او پهن می‌کرد و بالشی که تکیه‌گاه خود بود برای او می‌گذاشت» (نقل از امیری، فراقی و میرزامحمدی، ۱۳۹۶). از منظر قرآن کریم «کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، باغ‌های پر نعمت خواهند داشت» (صالحی، مرادی و فیروزی، ۱۳۹۳). همانطور که ملاحظه می‌شود با توجه به بعد فرهنگی اجتماعی از منظر قرآن کریم، روایات و احادیث ائمه معصومین مواردی همچون نرم و مهربان بودن با مردم و عدم خشن و سنگدل بودن؛ احترام به مردم؛ انجام کارهای شایسته و بخشش یکدیگر از مهم‌ترین وظایف فرهنگی استادان ذکر شده است. از منظر مکاتب فلسفی تعلیم و تربیت نیز وظایف فرهنگی برای مربیان حایز اهمیت است. بر اساس فلسفه اسلامی، آشنا کردن متربیان با رمزهای زندگی مطلوب که دانش و فهم نقش مهمی در آن دارد؛ مسئولیت‌داشتن نسبت به رغبت‌های متربیان برای عدم کسب آنها از منابع دیگری که با تربیت سازگار نیست؛ شناخت ولی فقیه به عنوان نائب عام امام زمان (عجل‌الله تعالی فرجه الشریف)؛ محبت و مودت نسبت به ولی امر و امام غائب (عجل‌الله تعالی فرجه الشریف) و رهبری نظام اسلامی؛ التزام عملی به ولایت مطلقه فقیه و قوانین و مقررات حکومت اسلامی؛ اعلام حمایت و فداکاری و جان‌فشانی در راه اسلام، میهن اسلامی، مسلمانان و مستضعفان جهان از اهمیت بسزایی برخوردار است (فتحعلی، مصباح و یوسفیان، ۱۴۰۰) در مکتب ایده‌آلیسم، داشتن یک الگوی مداوم برای ارزش‌های فرهنگی؛ آماده کردن میراث فرهنگی به شکل برنامه‌ای منظم، متوالی و مترکم برای آینده متربیان؛ آشنا کردن متربیان با میراث فرهنگی (گوتگ، ۱۳۹۹)

کامل ساختن روح و ذهن متریبان به عالی‌ترین صورت ممکن ضروری است (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶) و در مکتب پراگماتیسم نیز دادن مشورت و راهنمایی به متریبان، از طریق گفت‌وگو درباره اهداف و پروژه‌های مشترک (گوتگ، ۱۳۹۹)، داشتن ارتباط گرم و صمیمی با آنان، ایجاد جوی از مشارکت و دوستی دارای اهمیت است (دیناروند، ۱۳۹۲)؛ همچنین در فلسفه تحلیلی شناخت هدف‌های غایی خود، مسئولیت‌پذیر بودن در قبال کسانی که از استعداد بالقوه برای رشد درست و نادرست برخوردارند مهم می‌باشد (هرست و استنلی پیترز، ۱۳۸۹). همان‌طور که ملاحظه می‌شود مکاتب فلسفی و صاحب‌نظرانی که در مورد جریان یاددهی و یادگیری قلم‌فرسایی کرده‌اند مواردی همچون راهنمایی و ارشاد دانشجویان، معرفی ارزش‌های حاکم بر جامعه، شناخت ولی‌فقیه به عنوان نائب عام امام زمان (عجل‌الله تعالی فرجه الشریف)، محبت و مودت نسبت به ولی امر و امام غائب عجل‌الله تعالی فرجه الشریف) و رهبری نظام اسلامی، التزام عملی به ولایت مطلقه فقیه و قوانین و مقررات حکومت اسلامی، اعلام حمایت و فداکاری و جان‌فشانی در راه اسلام، میهن اسلامی، مسلمانان و مستضعفان جهان از مهم‌ترین وظایف فرهنگی مربیان و آموزشگران محیط‌های علمی می‌دانند. گروه دیگری که از بعد فرهنگی به دانشگاه و نظام تربیتی آن توجه کرده‌اند، کنش‌گران و صاحب‌نظران آموزش عالی هستند از جمله علامه طباطبایی معتقد است، تلاش در جهت تعلیم، هدایت، راهنمایی و ارشاد متریبان؛ داشتن روحیه صبر و مقاومت در برابر سختی‌ها؛ اهمیت به نظم و انضباط در زندگی؛ جلوگیری از فساد و تباهی در جامعه انسانی؛ داشتن روحیه عدالت‌خواهی مهم می‌باشد (صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷). در همین راستا آیت الله جوادی آملی، برتر نداشتن خود نسبت به دیگران (جوادی آملی، ۱۳۷۹)، صیانت از حقایق قرآنی، اهل بیت و سیره و سخن آن‌ها در برابر مخالفان از اهمیت بسزایی برخوردار است (حسن‌زاده آملی به نقل از گلی زواره قمشه‌ای، ۱۳۵۶). بر اساس اندیشه شهید مطهری، پرداختن به عبادت برای رسیدن به قرب الهی؛ پرداختن به تعقل، تفکر، تأمل، اندیشه‌ورزی، آزاداندیشی و گفت‌وگو ضروری می‌باشد (صدر، ۱۳۹۸). همان‌طور که ملاحظه می‌شود مکاتب فلسفی و صاحب‌نظرانی که در مورد جریان یاددهی و یادگیری قلم‌فرسایی کرده‌اند مواردی همچون داشتن نظم و انضباط در زندگی، جلوگیری از فساد و تباهی جامعه، داشتن روحیه عدالت‌خواهی و داوری، روحیه صبر و مقاومت در برابر سختی‌ها، راهنمایی و ارشاد دانشجویان از مهم‌ترین وظایف فرهنگی مربیان و آموزشگران محیط‌های علمی می‌دانند.

بررسی پژوهش‌های قبلی نشانگر آن است که تاکنون پژوهشی جامع در مورد

وظایف استادان از دیدگاه مقام معظم رهبری انجام نشده است. این در حالیست که بررسی اندیشه و عمل ایشان نشان می‌دهد که در میان اقشار مختلف اجتماعی برای دانشگاه و دانشگاهیان جایگاه ممتازی قائل بودند؛ به همین دلیل سخنان مبسوطی در مورد وظایف فرهنگی و اجتماعی آنان بیان فرموده‌اند که بایستی با دقت و از ابعاد گوناگون مورد تجزیه و تحلیل قرار بگیرد. به عنوان مثال امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) معتقدند «با تأکید بر مسأله مانع‌زدایی از تولید در کشور بایستی موانع فرهنگی همچون ناامیدی، احساس بی‌آینده بودن، بی‌همتی، بی‌حوصلگی، راحت‌طلبی، سرگرمی‌های مضر جلوگیری شود» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۴۰۰/۸/۲۶)؛ «مراقب هویت‌زدایی و آرمان‌زدایی از دانشگاه باشید» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۲/۶). «یکی از وظایف استادان میدان دادن به اظهار نظر دانشجویان است و بهترین زمینه برای ایجاد فضای اظهار نظر آزاد، تسریع در راه‌اندازی کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌هاست» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۶/۰۸)؛ الگوسازی کنید (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۲/۱۳). باید از چیزی که اعتمادبه نفس را تضعیف می‌کند اجتناب شود و چیزی که اعتمادبه نفس را تقویت می‌کند، این‌ها را برجسته کنید (مطهری، ۱۳۹۵). «اساتید بایستی فرهنگ انقلاب را تعمیق کنید» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۶/۱۲). اهمیت فرهنگ برای زمان و دوره ما، اهمیت خیلی بالایی است و باید کار فرهنگی، مورد توجه جدی قرار گیرد (صهبا، ۱۳۹۰) و شما جوانان نباید از قدرناشناسی‌ها دلسرد شوید (مشرقی و عقیقی، ۱۴۰۱).

روش پژوهش

از آنجا که «تحلیل محتوا»، به دنبال شناخت معانی مستتر در یک متن است، در شکل ساده‌ای از تحلیل محتوای کمی، تعدادی مقوله، از پیش تنظیم شده و با مراجعه به داده‌ها، نسبت به شمارش مواردی از متن که در آن مقوله خاص قرار می‌گیرند اقدام می‌شود. این شیوه پژوهش که به دنبال فهم محتوای آشکار پیام است عمدتاً در قالب فرآیندی خطی پی‌ریزی شده و مسیر مشخصی را از مرور نظریه تا ساخت مقوله، نمونه‌گیری، گردآوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر آن دنبال می‌کند. در تحلیل محتوای کمی

با جدا کردن و شمارش اجزای متن، آن را از بدنه اصلی متن که در آن معنا یافته‌اند منفک می‌کند؛ در نتیجه، اجزای متن به شیوه‌ای مجزا و نه در ارتباط با یکدیگر مورد تحلیل قرار می‌گیرند (ازکیا، احمدرش و پارتازیان، ۱۳۹۵). در این مقاله، کتاب‌ها، سخنرانی‌ها و وبگاه‌های معتبر حاوی آثار مقام معظم رهبری، آیت الله خامنه‌ای بررسی و تحلیل شده است و داده‌ها براساس هدف تحقیق استخراج و مورد تحلیل قرار گرفته است. برای تحلیل مضمون، سخنرانی‌های منتشر شده در مورد دیدگاه مقام معظم رهبری با استفاده از منابعی چون کتاب روش‌های علم، کتاب سایه‌سار ولایت در هفت جلد و سخنرانی‌های مندرج در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، به تعداد (۱۰۸)، مورد مطالعه قرار گرفت و هر منبع یک کد داده شد و وظایف فرهنگی اجتماعی استادان استخراج گردید و وظایف به صورت دسته‌بندی شده تدوین و کدبندی شد و با استفاده از روش تحلیل محتوا کمی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

باتوجه به سخنرانی‌های استخراج شده از مقام معظم رهبری که به تعداد ۱۴۳ عدد می‌باشد. نتایج حاصل از آن نشان داد مهم‌ترین وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان به ترتیب شامل ۱. هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه؛ ۲. حضور در میدان عمل؛ ۳. مطالبه و پرسشگری؛ ۴. مدیریت مسائل فرهنگی؛ ۵. تحقق‌بخشیدن به مسائل، بو؛ ۶. امید داشتن بوده است. می‌توان این وظایف را به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:

۱) هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه

- استقلال فکری، اعتماد به نفس، خودباوری و احساس هویت مستقل ملی
امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «بدترین مشکل یک کشور این است که تمدن و هویت خود را فراموش کند. ما باید امروز درصدد ساختن تمدن خود باشیم و باور کنیم که این ممکن است» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۰۷/۰۳).

- ایفای نقش در اسلامی‌سازی و بومی‌سازی در دانشگاه

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «اساس این فکر، توجه به این است که دانشگاه در اختیار عناصر مسلمان و مؤمن است؛ یعنی انتظار نیست که این چنین تحول و تغییر بنیادی در

این زمینه داده شود. بالاخره فضا، فضای اسلامی است. مدیران، اساتید و دانشجویان، همه مسلمان هستند و دانشگاه در اختیار معتقدین به اسلام و مؤمنین به اسلام است. بر این اساس دانشگاه باید متدین‌پرور باشد. البته دانشگاه اسلامی، فقط دانشگاه متدین نیست. دانشگاه اسلامی، قطعاً باید از لحاظ علم، تحقیق و چیزهای دیگر پیشرو باشد؛ اما شاخص اصلی ما متدین کردن است که اگر این باشد بقیه چیزها در فضای اسلامی به دنبال آن خواهد آمد» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۵۴۵-۵۴۶).

- تلاش در راه خودکفایی ملی و کشور و رهایی از وابستگی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «کشور باید در مسائل حیاتی و اساسی باید خودکفا باشد. نه اینکه از دیگران به کلی بی‌نیاز باشد، نه؛ اما اگر به کسی یا کشوری، در چیزی احتیاج دارد، طوری روابطش را تنظیم کند که اگر خواست آن را به دست آورد، دچار مشکل نشود؛ او هم چیزی داشته باشد که مورد نیاز آن کشور است؛ خودکفایی یعنی این. وفور تولیدات، وفور صادرات، افزایش بهره‌وری، ارتقاء سطح سواد، ارتقاء سطح معلومات عمومی مردم، ارتقاء خدمات شهروندی، خدمت‌دادن به شهروندان، رشد امید به زندگی؛ اینها جزو نشانه‌های پیشرفت است و درست است» (مدیریت پژوهش‌های بنیادین، معاونت پژوهشی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۸۸، ج ۶: ۱۶۲-۱۶۳).

- حفظ و تقویت هویت ملی و اسلامی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «باید ریشه‌ها و اصالت‌ها را حفظ کنیم و شالوده‌شکنی نکنیم؛ هویت ملی را ارج بنهیم و هویت جمعی یک ملت جزو آن چیزهایی است که در تحولات باید دست نخورد؛ و در کنار هویت ملی، پویایی، نشاط، برخورداری از آزادی تحرک و روح رقابت در میان جمع خود را باید به شدت ارج بنهیم و به آن اهمیت بدهیم» (مدیریت پژوهش‌های بنیادین، معاونت پژوهشی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۸۸، ج ۶: ۱۵۱).

- حاکمیت فرهنگ و ارزش‌های انقلاب اسلامی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «دانشگاه باید یک محیط دینی باشد. در دانشگاه باید متدینین احساس کنند که فضای عمومی آنجا به آنها کمک می‌کند. البته تدین، دین، معنویت و اخلاق و از جمله شعب این معنویت، همین احساسات انقلابی است. امروز کسی نمی‌تواند بگوید «من متدین هستم»، اما در تضاد با انقلابی باشد که بر اساس دین است. البته سلاقی خاص را نمی‌گوییم. همه سلیقه‌ها و مذاق‌ها، وقتی که

اهل دین و معنویت‌اند، باید بتوانند در این محیط زندگی کنند. نباید یک فرد بر فرد دیگری فشار بیاورد که «شما حتماً این طور که من فکر می‌کنم فکر کن!» تشکل‌های دانشجویی باید باشند و هر کدام کار خودشان را بکنند. همه کار کنند و همه هم خوب کار کنند» (مدیریت پژوهش‌های بنیادین، معاونت پژوهشی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۱۳).

- برانگیختن حس افتخار و اعتماد به نفس ملی و اسلامی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «چیزهایی که این اعتماد به نفس را ضعیف می‌کند، باید از آن اجتناب شود؛ به خصوص نخبگان که بعضی از اینها را من گفتم؛ خودتان فکر کنید، رویش مطالعه کنید؛ چیزهایی که این اعتماد به نفس را تقویت می‌کند، اینها را باید برجسته کنید؛ شما در نشریات دانشجویی، استاد در سر کلاس، دانشجویها در تشکل‌های دانشجویی، دانشجویها در محیط اثرگذاری خودشان» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۵۱۱).

جدول ۱. وظایف فرهنگی اجتماعی (هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه) استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ردیف	مضمون سازمان‌دهنده (هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه)	کد منبع
۱	استقلال فکری، اعتماد به نفس، خودباوری و احساس هویت مستقل ملی	P24,h103,s376
۲	ایفای نقش در اسلامی‌سازی و بومی‌سازی در دانشگاه	H3,s412,h106,p53
۳	تلاش در راه خودکفایی ملی و کشور و رهایی از وابستگی	S619,h80
۴	حفظ و تقویت هویت ملی و اسلامی	h28,h71,s69,p108,s150. ... و h13
۵	حاکمیت فرهنگ و ارزش‌های انقلاب اسلامی	S1609
۶	برانگیختن حس افتخار و اعتماد به نفس ملی و اسلامی	h57,s16,h40,p87 و ...

۲) حضور در میدان عمل

- فعالیت‌های مؤثر در میدان جنگ نرم به عنوان افسر و فرمانده

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «در جنگ نرم، چه کسانی باید میدان بیابند؟ قدر مسلم نخبگان فکری‌اند؛ یعنی شما افسران جوان جبهه مقابله با جنگ نرمید» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۰۶/۰۴).

- ارزش گذاری و بزرگداشت مقام علم، عالم و جوینده علم

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «دانشگاه اسلامی، دانشگاهی شکوفا و پرنشاط است؛ دانشگاهی است که در آن، علم عزیز است! عالم عزیز است، استاد کرامت دارد و دانشجویی عبادت است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۱۲/۰۶).

- آمادگی و نقش‌آفرینی انقلابی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «در همان ماه‌های اول، مسئله تشکیل سپاه پاسداران و حضور فعال دانشجویان در سپاه است و به فاصله چند ماه، تشکیل جهاد سازندگی به وسیله خود دانشجویان است؛ که خود دانشجویان جهاد سازندگی را تشکیل دادند و خودشان آن را توسعه دادند؛ خودشان آن را پیش بردند؛ که یکی از برکات و افتخارات نظام اسلامی، جهاد سازندگی بود. چند ماه بعد از این، موج دوم حضور دانشجویان در مواجهه و مقابله با عناصر مسلحی بود که دانشگاه را لانه خودشان کرده بودند؛ که اتفاقاً خیلی از آنها غیردانشجو بودند و همین دانشگاه تهران تبدیل شده بود به مرکز تسلیحات و تفنگ و مهمات و نارنجک! آنها این وسایل را جمع کرده بودند برای اینکه با انقلاب مبارزه کنند. کسی که توانست اینها را از دانشگاه تهران ازاله کند، خود دانشجویان بودند؛ حرکت عظیم دانشجویان که اینجا هم خودش را نشان داد. بعد هم که در همان اوایل دهه ۶۰، وقتی بازگشایی دانشگاه‌ها انجام شد، جهاد دانشگاهی تشکیل شد که یکی از نقاط حساس و یکی از مراکز مایه افتخار، جهاد دانشگاهی است. قبل از اینها هم در سال ۵۸، تسخیر لانه جاسوسی به دست جنبش دانشجویی است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۰۹/۲۴).

- دوری از جمود فکری و وابستگی و تقلید کورکورانه

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «ما در استفاده از محصول فکر و عقل و تجربه بیگانگان، معتقد به گزینشیم؛ یعنی هرچه را که لازم داشتیم و برای ما خوب بود، گزینش می‌کنیم و برمی‌داریم. ما با چه مخالفیم؟ با این مخالفیم که خارجی‌ها هر روشی را که خودشان می‌خواهند، به ملت ما تزریق کنند؛ یعنی آنها گزینش کنند و به ما بدهند. ما با این مخالفیم. ما هم امروز می‌خواهیم هرچه را لازم داریم و برایمان مفید است، خودمان از تمدن و فرهنگ غربی انتخاب کنیم و برای خودمان برداریم. شما غربی‌ها چرا بر خلاف میل ما، چیزهایی را که برایمان لازم است، نمی‌دهید؟! بهترین پیشرفت‌های علمی ممنوع است؛

فناوری پیشرفته ممنوع است؛ علوم دقیق ممنوع است؛ نسخه‌های کمیاب ممنوع است؛ اما بی‌حجابی آزاد است؛ فیلم‌های آموزش بدترین روش‌های جنسی، آزاد و فراوان و زورکی است و اگر دم مرزها بند و بستی باشد مثل اینجا باید قاچاقی وارد کشور کنند! حرف ما این است» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۱۷۰).

جدول ۲. وظایف فرهنگی اجتماعی (حضور در میدان عمل) استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ردیف	مضمون سازمان‌دهنده (حضور در میدان عمل)	کد منبع
۱	فعالیت‌های مؤثر در میدان جنگ نرم به عنوان افسر و فرمانده	P34,h94,s181
۲	ارزش‌گذاری و بزرگداشت مقام علم، عالم و جوینده علم	h44,p68,s190,h41,p88,s572 و...
۳	آمادگی و نقش‌آفرینی انقلابی	H42,p39,h73
۴	دوری از جمود فکری و وابستگی و تقلید کورکورانه	P51,h30,s384

۳) مطالبه‌گری و پرسشگری

- گسترش روحیه کنج‌کاو، مطالبه‌گری و پیگیری همراه با عقلانیت و انصاف

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «شماها مشکلات را مطرح کنید؛ مسئولان هم روی مسائل مطالعه می‌کنند و با تلاش خود مشکلات را برطرف می‌کنند» (مدیریت پژوهش بنیادین، معاونت پژوهشی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ج ۵، ۱۳۸۸: ۱۹۰، ۱۹۱).

- عدالت‌خواهی و مبارزه با ظلم، فقر و فساد و اشرافی‌گری

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «شما یک لحظه از درخواست و مطالبه عدالت کوتاهی نکنید؛ این شأن شماست. عدالت را بخواهد. پشتوانه این فکر هم با همه وجود، خودم هستم و امروز بحمدالله نظام هست» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۰۲/۱۴).

- برگزاری جلسات صریح و صمیمی با مسئولان نظام و مطالبه‌گری

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «لازم است جلسات نقد و پرسش و پاسخ میان مسئولین و دانشگاهیان تشکیل شود. مسئولین بنشینند با اساتید محترم جلسه پرسش و پاسخ داشته باشند. این پرسش و پاسخ خیلی باارزش است، خیلی کمک می‌کند؛ هم به مسئولین کمک می‌کند، هم به استاد دانشگاه کمک می‌کند، هم به فضای علم دانشگاه کمک می‌کند. [البته] بیان انتقادی با تخریب فرق می‌کند؛ بیان انتقادی با کامل کردن پازل

دشمن فرق می‌کند؛ با بدبین کردن مردم یا گستردن بدبینی در فضای عمومی کشور فرق می‌کند؛ باید این جور نباشد؛ باید واقعاً دلسوزانه باشد» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۰۶/۰۲).

- مطالبه‌گری بدون پرخاشگری، افراط و تفریط

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «[البته] آرمان‌گرایی را با پرخاشگری اشتباه نکنیم؛ تصور نکنیم که هر کس آرمان‌گراتر است، پرخاشگرتر و دعوکن‌تر است؛ نه. می‌توان به‌شدت پابند به آرمان‌ها و پابند به اصول و به ارزش‌ها بود، درعین‌حال پرخاشگر هم نبود. آرمان‌گرایی، به‌هیچ‌وجه به معنای در همه زمین‌ها پرخاشگری کردن، برخی از واقعیات لازم و مصلحت‌های لازم را ندیده گرفتن، نیست» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۰۵/۱۶).

جدول ۳. وظایف فرهنگی اجتماعی (مطالبه و پرسشگری) استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ردیف	مضمون سازمان‌دهنده (مطالبه‌گری و پرسشگری)	کد منبع
۱	گسترش روحیه کنجکاوی، مطالبه‌گری و پیگیری همراه با عقلانیت و انصاف	S58,h104,h15,p64,p91
۲	عدالت‌خواهی و مبارزه با ظلم، فقر و فساد و اشرافی‌گری	P33,p99,h60,s389 و ...
۳	برگزاری جلسات صریح و صمیمی با مسئولان نظام و مطالبه‌گری	P78,s527,h89
۴	مطالبه‌گری بدون پرخاشگری، افراط و تفریط	h97,p43

۴) مدیریت مسائل فرهنگی

- ترویج فرهنگ، اخلاق و سبک زندگی اسلامی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «نخبگان، این فرهنگ [اسلامی] را بیش از دیگران می‌توانند در میان جامعه گسترش دهند. اینکه یک انسانی با معارف فلسفی یا معارف عرفانی یا با دانشی از دانش‌های گوناگون بشر آشناست، یا دارای ذوق هنری است، این را یک ارزش بدانند؛ ولو کسی نداند؛ ولو تبدیل به پول نشود؛ ولو در بازار تنگ‌نظری‌ها مشتری درست و حسابی هم نداشته باشد. این فرهنگ، فرهنگ خیلی خوبی است؛ این چیزی است که می‌تواند جریان دانش و تحقیق و هنر را در کشور توسعه دهد؛ و ما به این نیاز داریم. این جور نباشد که ما تصور کنیم اگر به هنر یا به دانش می‌پردازیم، برای این است که یک مابازای مادی دارد که اگر اینجا به‌دست نیاوردیم، برویم جای

دیگر. البته طبیعت انسان‌ها بعضاً کشش به این سمت دارد؛ اما فرهنگ دینی و اسلامی این نیست» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۴/۰۲/۱۳۸۴).

- معرفی و ارائه الگوی شایسته

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «الگوسازی، یکی از اساسی‌ترین کارهاست. ما الگوهای خوب خیلی داریم. این قدر جوان‌های خوب، این قدر چهره‌های نورانی - در تاریخ که بماند - در زمان خودمان داریم که همین قدر کافی است با تعریف هر کدام از اینها - معرفی کردن - یک چهره برجسته و یک الگو جلوی جوانانمان بگذاریم» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳/۰۲/۱۳۹۱).

- زنده نگه داشتن فرهنگ جهاد و شهادت

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «من عقیده‌ی راسخ دارم بر اینکه یکی از نیازهای اساسی کشور، زنده نگه داشتن نام شهدا است؛ این، یک نیازی است که ما - چه آدم‌های مقدس مآب و متدینی باشیم؛ چه آدم‌هایی باشیم که خیلی هم مقدس مآب نیستیم، اما به سرنوشت این کشور و به سرنوشت این مردم علاقه‌مندیم - هر جور که فکر بکنید، بزرگداشت شهدا برای آینده این کشور، حیاتی و ضروری است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۲۷/۱۱/۱۳۹۳).

- رواج فرهنگ و معارف انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «من مشتاقم که جوان‌های ما قصه جنگ تحمیلی هشت‌ساله را بدانند که چه بود. این را بارها گفته‌ایم؛ افراد هم گفته‌اند و تشریح کرده‌اند؛ اما یک نگاه کلان به این هشت سال، با اطلاع از جزئیاتی که وجود داشته است، خیلی برای برنامه‌ریزی آینده جوان در روزگار ما مهم است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۰۸/۰۸/۱۳۸۷).

- رواج فرهنگ مطالعه و کتابخوانی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «متأسفانه امروز در کشور ما، وضع این‌طور است که اکثریت مردم، با کتاب سروکار چندانی ندارند و اقلیت بزرگی، با کتاب هیچ سروکاری ندارند؟ چقدر جای تأسف است که انسان احساس کند که حتی بعضی از اهل علم، با کتاب، به معنای وسیع و صحیح خودش، سروکار ندارند؛ یعنی فقط از معلومات و محفوظات

خودشان استفاده می‌کنند و به این دانشگاه و آن دانشگاه می‌روند و هفته‌ای چند ده ساعت، در این کلاس و آن کلاس درس می‌دهند. نتیجه‌اش هم این است که یک اهل علم، به تدریج منجمد می‌شود؛ یعنی یک آدم فاضل و فهیم و صاحب معلومات، بر اثر ارتباط دائمی با جریان کتاب و معلومات جدید، به تدریج به صورت منجمد در می‌آید. علاج همه این کارها به نظر و اعتقاد من، این است که آن کسانی که در هر رشته‌ای اهل علم و فرهنگ و تألیف و تحقیق هستند، برای نوشتن نشاط پیدا کنند. اگر ما بتوانیم کاری بکنیم، علاجش این است» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۴۱۵-۴۱۶).

- اهتمام به ورزش و تربیت بدنی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «از لحاظ ورزش هم من به همه جوان‌ها توصیه می‌کنم که ورزش کنند. البته با ورزش زنان من موافقم، نه به آن شکلی که بعضی‌ها ترویج می‌کنند و این تبرج‌هایی که می‌کنند، اینها را من قبول ندارم؛ اما با ورزش زنان - کوهنوردی کنند، توی باشگاه‌های اختصاصی زنان ورزش کنند - موافقم. من معتقدم که همه جوان‌ها باید ورزش کنند. ان‌شاءالله که این ورزش - ورزش جسمانی، ورزش فکری، ورزش روحانی، ورزش همه‌جانبه باشد» (مدیریت پژوهش‌های بنیادین، معاونت پژوهشی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ج ۵، ۱۳۸۸: ۱۸۷).

جدول ۴. وظایف فرهنگی اجتماعی (مدیریت مسائل فرهنگی)
استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

کد منبع	مضمون سازمان‌دهنده (مدیریت مسائل فرهنگی)	ردیف
P105,p18.s110.h74	ترویج فرهنگ، اخلاق و سبک زندگی اسلامی	۱
P21,h48	معرفی و ارائه الگوی شایسته	۲
S370,h16.s295	زنده نگه داشتن فرهنگ جهاد و شهادت (تفکر بسیجی، روحیه جهادی و میل به مجاهدت و شهادت)	۳
P63	رواج فرهنگ و معارف انقلاب اسلامی و دفاع مقدس	۴
P61,p102	رواج فرهنگ مطالعه و کتابخوانی	۵
S514	اهتمام به ورزش و تربیت بدنی	۶

(۵) تحقق بخشیدن به مسائل

- تعمیق و گسترش ایمان متعهدانه و آگاهانه

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «دانشگاه هم در ترویج ایمان آگاهانه یک رسالت دارد

و نمی‌تواند هم نداشته باشد» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۶۵/۰۹/۱۶).

- مقابله با نفوذ فکری و فرهنگی استعمار، جریان‌ات انحرافی و ارتجاعی (افزایش معرفت و فرهیختگی)

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «جمود و تحجّر هر جا باشد، یک مشکل است و راه از بین بردنش هم این است که شما - هر چه می‌توانید به کیفیت فکری خودتان در زمینه دانش و معرفت بیفزایید. هر یک نفر از شما، وقتی که اهل دانش، فرهنگ، فرزندی، روشن فکری و فرهیختگی است، می‌تواند این مفاهیم را در عمل گسترش دهد؛ یعنی درست نقطه مقابل جوّ جمود و تحجّر. اگر بخواهیم با جمود بچنگیم، جنگ با جمود این گونه است» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰: ۳۷۸).

- بصیرت افزایی و تبیین مبانی فکری انقلاب

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «به طور جدی به کارهای فکری و فرهنگی برنامه‌مند و هدفمند و عمیق بپردازند. یک وقت هست که دشمن به عرصه دانشگاه تهاجم آشکار می‌کند؛ این جا شما باید حضور آشکار داشته باشید؛ مثل مسائلی دوره فتنه ۸۸ و امثال این‌ها. یک وقت هست که نه آن چنان تهاجم آشکاری وجود ندارد؛ اینجا بایستی حضور مجموعه‌های دانشجویی، حضور عمیق فکری باشد. درباره مسائلی کلامی، درباره مسائلی اخلاقی، درباره مسائلی تاریخ، درباره مسائلی انقلاب باید کار عمیق بکنید» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۵/۱۹).

جدول ۵. وظایف فرهنگی اجتماعی (تحقق بخشیدن به مسائل) استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ردیف	مضمون سازمان‌دهنده (تحقق بخشیدن به مسائل)	کد منبع
۱	تعمیق و گسترش ایمان متعهدانه و آگاهانه	P85,h96,s220,p56 ...
۲	مقابله با نفوذ فکری و فرهنگی استعمار و جریان‌ات انحرافی و ارتجاعی (افزایش کیفیت و معرفت و روشن فکری و فرهیختگی فرهنگی)	H37.p45,h98,s422
۳	بصیرت‌افزایی و تبیین مبانی فکری انقلاب	P77

۶) امید داشتن

- افزایش نشاط و امید به آینده و انقلاب اسلامی

امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «ما باید امید را افزایش دهیم؛ من این را می‌خواهم عرض کنم. شما در کلاس‌های درس، چه در آموزش و پرورش، چه در دانشگاه، امید به حرکت را در این جوان و مخاطب خودتان پرورش دهید. اگر یک چنین اتفاقی بیفتد، کشور از وجود او حداکثر استفاده را خواهد کرد. سعی کنیم نشاط ایجاد کنیم، امید ایجاد کنیم. خطراتی بر سر راه جوان‌ها وجود دارد؛ یکی از خطرات، ناامیدی است؛ باید از القای ناامیدی به شدت پرهیز کرد» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۰۷/۲۰).

- پرامید، پرتراوت و پرنشاط از لحاظ کار و تلاش علمی، فکری و سیاسی

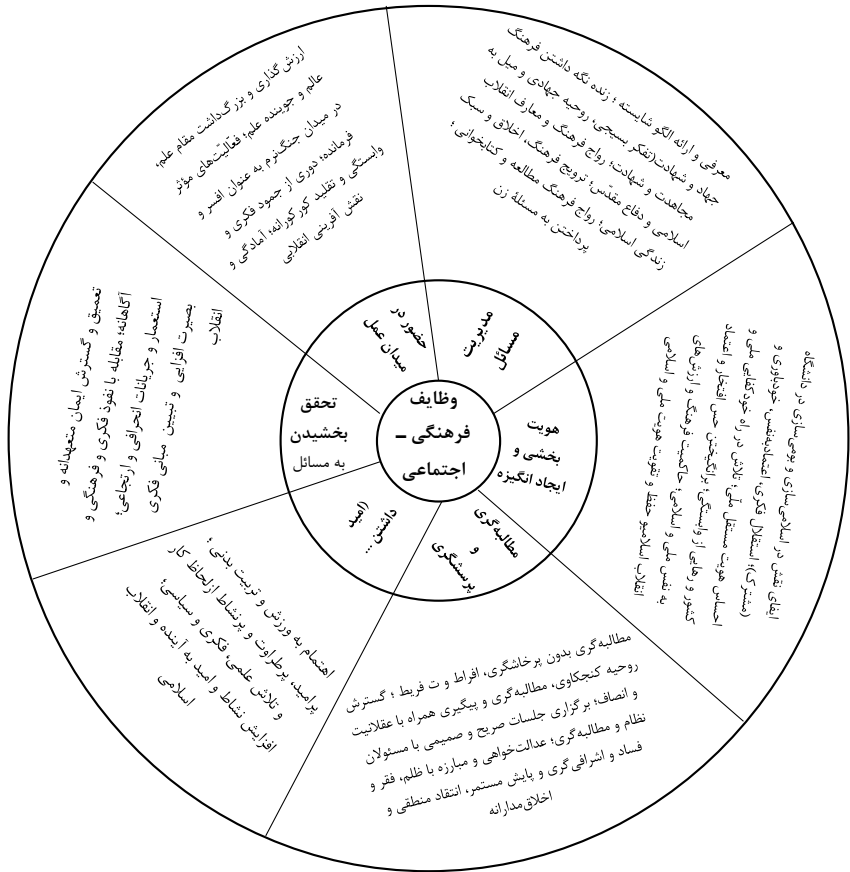
امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی): «فضای کلاس را، فضای محیط درس و دانشگاه را فضای امید کنید؛ امید به آینده. بدترین بلایی که ممکن است بر سر یک نسل در یک کشور بیاید، ناامیدی است، یأس است» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۰۶/۰۸).

جدول ۶. وظایف فرهنگی اجتماعی امید داشتن استادان از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

ردیف	مضمون سازمان‌دهنده	کد منبع
۱	افزایش نشاط و امید به آینده و انقلاب اسلامی	P100.h31,p59.s365 ...و
۲	پرامید، پرتراوت و پرنشاط از لحاظ کار و تلاش علمی، فکری و سیاسی	P107.h47

وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه [...] ۱

بر اساس یافته‌های پژوهش، شکل ۱ وظایف فرهنگی- اجتماعی استادان از دیدگاه رهبر جمهوری اسلامی ایران را نشان می‌دهد.

شکل ۱. وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه رهبر جمهوری اسلامی ایران

نتیجه‌گیری

مقام معظم رهبری، تعبیر مهم و اساسی از فرهنگ در بیانات خویش ارائه داده‌اند که برای نمونه به مفاهیمی مانند فرهنگ به عنوان شکل دهنده به ذهن و رفتار عمومی جامعه؛ فرهنگ به عنوان سیاست‌های کلان آموزشی و علمی، فرهنگ اساس و هویت جامعه و بستر اصلی زندگی انسان و... (اعمالی و جعفری، ۱۴۰۰) می‌توان اشاره کرد. این فرهنگ و ترویج و تعالی آن نیاز به باغبان دارد و از دیدگاه‌های مقام

معظم رهبری استنباط می‌شود که در دانشگاه‌ها و مراکز علمی و آموزشی، استادان و معلمان باغبان‌هایی دلسوز، مسئول و کاربلد برای خلق، رشد، پرورش، پایش و تعالی فرهنگ در محیط کاری و محیط اجتماعی هستند و توجه به این جنبه از وظایف اعضای هیئت علمی می‌تواند در رشد فرهنگی دانشجویان و فارغ‌التحصیلان کمک شایانی می‌کند. از دیدگاه آقای خامنه‌ای، استقلال فکری از غرب به قدری حائز اهمیت است که در سال ۱۳۶۹ در دیدار با وزیر و مسئولان وزارت فرهنگ و آموزش عالی و رؤسای دانشگاه‌های سراسر کشور این جمله از زبان رهبری معظم بیان شده است: «دانشگاه وابسته به غرب، دانشگاه متکی به اراده و فرهنگ دیگران، نمی‌تواند برای یک فرهنگ مفید باشد»، چراکه با توجه به تفاوت‌ها و در مواردی تضادهای فرهنگ غنی اسلام با فرهنگ غرب، چنانچه دانشگاه استقلال خود را حفظ نکند، دچار نوعی تشتت خواهد شد. پیشرفت هر کشوری نیازمند استقلال از سایر کشورها، به‌ویژه از نظر فرهنگی و اجتماعی است و توجه به فرهنگ غنی ایرانی اسلامی، به‌ویژه در دانشگاه‌ها و در فرآیند تربیت دانشجویان می‌تواند به توسعه فرهنگی و اجتماعی کشور کمک کند و در این راستا بیانات مقام معظم رهبری می‌تواند چراغ راه دانشگاهیان باشد. استادان دانشگاه‌ها می‌توانند با علم و عمل خود در جهت اصلاح سبک تفکر، سبک زندگی، سبک ارتباطی، شیوه نگرش به چالش‌ها و مسائل ملی و اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و امیدوارسازی دانشجویان اقدام کنند. برای این منظور نیاز است از ویژگی‌های انسان فرهنگی و عنصر موثر اجتماعی برخوردار باشند (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای ۱۳۶۹/۵/۲۳). در مقاله حاضر، وظایف فرهنگی اجتماعی استادان با استفاده از تحلیل مضمون ۱۰۹ سخنرانی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) به دست آمد. جمع‌بندی تحلیل داده‌ها نشان داد وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان از دیدگاه مقام معظم رهبری، نشان می‌دهد که از منظر مقام معظم رهبری، مهم‌ترین وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان به ترتیب شامل ۱. هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه، ۲. حضور در میدان عمل، ۳. مطالبه و پرسشگری، ۴. مدیریت مسائل فرهنگی، ۵. تحقق‌بخشیدن به مسائل، ۶. امید داشتن بوده است. یافته‌های مربوط به وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه آقای خامنه‌ای نشان‌دهنده این است که یافته‌های فوق با نتایج مطالعات (فتحعلی، مصباح و همکاران، ۱۴۰۰؛ شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶؛ صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷؛ صدر، ۱۳۹۸؛ دیناروند، ۱۳۹۲؛ عهدنامه اخلاقی اعضای هیأت علمی در بهمن ۱۳۹۹؛ سند

دانشگاه اسلامی، ۱۳۹۲/۴/۲۵). همسو می‌باشد. از میان وظایف فرهنگی - اجتماعی استادان، هویت‌بخشی و ایجاد انگیزه، حضور در میدان عمل، مطالبه و پرسشگری و مدیریت مسائل فرهنگی به ترتیب مهم‌ترین وظایف هستند و نسبت به وظایف دیگر اهمیت بیشتری دارند. این وظایف همانند وظایف يك باغبان حرفه‌ای و متخصص از خلق (هویت‌بخشی)، رشد (حضور در میدان عمل)، پرورش (مطالبه و پرسشگری) و پایش و تعالی (مدیریت مسائل فرهنگی) را در بر می‌گیرند. استادان برای ایفای نقش و وظایف فرهنگی - اجتماعی خود علاوه بر این موارد، باید همواره با امیدواری به تحقق اهداف و حل مسائل فرهنگی نیز بپردازند. لازمه ایفای درست این وظایف برخورداری از شاخصه‌های انسان فرهنگی است. این شاخص‌ها در سه حوزه فرهنگی، تربیتی و شناختی شده و جنبه‌های ارزشی، میراثی، اخلاقی، علمی، اجتماعی، هنری، فکری و ذهنی و شخصیتی را در بر می‌گیرد. انسان فرهنگی انسانی است با مشخصاتی همچون عدالت‌خواهی، استقلال‌طلبی، پژوهشگری، مطالبه‌گری، مسئولیت‌پذیری، امیدواری، مریبگری و متربی بودن، منظم، خودباور، خداپاور، مجاهد و خطرپذیر، آزادی‌خواه ذهن و زبان زیبا و از این قبیل که بارها این ویژگی‌ها در کلام مقم معظم رهبری جاری شده است. با توجه به یافته‌ها و مباحث طرح شده پیشنهاد می‌شود از يك سو استادان با خودارزیابی و خودتوسعه‌ای از لحاظ برخورداری از ویژگی‌های انسان شایسته فرهنگی اجتماعی به بررسی و توسعه فردی و گروهی خود بپردازند و از طرف دیگر در جذب، نگهداشت، آموزش، ارتقا و ارزیابی اثرگذاری فرهنگی اجتماعی استادان ملاک‌های مرتبط با وظایف گفته شده مد نظر قرار بگیرد. نقد و بررسی، تدوین سیاست‌های مرتبط و تبیین چگونگی تحقق این وظایف در دانشگاه‌ها می‌تواند توسط خود دانشگاهیان صورت پذیرد.

منابع و مآخذ

ازکیا، مصطفی، احمدرش، رشید و پارتازیان، کامبیز (۱۳۹۵). *روش‌های تحقیق کیفی از نظریه تا عمل*. جلد دوم، تهران: انتشارات کیهان.

امیری، علی‌نقی، زارعی‌متین، حسن و ذوالفقارزاده، محمدمهدی (۱۳۸۹). *پیچیدگی‌های فرهنگ و گونه‌شناسی مطالعات آن در آموزش عالی چهارچوبی فرانظری و مفهومی، فصلنامه راهبرد فرهنگ*، ۳(۱۱-۱۰)، ۷-۴۰. <https://civilica.com/doc/1453183>

آیین‌نامه ارتقای مرتبه اعضای هیأت علمی مؤسسه‌های آموزش عالی، پژوهش و فناوری دولتی و غیردولتی (مصوبه جلسه ۷۷۶، مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۱۸ شورای عالی انقلاب فرهنگی)، وبگاه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به نشانی: <https://www.msrt.ir/fa>

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای به نشانی:

<https://farsi.khamenei.ir/>

جلیلی، مهناز، زاهدی، محمدجواد، ارشاد، فرهنگ (۱۳۹۶). *بررسی کارکردهای و جایگاه فرهنگی اساتید در اجتماع علمی دانشگاه (مطالعه موردی اعضای علمی دانشکده‌های علوم اجتماعی تهران)*. *فصلنامه علوم اجتماعی ایران*، ۱۴(۵۲)، ۴۲-۵۷. SID: <https://sid.ir/paper/488569/fa> . جمال‌زاده، ناصر و آقاداتی، میثم (۱۳۸۹). *سیاست‌گذاری امور فرهنگی کشور از دیدگاه امام خمینی (ره)*. *فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات*، ۱۲(۱۳)، ۳۸-۲۰.1001.1.20088760.1389.11.12.2.8.۶۴

جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۷۹). *مراحل اخلاق در قرآن*. قم: انتشارات نشر اسراء.

حاجی‌عباسی، حمزه، قدیمی، اکرم و شیخ‌رضایی، حسین (۱۴۰۲). *مسئولیت اجتماعی دانشگاه: مطالعه موردی سه مرکز علمی منتخب در ایران*. اولین همایش مسئولیت اجتماعی؛ دانشگاه علم و صنعت.

<https://civilica.com/doc/2014507>

حسینی‌زاده، سیدعلی (۱۳۹۱). *روش‌های تربیتی در قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

خراسانی، سعیده، جاهد، حسینعلی و مطلبی، داریوش (۱۴۰۲). *وظایف فرهنگی اجتماعی دانشجویان از دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی ایران*. *فصلنامه رهپافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی*، ۳(۴)، ۱-۲۴.

<https://civilica.com/doc/1898243>

دیناروند، حسن (۱۳۹۲). *مکاتب فلسفی و نظریه‌های تربیتی*. تهران: انتشارات دانش‌پرو.

رادمنش، ناهید، مشایخ، پری و رزمی، نوشین (۱۴۰۱). *بررسی لحاظ شدن مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی دانشگاه در بیانیه ماموریت دانشگاه‌های ایران: مطالعه براساس تحلیل محتوا*. *فصلنامه علمی مدیریت نوآفرینی*، ۲(۲)، ۶۱-۵۱.

رتوفی، محمد (۱۳۷۹). *دانشگاه و آموزش عالی: منظرهای جهانی و مسئله‌های ایران*. تهران: انتشارات نی.

وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه [...]

زهیری، مریم، سوداگر، محمدرضا و غفوری فر، فاطمه (۱۳۹۶). مطالعه نقش مدیران فرهنگی در مقابله با تهاجم فرهنگی هنری به استناد بر بیانات مقام معظم رهبری. کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین ایران و جهان در روانشناسی، علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی، ۱۵. SID: <https://sid.ir/paper/897221/fa>

سند دانشگاه اسلامی، ۱۳۹۲/۴/۲۵، وبگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به نشانی:

<https://rc.majlis.ir/fa>

شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۸۶). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: انتشارات امیرکبیر.

شفایی یامچلو، طاهره و ابیلی، خدایار و فرامرزمقاملکی، احد (۱۳۹۵). مطالعه شناخت وضعیت موجود مسئولیت اجتماعی دانشگاه مبتنی بر الگوی والایس براساس دیدگاه اعضای هیئت علمی (مورد: دانشگاه تهران). فصلنامه علمی پژوهشی آموزش عالی ایران، ۸(۴)، ۱۰۲۸۰. <http://ihej.ir/article-1-951-fa.html>

شفائی یامچلو، طاهره؛ ابیلی، خدایار و فرامرزمقاملکی، احد (۱۳۹۷). مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌ها، مطالعه موردی: دانشگاه تهران. نشریه برگ فرهنگ، ۲(۲۵)، ۱۸۹-۲۰۲.

URL:<http://ihej.ir/article-1-951-fa.html>

شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۴). سبک رهبری خدمتگزار الگویی متعالی برای فرماندهان و مدیران، تهران: مرکز امامت-مرکز باقرالعلوم علیه‌السلام.

صالحی، اکبر و یاراحمدی، مصطفی (۱۳۸۷). تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبایی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی. دو فصلنامه علمی تخصصی تربیت اسلامی، ۳(۷)، ۲۳-۵۰.

<https://sid.ir/paper/100777/fa>

صالحی، اکبر، مرادی، امیر، فیروزی، اسماعیل (۱۳۹۳). نگاهی جامع به تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مرتضی مطهری با تأکید بر اصول، اهداف و روش‌های تربیتی. نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۷)، ۲۳-۵۰. SID: <https://sid.ir/paper/100777/fa>

صدر، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی دیدگاه شهید مطهری با دیدگاه متیولپمن درباره اهداف تعلیم و تربیت. دو فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، ۲۸(۲)، ۹۴-۷۵. EDU.2019.1522/10.30471

صهبا (۱۳۹۰). دغدغه‌های فرهنگی: شرح مزجی یکی از بیانات محوری مقام معظم رهبری در سال ۱۳۷۲ با استفاده از دیگر بیانات ایشان. قم: مؤسسه ایمان جهادی.

ضیعی، محمدحسین و لنگری، علی (۱۳۹۸). شناخت و تبیین فرهنگ اصیل اسلامی. فصلنامه امنیت ملی، ۹(۳۲)، ۲۲۷. <https://sid.ir/paper/523954/fa>

طاهری‌کیا، حامد (۱۳۹۷). زیست فرهنگی استادان دانشگاه به‌مثابه زیست ازدست‌رفته. فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۷(۶۳)، ۱۵۱-۱۲۹. <https://doi.org/10.22034/jcsc.2020.89015.1644>

فتح‌آبادی، جلیل (۱۳۹۳). نگرش اعضای هیأت علمی دانشگاه‌های تهران به فعالیت‌های فرهنگی استادان براساس ماده اول آیین‌نامه ارتقا. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۷(۲)، ۹۷-۱۱۶.

<https://doi.org/10.7508/ijcr.2014.26.005>

فتحعلی، محمود، مصباح، حسن و یوسفیان، حسن (۱۴۰۰). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: انتشارات مدرسی.

فقیهی، علی نقی، بهرامی، سوسن، جعفریهرندی، رضا و عبدی زین، سهراب (۱۴۰۰). نقش برنامه‌های فرهنگی دانشگاه قم در تربیت دانشجویان از دیدگاه استادان و دانشجویان. فصلنامه علمی مطالعات فرهنگ ارتباطات، ۲۲ (۵۵)، ۱۷۷-۱۹۸. <https://doi.org/10.22083/jccs.2020.210139.2968>

قانعیراد، محمدامین، ملکی، امیر و محمدی، زهرا (۱۳۹۲). مطالعه دگرگونی فرهنگی در سه نسل دانشگاهی (مطالعه موردی: اساتید علوم اجتماعی دانشگاه‌های تهران)، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۴ (۱)، ۳۰-۱۳۶۴. 20.1001.1.17351901.1393.15.1.2.9

قنبری برزبان، علی (۱۴۰۱). مرجعیت «استاد» در میدان فرهنگی دانشگاه با تأکید بر متغیر سرمایه اجتماعی دانشگاهی (مورد مطالعه: دانشگاه اصفهان). دوفصلنامه جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۱۱ (۲)، ۷۶-۹۵. 10.22034/JEDS.2022.50983.1634

کریمیان، زهرا و احمدوند، علی محمد (۱۳۹۱). جامعه اطلاعاتی، هویتی فرهنگی و رسالت دانشگاه‌ها. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ۵ (۳)، ۴۷-۷۶. <https://doi.org/10.7508/ijcr.2012.19.003>

گلی زواره قمشه‌ای، غلامرضا (۱۳۸۶). روش آموزشی و تربیتی علامه حسن‌زاده‌آملی. نشریه پاسدار اسلام، ۳۱ (۳۱۰)، ۱۴-۱۸. <https://www.magiran.com/volume/36456>

گوتگ، جرالده (۱۳۹۹). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی، ترجمه محمد جعفر پاک‌سرشت. تهران: انتشارات سمت. مرکز فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۶۱). صحیفه نور، جلد ۸، تهران: انتشارات شرکت سهامی چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی.

مشرقی، محسن و عقیقی، فاطمه (۱۴۰۱). کتاب کار بیانیه‌گام دوم انقلاب اسلامی. قم: انتشارات شهید کاظمی. مطهری، مهدی (۱۳۹۵). فاتحان ثریا: جامع بیانات امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با موضوع نخبگان و استعدادها درخشان. قم: نشر شهید کاظمی.

ملک، حسین (۱۳۸۱). بررسی تحصیلات تکمیلی در نظام آموزش عالی دوره‌های دکتری علوم انسانی از منظر اعضای هیأت علمی. مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲ (۳۰ و ۳۱)، ۳۲۷-۳۵۴. <https://sid.ir/paper/362250/fa>

مشور مطالبات مقام معظم رهبری از دانشگاه و دانشگاهیان، مدیریت پژوهش بنیادین، معاونت پژوهشی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها (۱۳۸۸). سایه‌سار ولایت: ناظر علی دژاکام (۷جلد). قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.

مهدوی‌نژاد، غلامحسین و ستوده‌اصل، نعمت (۱۳۹۲). نقش اعضای هیأت علمی در ایجاد و تقویت فرهنگ مطلوب دانشجویی. فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۹ (۴)، ۶۵۰-۶۶۴-۶۶۴. SID. <https://sid.ir/paper/236896/fa>

وظایف فرهنگی اجتماعی استادان از دیدگاه [...]

مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم (۱۳۹۰). روشنای علم. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

<https://ensani.ir/fa/article/531146/>

نظام نامه اخلاق آموزشی، بهمن (۱۳۹۹). وبگاه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به نشانی:

<https://rc.majlis.ir/fa>

هیودهرست، پل، استنلی پیتز، ریچارد، ترجمه فرهاد کریمی (۱۳۸۹). منطق تربیت: تحلیل مفهوم تربیت از نگاه فلسفه تحلیلی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

یوسفی، امیدعلی و مستکملی، مصطفی (۱۳۸۹). رسالت و نقش دانشگاه در قبال فرهنگ و فرهنگ‌سازی از منظر امام خمینی (ره). کنگره ملی بررسی اندیشه‌های فرهنگی اجتماعی حضرت امام خمینی (ره).

<https://www.sid.ir/paper/819950/fa>

Amiri, A., Zarei Matin, H., & Zulfaqarzadeh, M. M. (2010). Complexities of Culture and Typology of It's Studies in Higher Education: A Meta-theoretical and Conceptual Framework. *Strategy for Culture*, 3(Issue 10-11), 7-40. [In Persian]

Azkiya, M., Ahmadresh, R. and Partazian, K. (2015). Qualitative research methods from theory to practice. (The second volume). Tehran: Keihan Publications. [In Persian]

Charter of Supreme Leader's demands from universities and academics, fundamental research management, research assistantship of Supreme Leader in universities (2008). SayeSar-e Velayat; Nazer Ali Dejakam (vol 7). Qom: Supreme Leader's Representation Institution in Universities, Daftare Nashr-e Moaref. [In Persian]

Cultural Institute of Hadith Loh and Qalam (2010). the light of science Tehran: Islamic Revolution Publishing House. <https://ensani.ir/fa/article/531146/> [In Persian]

Dinarvand, H. (2012). Philosophical schools and educational theories. Tehran: Daneshparvar Publications. [In Persian]

Document of Islamic University, (2013). Islamic Council Research Center website at: <https://rc.majlis.ir/fa> [In Persian]

Educational ethics system, February (2019). website of the Ministry of Science, Research and Technology at: <https://rc.majlis.ir/fa> [In Persian]

Faghihi, A. N., Bahrami, S., Jafari Harandi, R., & Abdi Zarrin, S. (2021). The Role of Cultural Programs in University of Qom in Training Students from the Perspective of Students and Professors. *Journal of Culture-Communication Studies*, 22(55), 153-176. doi: 10.22083/jccs.2020.210139.2968 [In Persian]

fathabadi, J. (2014). Attitude of Faculty Members of Tehran Universities towards the Cultural Activities of the Faculty Members Based on the New Regulations for the Faculty Members' Promotion. *Journal of Iranian Cultural Research*, 7(2), 97-116. doi: 10.7508/ijcr.2014.26.005 [In Persian]

Fathali, M.; Misbah, H. and Yousefian, H (1400). Philosophy of Islamic education. Tehran: Madrasi Publications. [In Persian]

- Ghanbari Barzyan, A. (2022). "Professor" authority in the cultural field of the university with emphasis on the variable of university social capital (Case study of the University of Isfahan). *Journal of Economic & Developmental Sociology*, 11(2), 79-95. doi: 10.22034/jeds.2022.50983.1634 [In Persian]
- Ghanei Rad, M. A., Maleki, A., & Mohammadi, Z. (2013). The Study of Cultural Change in Three Generations of Academics (Case Study: Professors of Social Sciences at Tehran Universities). *Iranian Journal of Sociology*, 15(1), 30-64. doi: 10.1001.1.17351901.1393.15.1.2.9 [In Persian]
- Gholizavareh Qomsheei, Gh. (1386). Educational method of Allameh Hassanzadeh Amoli. *Pasdar Islam magazine*, (310), 14-18. <https://www.magiran.com/volume/36456> [In Persian]
- Gotteg, G. (2019). *Philosophical schools and educational opinions*, translated by Mohammad Jafar Pak-Sresht. Tehran: Samt Publishing House. [In Persian]
- Haji Abbasi, H., Qadimi, A. and Sheikh Rezaei, H. (2023). Social responsibility of the university: a case study of three selected scientific centers in Iran. The first social responsibility conference; University of Science and Industry. <https://civilica.com/doc/2014507> [In Persian]
- Heywoodhurst, P, Stanley Peters, R. (2010). *The logic of education: analysis of the concept of education from the perspective of analytical philosophy*. translated by Farhad Karimi. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Hosseinizadeh, S.A. (2011). *Educational methods in the Quran*. Qom: University and District Research Institute. [In Persian]
- Islamic Revolution Cultural Center (1361). *Sahife Noor* (vol. 8), Tehran: Ministry of Islamic Guidance Publishing Company. [In Persian]
- Jalili, M., Zahedi, M.J., and Ershad, F. (2016). Examining the functions and cultural status of professors in the academic community of the university (a case study of academic members of social science faculties in Tehran). *Iranian Journal of Social Sciences*, 14(52), 42-57 SID. <https://sid.ir/paper/488569/fa> [In Persian]
- Jamalzadeh, N., and Aqadadi, M.(2010). Policy of Culture in Iran ; In Imam Khomeini Point of View. *Journal of Culture-Communication Studies*, 11(12), 37-64. doi: 10.1001.1.20088760.1389.11.12.2.8 [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2000). *Stages of morality in the Qur'an*. Qom: Isra Publishing House. [In Persian]
- Karimian, Z., & Ahmadvand, A. M. (2012). Information Society, Cultural Identity and Missions of Universities. *Journal of Iranian Cultural Research*, 5(3), 47-76. doi: 10.7508/ijcr.2012.19.003 [In Persian]
- Khorasani, S., Jahed, H.A. and Matlabi, D. (2023). Cultural and social duties of students from the perspective of the leaders of the Islamic Republic of Iran. *New Approaches to Jihadi Management and Islamic Governance Quarterly*, 3(4), 1-24. <https://civilica.com/doc/1898243> [In Persian]
- Mahdavi-Najad, Gh and Sotodeh-Assal, N. (2012). The role of faculty members in creating and strengthening a desirable student culture. *Quarterly Journal of Culture in Islamic University*, 9(4), 650-664. 649-664. SID. <https://sid.ir/paper/236896/fa> [In Persian]
- Malik, H. (2001). Review of postgraduate education in the higher education system of doctoral courses

in humanities from the perspective of faculty members. *Scientific-Research Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, Isfahan University*, 2(30 and 31), 327-354. <https://sid.ir/paper/362250/fa>. **[In Persian]**

Martínez-Valdivia, E., Pegalajar-Palomino, C., & Burgos-García, A. (2020). *Social*

Mashriqi, M. and Aqiqi, F. (1401). *Statement of the Second Step of the Islamic Revolution workbook*. Qom: Shahid Kazemi Publications. **[In Persian]**

Motahari, M. (2015). *Fatihah Soraya: a collection of Imam Khamenei's statements on the subject of elites and brilliant talents*. Qom: Shahid Kazemi Publication. **[In Persian]**

Qatar University website at: www.qu.edu.qa

Radmanesh, N., Mashaikh, P. and Razmi, N. (2022). Investigating the inclusion of university social responsibility components in the mission statement of Iranian universities: a study based on content analysis. *Scientific Quarterly of Innovation Management*, 2(2), 51-61. **[In Persian]**

Raofi, M. (2000). *University and higher education: global perspectives and Iranian issues*. Tehran: Nei Publications. **[In Persian]**

Responsibility and University Teacher Training: Keys to Commitment and Social Justice into Schools. *Journal of Sustainability*, 12(15).

Sadr, F. (2019). A Comparative Study of Morteza Motahari's View and Matthew Lipman's Approach to the Goals of Education. *Journal of Islamic Education*, 14(28), 75-94. doi: 10.30471/edu.2019.1522 **[In Persian]**

Salehi, A., Moradi, A. and Firozi, I. (2013). A comprehensive look at Islamic education and training from the point of view of Martyr Morteza Motahari with an emphasis on principles, goals and educational methods. *Journal of Research in Islamic Education and Training*, 3(7), 50-23. SID. <https://sid.ir/paper/100777/fa> **[In Persian]**

Salehi, A., & Yar ahmadi, M. (2009). Islamic Education from the Perspective of Allameh Tabatabai: With an Emphasis on Educational Objectives and Methods. *Journal of Islamic Education*, 3(7), 23-50. **[In Persian]**

Saniei, M. H., & Langari, A. (2019). Understanding and explaining authentic Islamic culture from Khamenei's point of view. *National Security*, 9(32), 7-22. **[In Persian]**

Shaari-Najad, A.A. (2007). *Philosophy of education*. Tehran: Amir Kabir Publishing House. **[In Persian]**

Shafai Yamchelo, T. and Abili, Kh. and Faramarz Qaramalki, A. (2015). Studying the recognition of the current state of university social responsibility based on the Wallais model based on the faculty members' point of view (Case: University of Tehran). *Iranian Higher Education Research Quarterly*, 8(4), 80-102. <http://ihej.ir/article-1951-1--fa.html> **[In Persian]**

Shafai-Yamchelo, T.; Abili, Kh. and Faramarz Qaramalki, A. (2017). Social responsibility in universities, case study: University of Tehran. *Bargh Farhang Journal*, 2(25), 189-202. URL: <http://ihej.ir/article-1-951-fa.html> **[In Persian]**

Sheikhzadeh, M. (2014). Servant leadership style is an excellent example for commanders and managers.

- Tehran: Imamate Center - Bagheral Uloom Center. **[In Persian]**
- Sohba (2011). Cultural Concerns: An explanation of the composition of one of the central statements of the Supreme Leader in 1993 using his other statements. Qom: Iman Jihadi Institute. **[In Persian]**
- Taheri Kia, H. (2021). Professor's cultural life of the university as missed life. Cultural Studies & Communication, 17(63), 129-151. doi: 10.22034/jcsc.2020.89015.1644 **[In Persian]**
- The information base of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Grand Ayatollah Seyyed Ali Khamenei at the address: <https://farsi.khamenei.ir/> **[In Persian]**
- The regulations for the promotion of academic staff members of governmental and non-governmental institutions of higher education, research and technology (approved by the 776th session, dated 2014/12/18/of the Supreme Council of the Cultural Revolution), website of the Ministry of Science, Research and Technology at: <https://www.msrt.ir/fa> **[In Persian]**
- The University of Western Ontario website at: www.uwo.ca.
- The University of Zurich website at: <https://www.uzh.ch/de.html>
- University of Waterloo website at: <https://uwaterloo.ca>
- Winstone, N., Pitt, E., & Nash, R. A. (2020). Educators' Perceptions of Responsibility-sharing in Feedback Processes. Assessment & Evaluation in Higher Education, 46(1), 1.
- Yousefi, O.A and Mustakamoli, M. (2009). The mission and role of the university towards culture and culture-building from the perspective of Imam Khomeini (RA). The National Congress of Investigating Social and Cultural Thoughts of Hazrat Imam Khomeini (RA). <https://www.sid.ir/paper/819950/fa> **[In Persian]**
- Zohiri, M., Sodagar, M.R, and Ghafourifar, F. (2016). Studying the role of cultural managers in dealing with the cultural-artistic invasion based on the statements of the Supreme Leader. National conference of modern researches of Iran and the world in psychology, educational sciences and social studies, 1-15, SID. <https://sid.ir/paper/897221/fa> **[In Persian]**

A Mosque-based Policy Theory of Cultural-social Participation of Adolescents

Reza Amini Harandi, PhD in Culture and Communication, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: R.aminiharandi@gmail.com

Abstract

Adolescents' engagement in diverse social domains is pivotal to societal dynamism and progress and constitutes a fundamental mechanism for individual social identity formation. This qualitative study aimed to identify core components of an optimal policy framework for fostering youth cultural and social participation, focusing on the mosque. Semi-structured interviews were conducted with experts in communication, psychology, education, and Islamic studies engaged in youth and mosque-related fields. Data analysis employed the Maxqda2020 software and the thematic analysis. The analysis revealed three overarching themes and eight subthemes. The universal themes, or core components of the policy framework, were: "Mosque-centrality in the neighbourhood," "Group-centrality within the mosque," and "Youth-centrality within the group."

Keywords

Adolescence, Mosque, Social-Cultural Participation, Policy Theory, Theme Analysis

نظریه سیاستی مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد

رضا امینی هرندی^۱

چکیده

مشارکت فعالانه نوجوانان در حوزه‌های مختلف زندگی اجتماعی، علاوه بر اینکه نقش بسیار مهمی در پویایی و پیشرفت یک جامعه دارد، به لحاظ فردی نیز از سازکارهای اصلی شکل‌گیری هویت اجتماعی آنان محسوب می‌شود. هدف پژوهش حاضر احصاء مؤلفه‌های اصلی نظریه سیاستی مطلوب در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد بوده است که با روش کیفی انجام شد و برای جمع‌آوری داده‌ها، روش مصاحبه نیمه‌ساخته و برای تحلیل آن‌ها روش تحلیل مضمون آتراید استرلینگ به کار گرفته شد. مصاحبه‌شونده‌ها به صورت هدفمند از بین کارشناسان و متخصصان علوم ارتباطات، روان‌شناسی و علوم تربیتی و معارف اسلامی که با حوزه نوجوانی و مسجد درگیر بودند، انتخاب شدند. در فرایند تحلیل که با استفاده از نرم‌افزار Maxqda2020 انجام گرفت، سه مضمون فراگیر و هشت مضمون سازمان‌دهنده به دست آمد. مضامین فراگیر و به‌بیان‌دیگر مؤلفه‌های اصلی نظریه سیاستی مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد شامل «مسجد محوری در محله»، «گروه محوری در مسجد» و «نوجوان محوری در گروه» است.

واژگان کلیدی

نوجوانی، مسجد، مشارکت فرهنگی اجتماعی، نظریه سیاستی، تحلیل مضمون.

مقدمه

هر جامعه‌ای برای حفظ و استمرار خویش، می‌بایست نوجوانان را در اولویت سیاست‌های خویش قرار دهد تا آن‌ها حامل ارزش‌ها، سنت‌ها، هنجارها و وظایف جامعه خویش باشند. دوره نوجوانی دارای ظرفیت‌های ویژه‌ای است که اگر به‌موقع و بهینه از آن استفاده شود، در پرورش نیروهای مستعد بسیار اثرگذار خواهد بود و در صورتی که مراقبت‌های لازم انجام نشود، می‌تواند زمینه بسیاری از انحرافات و آسیب‌های اجتماعی در جامعه باشد. از این رو سیاست‌گذاری برای بهبود کیفیت زندگی نوجوانان برای پیشرفت یک کشور، در اولویت‌های با فوریت برای جوامع محسوب می‌شود (باهنر و سهرابی، ۱۳۹۶: ۴۶). این در حالی است که حوزه نوجوان در دایره سیاست‌های فرهنگی موجود کشور جایگاه درخوری ندارد و به‌صورت مستقل مورد توجه قرار نمی‌گیرد و از نظر عنوانی هم معمولاً در کنار «کودکان» و یا «جوانان» قرار داده می‌شود؛ برای مثال، جوانان به‌عنوان گروهی واحد که دارای ویژگی‌های مشترکی هستند، در نظر گرفته می‌شوند و به ویژگی‌های خاص دوره نوجوانی و جوانی و تفاوت‌های نسلی که در این میان وجود دارد، توجه چندانی مبذول نمی‌گردد (کوثری، ۱۳۸۷: ۶۶).

یکی از مهم‌ترین موضوعات سیاست‌گذاری فرهنگی حوزه نوجوانان، مشارکت فرهنگی اجتماعی این قشر است که نقش بسیار مهمی در فرایند رشدشان داشته و از عوامل و زمینه‌های اصلی شکل‌گیری هویت اجتماعی (شرفی، ۱۳۹۷: ۱۱۴)، کاهش انزوای اجتماعی و فردگرایی افراطی می‌باشد (توسلی، ۱۳۸۲: ۱۱). مشارکت معنادار با شنیده شدن و جدی گرفتن نظرهای نوجوانان، اعتماد به‌نفس و خودکارآمدی را در آن‌ها ایجاد کرده و این امر نوجوانان را قادر می‌سازد تا سایر حقوق را مطالبه کنند. نوجوانان می‌توانند از طریق مشارکت، ارائه خدمات را بهبود بخشند، قوانین و سیاست‌ها را تحت تأثیر قرار دهند، از مسئولان مطالبه‌گری کنند و توانایی جمعی خود را برای دفاع از حقوق خود افزایش دهند (Unicef, 2020: 12). اهمیت مشارکت فرهنگی اجتماعی به‌خصوص در شرایط زمانه حاضر و غلبه فضای رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی و تحدید کنشگری و نقش‌آفرینی فرهنگی - اجتماعی نسل جدید، بسیار بیشتر خواهد بود. فضای جذاب شبکه‌های اجتماعی اگرچه باعث مشارکت نوجوان در این فضا می‌شود ولی از سوی دیگر مشارکت واقعی نوجوان با خانواده، گروه‌های همسالان و نهادهای اجتماعی را کاهش می‌دهد و ارتباطات سطحی و بی‌مایه را جایگزین ارتباط عمیق و پایدار می‌کند. این کاهش مشارکت و تعامل، ممکن است منجر به انزوای نوجوانان شده (بهرامی، ۱۳۹۸: ۱۳۲) و به‌تبع آن کاهش حس مسئولیت و تعلق اجتماعی در پی

داشته باشد و این خود زمینه بسیاری از آسیب‌های اجتماعی را فراهم می‌کند. باید توجه داشت اگرچه افراد مشارکت‌جو، فرایند مشارکت را تقویت می‌کنند ولی مشارکت‌جویی خصیصه ذاتی افراد نمی‌باشد؛ بلکه باید ساختاری باشد که زمینه‌های مشارکت افراد را فراهم کند (فاضلی، ۱۳۸۹: ۱۹۸). بر این اساس لازم است در عرصه سیاست‌گذاری فرهنگی، موضوع پرورش روحیه مشارکت‌جویی نوجوانان و طراحی و فراهم کردن شرایط و بسترهای مشارکت آن‌ها در عرصه‌های مختلف مورد توجه جدی قرار گیرد. در بین نهادهای فرهنگی جامعه ایران، نهاد مسجد به واسطه ویژگی‌ها و ظرفیت‌های ویژه‌ای که دارد، عنصری مؤثر در جامعه اسلامی محسوب می‌شود؛ در واقع مسجد محور مهندسی نظام فرهنگی اجتماعی بوده و مبتنی بر این فرضیه، نقش مهم و کلیدی را در جاری کردن هنجارها و ارزش‌های اسلامی در جامعه دارد (ناظمی، ۱۳۸۹: ۲۵۱). مسجد شایسته‌ترین عرصه و بهترین مکان برای تعاملات و مشارکت‌های فرهنگی اجتماعی در هر جامعه و نظام اسلامی از زمان صدر اسلام تاکنون بوده است (رضایی تبار، زارع و مقیمی، ۱۳۹۱: ۱۹۰) و ظرفیت ویژه‌ای در زمینه مشارکت و نقش‌آفرینی فرهنگی اجتماعی نوجوانان نیز داشته و دارد.

به‌رغم اینکه نهاد مسجد سابقه درخشان و ظرفیت و زمینه بسیار مساعدی دارد، متأسفانه در حال حاضر نقش و کارکردهای اصیل بسیاری از مساجد در شهرهای ایران کمرنگ شده است (مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۷). در همین راستا در رابطه با مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان در سطوح مختلف نیز، آن‌طور که شایسته است ایفای نقش نمی‌کنند. از این نظر ضروری است با اتخاذ سیاست و رویکرد مناسب، علاوه بر ارتقاء نقش و جایگاه نهاد مسجد در سطح جامعه، بستر و زمینه نقش‌آفرینی و مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان را نیز فراهم کرد.

بررسی پایگاه‌های اطلاعاتی و تحقیقاتی بیانگر این است که به‌طور کلی در زمینه مشارکت اجتماعی نوجوانان، منابع محدودی وجود دارد که اکثر آن‌ها نیز با رویکردی کمی به دنبال شناخت رابطه مشارکت اجتماعی با مفاهیم دیگر یا عوامل مؤثر بر آن بوده‌اند (مثلاً شهسواری و همکاران، ۱۳۹۹؛ قدسی، ۱۳۹۷؛ افشانی و جنتی‌فر، ۱۳۹۵؛ حضرتی و میرزایی، ۱۳۹۷). البته پژوهش‌هایی در رابطه با مشارکت اجتماعی و نهاد مسجد نیز وجود دارد (مثل شایگان، ۱۳۸۸؛ هاشمیان‌فر، شایگان و سعیدی، ۱۳۹۴) ولی جامعه هدف آن نوجوانان نیست. بر این اساس پژوهش حاضر مبتنی بر مطالب و صورت‌بندی فوق از مسئله مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان و با اتخاذ رویکرد کیفی در صدد پاسخگویی

به این سؤال است که مؤلفه‌های اصلی نظریه سیاستی مطلوب در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد چیست؟ به بیان دیگر اگر بخواهد چارچوب مداخله مشخصی در رابطه با مسئله ارتقاء مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد اتخاذ شود، چه مؤلفه‌هایی را شامل خواهد شد.

چارچوب نظری

نوجوانی

اصطلاح نوجوانی (adolescence) از کلمه لاتین «adolescere» مشتق شده که به معنای رسیدن به بزرگسالی (بلوغ) است (Lansford & Banati, 2018: 3-4). روان‌شناسان در رابطه با تعریف نوجوانی اتفاق نظر ندارند، اما به‌طور کلی می‌توان گفت نوجوانی دوره‌ای گذرا بین کودکی و بزرگسالی و مرحله تغییر و انتقال است که در آن کودک به انسان بالغ و بزرگسال تبدیل می‌شود؛ یعنی می‌تواند به عنوان عضوی از جامعه مسئولیت‌های اجتماعی را به عهده گیرد (نراقی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۳). نوجوانان در مقایسه با کودکان، از نظر جسمانی بالغ‌تر، از نظر توانایی‌های شناختی ماهرتر، از نظر شخصیتی کامل‌تر و منسجم‌تر و از نظر اجتماعی مهارت‌های اثربخش‌تری دارند. این تغییرات بیانگر این است که نوجوانان در مقایسه با کودکان، قادر خواهند بود نقش اجتماعی فعال‌تری در جریان رشد خود ایفا کنند (بیابانگرد، ۱۳۸۳: ۱۷-۱۶). برای تعریف نوجوانی، فقط به رشد بیولوژیکی ارجاع داده نمی‌شود، بلکه رشد اجتماعی در چارچوب فرهنگی نیز مدنظر است؛ بر این اساس دوران نوجوانی را نمی‌توان به سنین خاصی محدود دانست و سن شناسنامه‌ای به تنهایی شاخص معتبری برای شروع یا پایان آن نیست؛ زیرا برحسب افراد و جوامع، طول این دوره متفاوت است ولی باین‌حال برای پرهیز از ابهام، معمولاً سنین ۱۳ تا ۱۸ سال را سنین نوجوانی می‌نامند (شرفی، ۱۳۹۷: ۲۳).

مشارکت اجتماعی نوجوانان

انسان به دلیل اینکه موجودی اجتماعی است، نیاز دارد که بسیاری از کارها را به شکل جمعی و با مشارکت دیگران انجام دهد. معنای کلی مشارکت عبارت است از شرکت داوطلبانه، ارادی و آگاهانه افراد، گروه‌ها و سازمان‌های تشکیل‌دهنده یک جامعه در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن برای رسیدن به توسعه پایدار و متوازن و همه جانبه (ایمانی جاجرمی، ۱۳۷۹). ابعاد گوناگون مشارکت (اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی) نیز مبتنی بر همین مفهوم کلی تعریف می‌شوند. جوهره اصلی مشارکت را در فرایند درگیری، فعالیت و تأثیرپذیری باید دانست (علوی تبار، ۱۳۷۹: ۱۵).

یونیسف در کتابچه‌ای با عنوان «چارچوب مفهومی برای سنجش نتایج مشارکت نوجوانان»^۱ با استناد به کنوانسیون حقوق کودک، این‌گونه مطرح می‌کند که حق مشارکت باید بدون تبعیض شامل همه نوجوانان شود. ماهیت و دامنه مشارکت ناگزیر با رسیدن کودکان به دهه دوم تغییر می‌کند. نوجوانی با ظهور حس هویت، کسب مسئولیت‌های جدید و قرار گرفتن در معرض فرصت‌ها و خطرهای در حال ظهور مشخص می‌شود. در این دوره نوجوان در طیف وسیع‌تری از مسائل و در حوزه عمومی‌تر مشارکت می‌کند. مشارکت به توانمندسازی نوجوانان کمک می‌کند - به خود باور داشته باشند، از طریق همکاری قدرتمند شوند و فعالانه در احقاق حقوق خود مشارکت کنند؛ به عبارت دیگر، به رسمیت شناختن حق گوش دادن و جدی گرفتن، حس عزت نفس و ظرفیت ایجاد تغییر را ارتقا می‌دهد. این اعتماد به نفس نوظهور با درک ماهیت متقابل و مبتنی بر همکاری مشارکت بیشتر تقویت می‌شود (Lansdown, 2018: 3-5).

در زمینه مشارکت و سطوح آن، الگوها و مدل‌های مختلفی ارائه شده است که یکی از معروفترین آن‌ها مدل نردبان مشارکت شهروندی ارنشتاین^۲ است. نردبان ارنشتاین شامل هشت پله و سه مرحله است که هر اندازه از رأس به ته آن پایین می‌آییم، با مشارکت کمتر شهروندان روبه‌رو می‌شویم. بعد از ارنشتاین، (Hart, 1992)، نسخه اصلاح شده‌ای از نردبان مشارکت شهروندان ارنشتاین را با محوریت نقش کودکان و نوجوانان ارائه کرد. در نردبان هارت، سه پله پایین، مشارکت واقعی نیست و ۵ پله بالاتر، مشارکت فعال را توصیف می‌کنند (Grace & Grace, 2018).

جدول ۱. نردبان مشارکت هارت

ابتکار نوجوانان، تصمیم‌گیری مشترک با بزرگسالان
ابتکار و خلاقیت نوجوانان
ابتکار بزرگسالان، تصمیم‌گیری مشترک با نوجوانان
مشورتی و همراه با اطلاع‌رسانی
اختصاص یافته اما مطلع
تظاهر به مشارکت
حضور تزئینی
فربکاری

1. Conceptual Framework for Measuring Outcomes of Adolescent Participation

2. Arnstein's Ladder of Citizen Participation

بر اساس این مدل، بالاترین پله، زمانی است که تصمیمات توسط نوجوان آغاز شده و با بزرگسالان به اشتراک گذاشته می‌شود. پله هفتم زمانی است که نوجوانان، پروژه یا برنامه‌ای را آغاز می‌کنند و بزرگسالان نقش حمایتی دارند. پله پایین‌تر به سطحی اشاره دارد که پروژه یا برنامه توسط بزرگسالان آغاز شده و پیشنهاد می‌شود، ولی تصمیم‌گیری به صورت مشترک با نوجوانان انجام می‌شود. در سطح پایین‌تر، نوجوانان در رابطه با پروژه یا برنامه‌هایی که توسط بزرگسالان طراحی و اجرا می‌شود، مشاوره می‌دهند. در پله چهارم، نظرهای نوجوانان در طراحی مورد توجه نیست و فقط به آن‌ها نقش خاصی اختصاص داده می‌شود و نسبت به چرایی و چگونگی مشارکت مطلع می‌شوند. سطح نازل‌تر، جایی است که به‌ظاهر به نوجوانان توجه می‌شود، اما در حقیقت در رابطه با کاری که انجام می‌دهند یا نحوه مشارکت، انتخاب کمی دارند یا اصلاً ندارند. پله دوم در واقع جنبه تزینی دارد و از نوجوانان برای تقویت یک هدف به روشی نسبتاً غیرمستقیم استفاده می‌شود. پایین‌ترین سطح نیز جایی است که بزرگسالان از نوجوانان برای حمایت از علل استفاده می‌کنند و وانمود می‌کنند که علل از نوجوانان الهام گرفته شده است (Hart, 1992).

بررسی ادبیات موجود در زمینه مشارکت اجتماعی نشان می‌دهد فلسفه وجود مشارکت اجتماعی در نظام‌های لیبرال دموکرات، مشارکت در خیر جمعی که در نهایت همان خیر فردی و عرصه‌ای برای خود تحقق بخشی است، تعریف می‌شود؛ این در حالی است که در نظام اسلامی، زمینه‌سازی برای بروز و شکوفایی استعدادها به‌منظور تجلی ابعاد خداگونگی انسان (تخلقوا باخلاق الله) و رشد دادن انسان در حرکت به سوی نظام الهی (والی الله المصیر) و تحقق جامعه نمونه (اسوه) برای انسان به عنوان غایات امر سیاسی، جز در گرو مشارکت فعال و گسترده همه عناصر اجتماع در روند تحول جامعه امکان‌پذیر نیست (قانون اساسی جمهوری اسلامی، مقدمه) (قیصری، ۱۳۹۸: ۴۰).

مسئله دیگری که در این زمینه وجود دارد این است که در ادبیات موجود معمولاً مشارکت نوجوانان در فضای توسعه و برای دفاع از حقوق خودشان (O'Kane et al. 2020) و به عنوان یک امر پسندیده مطرح می‌شود؛ در حالی که در نگاه اسلامی، مشارکت تنها به عنوان یک امر پسندیده در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه یک تکلیف الهی می‌باشد. اساساً رسالت انبیاء برای این بوده که مردم برای اقامه قسط قیام کنند^۱ و از این جهت مشارکت و حضور مردم، موضوعیت دارد. هر مسلمان از آنجایی که نسبت

۱. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ (قرآن، ۱۳۸۷، ۵۷: ۲۵)

به جامعه و اطرافیان خود احساس مسئولیت دارد، لذا باید در امور مختلف که به صلاح اجتماع می‌باشد، بر اساس توانایی‌های خود مشارکت و همکاری کند و در عمل و اجرای آن نیز رضای خداوند را مد نظر داشته باشد؛ در واقع هر مسلمانی هم مسئول است و هم صاحب سهم. از این منظر نوجوان نیز بعد از رسیدن به بلوغ و مکلف شدن، همین وظیفه و مسئولیت را - با در نظر گرفتن اقتضائات رشد - برعهده خواهد داشت و اساساً این مسئولیت، بستر و زمینه رشد او را فراهم خواهد کرد.

مسجد و مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوان

اگرچه اصلی‌ترین و مهم‌ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن بوده و از آن به عنوان محلی برای برگزاری آیین‌ها و عبادات جمعی استفاده می‌شده ولی به هیچ وجه این تنها کارکرد مسجد نبوده است. از جمله دلایلی که مسجد به امور عبادی صرف محدود نمی‌شده، به تعریف اسلام از عبادت برمی‌گردد. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت برمی‌شمارد. با این پیش‌زمینه و همچنین به تأسی از سیره و سنت نبوی، مساجد توانستند در زمینه‌های بسیاری در جوامع اسلامی ایفای نقش کرده و خلأ وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند (عابدی جعفری، صابر جعفری، شبیری، فخریان نجفی کاشانی، شمس و عرب، ۱۳۸۴: ۹۰-۸۹). بر این اساس، مسجد کانون عبادت است ولی عبادتی که دامنه و حیطة آن، کلیه شئون و ابعاد زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را دربر می‌گیرد؛ فلذا مسجد، نهادی اجتماعی با کارکردهای متنوع (عبادی، فرهنگی ارتباطی، اجتماعی، سیاسی و...) در نظر گرفته می‌شود.

نوجوانی مقطع شکل‌گیری شخصیت فرد بوده و پایه‌های فکری و عقیدتی او در بستر خانواده و اجتماع بنا می‌گردد؛ لذا از این جهت مسجد با داشتن فضای روحی و معنوی خاص، محل مناسبی برای رشد این قشر از جامعه است (شریف فرد، عباسی نوذری و رازینی، ۱۳۹۹: ۴۸). واگذاری مسئولیت به نوجوانان و زمینه‌سازی برای مشارکت و نقش‌آفرینی اجتماعی آن‌ها، از عوامل و متغیرهای اصلی در زمینه کاهش انزوای اجتماعی و به تبع آن ارتقای تعلق و اعتماد اجتماعی در بین آن‌هاست. در واقع مسئولیت‌بخشی به نوجوانان و درگیر کردن آن‌ها در فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی، نه تنها بستری برای ظهور و بروز استعدادها و توانایی‌ها، ارتقای سواد، مهارت‌های زندگی و خودباوری آن‌ها می‌باشد، بلکه از این رهگذر به بخشی از احساس مرئی بودن آن‌ها نیز پاسخ می‌دهد و توجه دیگران را همراه خود می‌بینند و احساس مفید بودن را برایشان به دنبال دارد. حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام می‌فرمایند: «مَنْ كَرَّمَتْ عَلَيْهِ نَفْسَهُ لَمْ يُهْنِهَا

بالمعصیه» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ح. ۸۷۳۰)؛ هر که برای نفس (شخصیت) خود احترام قائل باشد، آن را با معصیت خوار نمی‌گرداند. شخصیت و خودانگاره (برداشت فرد از خودش) معمولاً در فضای اجتماعی و در تعامل با دیگران شکل می‌گیرد. حال واگذاری مسئولیت به نوجوانان و درگیری و مشارکت اجتماعی آن‌ها، یکی از مهم‌ترین راهکارهای تقویت این خودانگاره و ارتقای شخصیت اوست که خود زمینه‌ساز کاهش رفتارهای پرخطر و آسیب‌های اجتماعی خواهد بود. ضمن اینکه چنین فعالیت‌هایی در توسعه و پیشرفت جامعه و تداوم حیات آن نیز اثرگذار خواهند بود.

نظریه سیاستی

نظریه و نظریه‌پردازی، به‌طور خاص در حوزه علوم اجتماعی، چه در مقام صورت‌بندی و تفسیر و چه در مقام تأثیر در سیاست‌گذاری اجتماعی و اجرا، تحت تأثیر سلسله‌مراتب و سطوح گوناگونی از ارزش‌ها، باورها و پیش‌فرض‌های هنجاری می‌باشد. این سلسله‌مراتب از سطح فرانظریه (مباحث هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه و روش‌شناسانه) شروع و به سطح نظریه و سرانجام به سطح سیاست‌گذاری نیز منتهی می‌شود (صفایی و فریادی، ۱۳۹۲). نظریه سیاستی^۱ «به نظریه‌ای اطلاق می‌شود که بنیان نظری سیاست و عمل دولتی یا سازمانی را در یک حوزه مشخص پی‌ریزی می‌کند و ارزش‌ها و اهداف اساسی را در یک مجموعه به‌هم‌پیوسته منطقی ارائه می‌دهد. نظریه سیاستی ابزاری برای پیوستگی عمل دولتی و احتراز از تعارض و تزامم نظری فراهم می‌نماید» (اشتریان، ۱۳۹۷: ۳۹). به‌طور کلی می‌توان گفت یک نظریه سیاستی نخست معطوف به یک (یا چند) موضوع یا مسئله اجتماعی است. دوم اینکه یک راهکار مداخلی حکومتی برای حل آن پیشنهاد می‌دهد. سوم نظریه سیاستی می‌تواند از درون نظریه‌های روش‌شناسی یا نظریه‌های کلان سیاسی، اجتماعی و اقتصادی استخراج شده یا با آن‌ها مرتبط باشد (اشتریان، ۱۳۹۱: ۱۵۴-۱۵۲). در واقع نظریه سیاستی نزدیک‌ترین لایه نظریه به سیاست و عمل است که چارچوب مداخله دولت را (تعیین اقدامات و تدوین راه‌حل‌ها و سیاست‌های خرد) در یک موضوع خاص مشخص می‌کند.

نکته مهمی که در رابطه با نظریه سیاستی باید موردتوجه قرار داد این است که یک نظریه سیاستی دربرگیرنده همه متغیرها و عوامل در یک موضوع خاص نیست؛ بلکه

متضمن اصلی ترین متغیرهای تأثیرگذار در رابطه با آن موضوع خاص است که دولت با تمرکز بر مداخله در این متغیرهای مستقل در پی دستیابی به اهداف خود در یک حوزه خاص می باشد. از این جهت یک نظریه سیاسی در نهایت می تواند و البته مناسب تر است که دربرگیرنده شماری از متغیرهای مستقل باشد که یک مدل مداخله را شکل می دهد (اشتریان، ۱۳۹۷: ۴۰).

روش پژوهش

با توجه به سؤال اصلی (مؤلفه های اصلی نظریه سیاسی مطلوب در زمینه مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد چیست؟)، پژوهش حاضر به شیوه کیفی انجام شده است. بر این اساس برای جمع آوری داده ها روش مصاحبه نیمه ساخت یافته به کار گرفته شده است. قابلیت که مصاحبه به لحاظ نفوذ عمیق و گسترده در واقعیت های ذهنی مصاحبه شونده دارد، سبب شده روشی برتر در مطالعات ارتباطی و سایر علوم اجتماعی محسوب شود (لیندلف و تیلور^۱، ۱۳۸۸: ۵۳-۵۲). از نظر افراد مناسب برای مصاحبه، کیوی و کامپنهود^۲ (۱۳۷۰) معتقدند سه گروه از افراد برای مصاحبه مناسب هستند که عبارت اند از: ۱. اعضای هیئت علمی دانشگاه ها، پژوهشگران و کارشناسان متخصص در مسئله پژوهش ۲. گروه دوم شاهدان عینی است. این گروه کسانی هستند که از جهت قرار داشتن در یک موقعیت شغلی مرتبط یا مسئولیت هایی که دارند، شناخت خوبی از مسئله دارند. ۳. دسته سوم، شامل گروهی است که موضوع پژوهش به طور مستقیم به آن ها مرتبط است.

بر این اساس با توجه به موضوع و مسئله پژوهش حاضر، مصاحبه شونده ها به صورت هدفمند از بین کارشناسان و متخصصان علوم ارتباطات، روان شناسی و علوم تربیتی و معارف اسلامی که با حوزه نوجوانی و مسجد درگیر بوده، انتخاب شدند. فرایند انجام مصاحبه ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت و در نهایت سیزده مصاحبه انجام شد. اطلاعات مصاحبه شوندگان در جدول زیر آورده شده است:

جدول ۲. مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	مشخصات مصاحبه‌شونده‌ها
۱	مشاور مطالعات و برنامه‌ریزی معاون پرورشی و فرهنگی وزیر آموزش و پرورش قائم‌مقام سابق سازمان دانش‌آموزی کشور
۲	کارشناس و پژوهشگر حوزه مسجد و کودک و نوجوان، مدیر گروه نهال شبکه کودک، کارشناسی ارشد معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دکتری فلسفه تعلیم و تربیت
۳	کارشناس و کنشگر اجتماعی حوزه نوجوانی، مسئول مدارس علوم و معارف صدرا، مسئول بنیاد ملی نوجوانان سازمان تبلیغات، مدرس حوزه
۴	مسئول اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان استان معاون سابق فرهنگی، اجتماعی اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان رئیس حوزه هنری کودک و نوجوان
۵	استاد و مدرس مدرسه قرآن و عترت دانشگاه تهران، نویسنده کتب متعدد در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی (به‌خصوص نوجوانی)، مشاور حوزه خانواده و نوجوان
۶	کارشناس حوزه ارتباطات و رسانه، عضو شورای تألیف کتاب سواد رسانه‌ای، معاون کودک و نوجوان مجموعه تبیان سازمان تبلیغات اسلامی، کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی
۷	مدیر سابق هنرستان صداوسیما، معاونت پرورشی مدارس مختلف تهران کارشناس و پژوهشگر حوزه نوجوانی، دکترای حکمت هنر
۸	رئیس ستاد هماهنگی کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد کشور مسئول اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان استان مشاور رئیس شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه
۹	پژوهشگر و فعال اجتماعی و رسانه‌ای در حوزه نوجوانان، دبیر ضمیمه نوجوان روزنامه جام جم، مدیر فرهنگسرای نوجوان شهرداری تهران
۱۰	مدیرکل اسبق پژوهش ستاد عالی کانون‌های مساجد کشور کارشناس و پژوهشگر حوزه مسجد کنشگر اجتماعی در حوزه نوجوانان
۱۱	پژوهشگر حوزه نوجوان، دکترای روان‌شناسی، مشاور حوزه خانواده و نوجوان
۱۲	دبیر سابق کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی عضو هیئت‌علمی دانشگاه کارشناس حوزه مسجد
۱۳	عضو هیئت‌رئیس بنیاد ملی خانواده، دکتری جامعه‌شناسی مدرس دانشگاه، کارشناس حوزه خانواده و نوجوانی

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز، روش تحلیل مضمون آتراید- استرلینگ^۱ به کار گرفته شده است. در این روش، سه دسته مضامین وجود دارد. مضامین پایه^۲ پایه‌ای‌ترین مضمونی است که از داده‌های متنی مشتق شده است و در واقع شامل کدها و نکات کلیدی متن است. این مضامین با یکدیگر، یک مضمون سازمان‌دهنده را تشکیل می‌دهند. مضامین سازمان‌دهنده^۳، مضامین درجه متوسط هستند که مضامین پایه را در دسته‌هایی از موضوعات مشابه سازماندهی می‌کنند. آن‌ها انتزاعی‌تر از مضامین پایه هستند و گروهی از آن‌ها، یک مضمون فراگیر را تشکیل می‌دهند. مضامین فراگیر^۴ بسیار بزرگ هستند که استعاره‌های اصلی را در کل داده‌ها در برمی‌گیرند. مضامین فراگیر مجموعه‌ای از مضامین سازمان‌دهنده را گروه‌بندی می‌کنند که با هم یک استدلال، یا یک موضع یا یک ادعا را در مورد یک موضوع یا واقعیت معین ارائه می‌کنند. آن‌ها مضامین کلان هستند که دسته‌هایی از مضامین درجه پایین‌تر را که از داده‌ها انتزاع شده و پشتیبانی می‌شوند، خلاصه و معنا می‌کنند؛ بنابراین مضامین فراگیر به ما می‌گویند که متون به عنوان یک کل در چارچوب یک تحلیل داده شده، درباره چه چیزی هستند. نکته مهم در شبکه مضامین این است که با توجه به پیچیدگی داده‌ها و هدف تحلیل، ممکن است از مجموعه متون، چند مضمون فراگیر استخراج شود، با این حال، تعداد مضامین فراگیر از تعداد مضامین پایه و سازمان‌دهنده کمتر خواهد بود. هر مضمون فراگیر، هسته و کانون شبکه‌ای مضمونی را تشکیل می‌دهد (Attride-Stirling, 2001: 387-393).

پس از گردآوری داده‌ها، فرایند تحلیل مضمون در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار Maxqda2020 صورت پذیرفت. به منظور بررسی اعتبارپذیری یافته‌های پژوهش نیز از معیارهای چهارگانه اعتمادپذیری^۵، باورپذیری^۶، اطمینان‌پذیری^۷ و انتقال‌پذیری^۸ که گوبا و لینکلن^۹ برای ارزیابی مطالعات کیفی (فلیک، ۱۴۰۱: ۴۲۰) مطرح کرده‌اند، استفاده شده است. بر این اساس برای اعتمادپذیری اقداماتی همچون توضیح روند تحلیل

1. Attride-Stirling
2. Basic Thems
3. Organizing Thems
4. Global Thems
5. Tustworthiness
6. Credibility
7. Dependability
8. Transferability
9. Guba &Lincoln

داده‌ها تا دستیابی به نتایج تحقیق و بررسی فرایند پژوهش توسط همکاران پژوهش، برای باورپذیری، پیاده‌سازی مصاحبه‌ها و تحلیل مستمر و همراه با گردآوری داده در طول انجام مصاحبه‌ها، ارائه کدگذاری‌ها به مصاحبه‌شونده‌ها و دریافت نظرهای اصلاحی آن‌ها، بهره‌گیری از عبارات توصیفی مانند نقل قول در تفسیرها، ارائه تبیین‌های تئوریک در رابطه با نتایج به دو استاد دیگر و دریافت نظرهای اصلاحی و اعمال آن‌ها، برای اطمینان‌پذیری، ارائه داده‌ها، روش‌ها و تصمیمات اتخاذ شده در پژوهش به منظور امکان‌پذیری توسط سایر پژوهشگران و برای انتقال‌پذیری، نمونه‌گیری هدفمند و انتخاب مصاحبه‌شوندگان بر اساس توصیه متخصصان و ارائه اطلاعات مصاحبه‌شونده‌ها صورت گرفت.

یافته‌های پژوهش

در اینجا ابتدا جدول سه دسته مضامین استخراج شده، آورده شده و در ادامه نیز مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر مبتنی بر برخی گزاره‌ها و عبارات حاصل از مصاحبه‌ها شرح داده شده است.

جدول ۳. مضامین استخراج شده

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
تأمین نیازهای اهالی محله در مسجد	پیوند مسجد با محله	مسجد محوری در محله
لزوم توسعه کارکردهای مساجد در نسبت با محله		
لزوم پیوند مسجد با مسائل محله		
پیگیری مسجد به منظور تحقق جامعه اسلامی در سطح محله		
محوریت مسجد در تعاملات و فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی محله		
پیوند و ارتباط مسجد با سایر نهادها و مراکز محله	شناسایی و استفاده از ظرفیت‌های محله	
استفاده از ظرفیت نیروی انسانی	ثمرات توجه به محله	
تقویت هویت و تعلق محله‌ای نوجوانان		
افزایش مخاطب نوجوان مسجد		
پیوند نوجوان با مسائل انضمامی		
ارتباطات با خانواده‌ها		
ارتباط با مخاطبان متنوع و متکثر		

نظریه‌های سیاستی مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان [...]

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
افزایش مسئولیت و تعهد اجتماعی نوجوان	ثمرات توجه به محله	مسجدمحوری در محله
افزایش سرمایه اجتماعی مسجد در محله		
کارکردهای متنوع مسجد	زمینه مساعد و مناسب مسجد برای کار گروهی	
فضای معنوی مسجد		
وجود مربی و امام جماعت		
نظارت مستقیم و مستمر خانواده		
بستر مناسب برای ارضای نیاز به دیده شدن	ثمرات گروه‌محوری	گروه‌محوری در مسجد
افزایش اعتماد به نفس		
افزایش قدرت تصمیم‌گیری		
زمینه شکوفایی استعداد و خلاقیت		
بستر رشد اجتماعی نوجوان		
بستر مهم مسئولیت‌پذیری نوجوان		
کمک به فرایند هویت‌یابی نوجوان		
در نظر گرفتن نوجوان به عنوان پیشران نه پیرو		
داشتن نگاه فعال و ایجابی به نوجوان		
سابقه درخشان نوجوان ایرانی		
آرمان‌گرایی نوجوان	ظرفیت‌های نوجوانی برای کنشگری اجتماعی	نوجوان‌محوری در گروه
تمایل نوجوان به پذیرش مسئولیت اجتماعی		
شور و هیجان زیاد نوجوانی		
رهایی از تعلقات بزرگسالی		
اتخاذ رویکرد تسهیلگری به جای تصدی‌گری	الزامات پیشرانی نوجوان	
طراحی میدان واقعی برای کنشگری نوجوان		
محوریت نوجوان در طراحی و برنامه‌ریزی		
حمایت و پشتیبانی از مشارکت معنادار		
به رسمیت شناختن خلاقیت نوجوان		
فراهم کردن بستر کنشگری اجتماعی برای نوجوان		

۱. مسجد محوری در محله

اولین مضمون فراگیر نظریه سیاستی مطلوب مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان در نسبت با نهاد مسجد، «مسجد محوری در محله» است. این مضمون بیانگر این مطلب است که از لوازم اصلی اینکه مسجد بتواند برای نقش آفرینی فرهنگی اجتماعی نوجوان بستر سازی و زمینه سازی مناسب داشته باشد، این است که با مسائل و نیازهای محله پیرامون خود پیوند داشته باشد. در واقع مسجد باید در فضای فرهنگی اجتماعی محله‌ای که در آن قرار گرفته است، مرجعیت و محوریت داشته باشد، نه اینکه تنها کالبدی در کنار سایر کالبدهای موجود در محله باشد و کارکردش محدود به برگزاری نماز شود.

● **پیوند مسجد با محله:** در اسلام کارکردهای نهاد مسجد به صرف برگزاری نماز جماعت و اعمال عبادی محدود نمی‌شود؛ بلکه مسجد به نوعی شاکله نظام اسلامی بوده و از ارکان اصلی شهر و محله اسلامی محسوب می‌شود. به بیان دیگر، مسجد محور تحقق جامعه اسلامی در سطح محله است. مبتنی بر این نگاه، مسجد می‌بایست با جامعه محله پیرامونش ارتباط تنگاتنگی داشته باشد و محل رتق و فتق نیازهای اهالی باشد. یکی از کارشناسان در این باره این گونه بیان می‌کند: «مسجد باید با مسائل اجتماعی محله پیوند داشته باشد و در حل آن‌ها محوریت داشته باشد؛ به گونه‌ای که فاعلیت اصلی با مردم ولی هدایت با امام محله باشد. امام جماعت یعنی امام جماعت ساکن در محله نه امام جماعت مأمومین». کارشناس دیگری معتقد است: «مسجد می‌بایست پاسخگوی نیازها و مسائل اهالی محله باشد. مسجدی که نتواند محله‌اش را اداره و بداری کند چه به لحاظ فرهنگی، چه به لحاظ اجتماعی و سایر مسائل، مسجد خنثی است؛ بنابراین مسجدی می‌تواند برای فعالیت‌های اجتماعی نوجوانان برنامه داشته باشد که کاملاً با فضای محله و مسائل آن پیوند داشته باشد».

● **شناسایی و استفاده از ظرفیت‌های محله:** مسجد علاوه بر پیوند با مسائل و نیازهای محله، باید شناخت خوبی از ظرفیت‌ها و استعدادها و پیرامون خودش داشته باشد و بتواند آن‌ها را به خوبی بکارگیری کند. در واقع یکی از ویژگی‌های مساجد فعال در سطح محله، این است که بتواند با در نظر گرفتن شرایط و اقتضائات، برای اقشار و گروه‌های مختلف از جمله نوجوانان نقش تعریف کند. شناخت و استفاده از ظرفیت‌ها محدود به نیروی انسانی نبوده، بلکه پیوند و ارتباط با نهادها و مراکز

محلّه نیز بسیار حائز اهمیت است. یکی از کارشناسان در همین رابطه می‌گوید: «مسجد باید شناخت کاملی نسبت به ظرفیت‌های محلّه داشته باشد و با سایر نهادها و مجموعه‌هایی که در محلّه مستقر هستند مثل مدرسه، مجموعه فرهنگی در ارتباط باشد و بتواند از ظرفیت آن‌ها استفاده کند».

● **ثمرات توجه به محلّه:** توجه مسجد به محلّه ثمرات و پیامدهای مثبت مختلفی را به همراه دارد. «تقویت هویت و تعلق محلّه‌ای نوجوانان»، «افزایش مخاطب نوجوان مسجد»، «پیوند نوجوان با مسائل انضمامی»، «بستر مناسب مشارکت نوجوانان محلّه» و «تقویت مسئولیت و تعهد اجتماعی نوجوانان» از مهم‌ترین مواردی است که در این زمینه از سوی مصاحبه‌شوندگان مطرح شده است. برای مثال: «مسجد باید روی محلّه متمرکز شود و بر همین اساس به مسئولیت اجتماعی نوجوان که باید نسبت به جامعه و محیط پیرامونش واکنش داشته و حساس باشد و بهترین کار را انجام دهد، توجه داشته باشد. این با اقلیم و شرایط و اقتضائات مسجد کاملاً سازگار است و به فلسفه وجودی مسجد نیز کاملاً نزدیک است و پیوند دارد». «اگر مسجد به مسائل و نیازهای محلّه توجه کند و زمینه فعالیت فرهنگی اجتماعی نوجوان در محلّه را فراهم کند، هم سبب رشد مسئولیت و تعهد اجتماعی نوجوانان شده و پیوند و تعلق آن‌ها با محلّه را بیشتر می‌کند و هم همین کار خودش باعث افزایش جذب نوجوانان محلّه به مسجد خواهد شد». «مسجد قطعاً می‌تواند بستر شکل‌گیری تعلق و هویت اجتماعی نوجوان باشد به‌خصوص در پیوند با محلّه. مسجد باید برای نوجوانان نقش تعریف کند. باید زمینه و بستر مسئله‌مندی نوجوانان فراهم شود و عهده‌دار مسئولیت شود و با زندگی اجتماعی و واقعی پیوند برقرار کند. اگر این اتفاق صورت پذیرد، خیلی از مسائل و چالش‌ها رفع می‌شود». «مسجد باید حل‌کننده مسائل محلّه باشد و امام جماعت، امام محلّه باشد. در واقع مسجد به دنبال پیاده‌سازی جامعه اسلامی در سطح محلّه است. در همین راستا باید قشر نوجوان را در مسائل محیط اجتماعی یعنی محلّه درگیر کند و برای کنشگری‌اش بستر فراهم کند. این کار موجب تقویت تعهد و مسئولیت‌پذیری اجتماعی نوجوان خواهد شد». «در واقع بعد جغرافیایی مسئولیت‌پذیری نوجوان هم در مسجد می‌تواند شکل بگیرد».

۲. گروه‌محوری در مسجد

مضمون فراگیر دوم نظریه سیاستی مطلوب مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان در نسبت با نهاد مسجد، گروه‌محوری در مسجد است. به‌طور کلی این مضمون بیانگر این مطلب است که با توجه به ویژگی‌های مقطع نوجوانی و تمایل بیشتر نوجوان به بیرون از خانه و فعالیت در گروه‌های همسالان، مسجد باید فعالیت‌ها و مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان را گروه‌محور جلو برد.

● زمینه مساعد و مناسب مسجد برای کار گروهی: شرایط و ماهیت نهاد مسجد

به‌گونه‌ای است که زمینه و ظرفیت بسیار خوبی برای انجام فعالیت‌های گروهی نوجوانان دارد. کارکردهای مختلف مسجد و فضای جمعی حاکم بر آن در این زمینه بسیار مهم است. علاوه بر شرایط مساعد مسجد برای فعالیت گروهی نوجوانان، به‌واسطه وجود عناصر و ویژگی‌هایی مثل «فضای معنوی مسجد»، «وجود مربی و امام جماعت» و «ارائه الگوهای دینی»، در بین نهادها و مراکز موجود، مأمن و بستر بسیار مناسب و مطمئنی برای فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی نوجوانان محسوب می‌شود. در همین زمینه یکی از کارشناسان معتقد است: «خب مراکز و مجموعه‌های مختلفی در زمینه مشارکت اجتماعی نوجوانان فعال هستند و طرح‌های مختلفی نیز اجرا شده است ولی هر کدام چالش‌ها و مشکلات خاص خود را داشته‌اند. جایی که می‌تواند و باید این اتفاق را رقم بزند، مسجد است. نهاد مسجد از این نظر امتیازات ویژه‌ای دارد. صرف ورود در مسجد موضوعیت دارد و تأثیر و تأثر خودش را می‌گذارد؛ یعنی اگر در این محیط باشی، مایه نور و رشد است و روابط مؤمنین در آن معنا دار است با محوریت ذکر خدا و ذکرالله الاکبر که نماز هست. این روابط منجر به نقطه‌ای می‌شود که مؤمنین در ۵ وعده در یک‌جهت مشخص همدیگر را ملاقات می‌کنند، پیوند قلوب شکل می‌گیرد و دل‌ها به هم نزدیک می‌شود و مفهوم اخوت عملاً در مسجد شکل می‌گیرد. بر این اساس فضای کلی حاکم بر مسجد و افرادی که در آن رفت‌وآمد می‌کنند، بسیار مطمئن بوده و خانواده‌ها نیز از این جهت خیالشان راحت است».

کارشناس دیگری بر قدرت هویت‌سازی مسجد در این زمینه اشاره داشته و می‌گوید: «مسجد یکی از محیط‌های مغفولی است که در عین حال قدرت شدیدی در زمینه هویت‌سازی دارد. چون گروه همسال دارد و می‌توان مسئولانه آنجا عمل کرد

(پراز مسئولیت است)، چون نقطه اتصال به جامعه است؛ و همچنین اینکه محیط تربیتی است که نظارت مستقیم و مستمر خانواده را دارد. این در مدرسه هم نیست ولی در مسجد والدین می‌تواند به‌طور مستمر در کنار فرزندش باشد. چون مسجد کاملاً لوکال بوده و ارتباطات در آن بسیار قوی است».

● **ثمرات گروه‌محوری:** کنشگری اجتماعی نوجوانان در قالب گروهی، ثمرات و فواید زیادی برای آن‌ها در پی خواهد داشت. یکی از ویژگی‌های مقطع نوجوانی این است که میل به دیده شدن در او بسیار زیاد است و متأسفانه بسیاری از نوجوانان مسیرها و فضاهای نامناسبی را برای ارضای این نیاز انتخاب می‌کنند. زمینه‌سازی برای نقش‌آفرینی اجتماعی گروهی نوجوانان در مسجد، فضای بسیار مناسبی برای پاسخ به این نیاز نوجوانان می‌باشد. یکی از کارشناسان در همین زمینه می‌گوید: «برای اینکه بتوانیم میل به دیده‌شدن نوجوان را به درستی پاسخ دهیم، باید سعی کنیم به او نقش و مسئولیت بدهیم. فراهم کردن فعالیت اجتماعی گروهی و مسئله‌محور برای نوجوانان در فضای مسجد از این نظر بسیار مهم و تأثیرگذار است که باید مسئولان مسجد به آن توجه داشته باشند». همچنین از نظر مصاحبه‌شونده‌ها فضای تعاملات و ارتباطات گروهی ثمرات دیگری همچون «افزایش اعتماد به نفس و حس کارآمدی»، «افزایش قدرت تصمیم‌گیری»، «شکوفایی استعداد و خلاقیت»، «مسئولیت‌پذیری نوجوان»، «کمک به فرایند هویت‌یابی نوجوان» و «تقویت پیوندهای دوستی» را برای نوجوان به ارمغان خواهد آورد.

۳. نوجوان‌محوری در گروه

مضمون فراگیر سوم و شاید بتوان گفت مهم‌ترین مؤلفه نظریه سیاسی مطلوب مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان در نسبت با نهاد مسجد، «نوجوان‌محوری در گروه» است. این مضمون بر این مطلب دلالت دارد که بواسطه اقتضائات و ظرفیت‌های ویژه نوجوانی، می‌بایست در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی، نوجوان به عنوان عنصر محوری و پیشرو در نظر گرفته شود و زمینه و بستر مشارکت واقعی و معنادار برای او فراهم شود.

● **نگاه پیشروانه به نوجوان:** این مضمون بیانگر این است که نوع نگاه ما به نوجوان به‌طور کلی و خاص، در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی، باید به جای در نظر گرفتن نوجوان به عنوان یک عنصر منفعل، حاشیه‌ای و تهدیدزا، نگاهی فعال، ایجابی و فرصت‌محور باشد؛ به گونه‌ای که برای نوجوان نقش، فعالیت

و اثرگذاری جدی قائل شویم و آن را به عنوان عنصر محوری در پیشرفت و پویایی جامعه در سطوح مختلف در نظر بگیریم. در همین راستا یکی از کارشناسان بیان می‌کند: «در خیلی از مساجد به این مسئله توجه نمی‌شود که نوجوان استعداد پیشرانی دارد و تو در نسبت با او راهبر هستی و باید به گونه‌ای عمل کنی که امکان پیشرانی را برای او فراهم کنی و بستر کنشگری درست را برایش فراهم کنی، حدود و ثغور را برایش تعیین کنی. در صورتی که الان این گونه نیست و یک عنصر فعال پرانرژی با نشاط در محیط مسجد می‌آید و تو دائم او را محدود می‌کنی. او دائم می‌خواهد شکوفا شود و تو او را خاموش می‌کنی و خلاقیت و پیشرانی را از او می‌گیری». کارشناس دیگری با استناد به سابقه درخشان نوجوان ایرانی در عرصه‌های مختلف، بر لزوم نگاه پیشرانی به نوجوان تأکید می‌کند: «همان‌طور که در برهه‌های مختلف مثل انقلاب و دفاع مقدس، نوجوانان نقش و مشارکت جدی داشتند، الان هم باید همین‌گونه باشد و بستر را برای کنشگری آن‌ها در مسائل فرهنگی اجتماعی محیط زندگی‌شان فراهم کرد تا هم از انرژی و استعداد این قشر در راستای پیشرفت جامعه استفاده شود و همین اینکه به رشد و ارتقای خود اینها کمک شود».

- **ظرفیت‌های نوجوانی برای کنشگری اجتماعی:** تحلیل و بررسی نظرهای کارشناسان نشان می‌دهد ویژگی‌هایی همچون «آرمان‌گرایی»، «میل به دیده‌شدن»، «رهایی از تعلقات بزرگسالی» و «شور و هیجان زیاد» نوجوان، شرایط و زمینه کاملاً مساعدی را برای پیشرانی نوجوان در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی فراهم می‌آورد. یکی از کارشناسان می‌گوید: «نوجوان از تعلقاتی که یک فرد بزرگسال با آن‌ها درگیر است، رهاست و در عین حال شور و انرژی زیادی هم دارد؛ اینها خود ویژگی‌های بسیار مهمی است که شرایط را برای ورود نوجوان به عرصه فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی آسان می‌کند». کارشناس دیگری می‌گوید: «نوجوان آرمان‌گراست و می‌خواهد محور تغییر و اصلاح جهان پیرامونش باشد و به نوعی تأثیرگذار باشد. از این جهت زمینه بسیار مساعدی برای ورود نوجوان به کنشگری اجتماعی وجود دارد. البته باید توجه کرد که از این روحیه و زمینه جبهه معارض نیز می‌تواند به‌خوبی استفاده کند».
- **الزامات پیشرانی نوجوان:** در نظر گرفتن نقش پیشرانی برای نوجوان در زمینه فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی، برای مسئولان و متولیان مسجد الزاماتی را به

همراه خواهد داشت که کارشناسان و مسئولین در مصاحبه‌های صورت گرفته، به برخی از این الزامات اشاره داشته‌اند. «اتخاذ رویکرد تسهیلگری به جای تصدی‌گری»، «حمایت و پشتیبانی از مشارکت معنادار»، «به رسمیت شناختن خلاقیت نوجوان» و «طراحی میدان واقعی برای کنشگری نوجوان» از مهم‌ترین مواردی بوده که در این راستا مطرح شده است: «اگر به دنبال بسترسازی برای کنشگری اجتماعی نوجوان هستیم، باید حتماً فاعلیت او را به معنای حقیقی کلمه در نظر بگیریم و او را در طراحی هم درگیر کنیم نه اینکه او را تنها در اجرای فعالیت‌ها مشارکت دهیم. برخی حرف از مشارکت و نقش‌آفرینی نوجوان می‌زنند ولی عملاً نقش حداقلی برای نوجوان قائل هستند». «برای مشارکت اجتماعی نوجوان، باید برای او میدان واقعی، حقیقی و درست کنشگری فراهم شود؛ یعنی باید به نوجوان مسئولیت دهی و این مسئولیت ناظر به یک مسئله حقیقی میدان زندگی واقعی باشد، در این مسئولیت دهی اولاً به جنبه انسانی و ثانیاً جنبه‌ها و اقتضائات نوجوانی او توجه داشته باشی».

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر به دنبال احصاء مؤلفه‌های اصلی نظریه‌سیاستی مطلوب در زمینه مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان با محوریت مسجد بوده است. تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه با نخبگان و کارشناسان نشان داد «مسجدمحوری در محله»، «گروه‌محوری در مسجد» و «نوجوان‌محوری در گروه» سه مؤلفه اصلی نظریه‌سیاستی مطلوب در این زمینه هستند.

در نگاه اسلامی کارکردهای نهاد مسجد در جامعه به‌صرف برگزاری نماز جماعت و اعمال عبادی محدود نمی‌شود؛ بلکه مسجد به‌نوعی شاکله نظام اسلامی بوده و از ارکان اصلی شهر و محله اسلامی محسوب می‌شود. به‌بیان‌دیگر، مسجد محور تحقق جامعه اسلامی در سطح محله است. بر اساس این نگاه، زمانی که مسجد رویکرد محله‌محوری را در پیش گرفته باشد و با مسائل و نیازهای محله پیوند و شناخت و ارتباط خوبی هم با ظرفیت‌ها و امکانات جامعه پیرامونش داشته باشد، به‌خوبی می‌تواند بستر و زمینه مشارکت و نقش‌آفرینی فرهنگی اجتماعی نوجوانان را در رابطه با مسائل و موضوعات مختلف فراهم کند. زمینه‌سازی به‌منظور مشارکت و نقش‌آفرینی فرهنگی اجتماعی نوجوان در سطح محله توسط مسجد، علاوه بر اینکه در راستای نقش

مسجد در تحقق جامعه اسلامی است، ثمرات و پیامدهای فوق‌العاده‌ای در زمینه رشد و پرورش نوجوانان به همراه خواهد داشت. هویت‌یابی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی از مهم‌ترین مسائل مقطع نوجوانی هستند که به‌خصوص در فضای عصر حاضر و غلبه فضای رسانه‌ای و ارتباطات مجازی، اهمیت بیشتری یافته‌اند. پیوند مسجد با مسائل و نیازهای محله و فراهم کردن کنشگری اجتماعی نوجوانان در این زمینه، علاوه بر تقویت حس مسئولیت و تعهد اجتماعی در نوجوان، باعث می‌شود نوجوان نسبت به محله خودش احساس تعلق داشته باشد و نوعی هویت محله‌ای با محوریت مسجد در او شکل گیرد. تقویت احساس تعلق و هویت محله‌ای، فارغ از ثمرات و فوایدی که در زمینه پرورش نوجوان دارد، در حوزه مدیریت و برنامه‌ریزی شهری نیز بسیار حائز اهمیت بوده و ثروتی ارزشمند محسوب می‌شود. این نکته را هم لازم است اشاره کرد که در شرایطی که شاهد کاهش کمیت و تنوع مخاطب نوجوان در بسیاری از مساجد هستیم، بسترسازی برای نقش‌آفرینی فرهنگی اجتماعی نوجوانان در سطح محله توسط مسجد، منجر به افزایش جذب مخاطب مسجد نیز می‌شود و سرمایه اجتماعی و نفوذ مسجد در محله را افزایش خواهد داد.

از منظر نظریات رشد، فرد در دوره نوجوانی به دنبال کاهش وابستگی خود و فاصله گرفتن از والدین و خانواده است و بیشتر تمایل دارد اوقات خود را در بیرون از خانه و در بین گروه‌های همسالان بگذراند. حال مبتنی بر این ویژگی و شرایط، نهاد مسجد برای اینکه بتواند در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوانان، اثرگذار باشد، می‌بایست زمینه و بستر فعالیت و مشارکت نوجوانان را به‌صورت گروهی فراهم کند. شرایط و ماهیت نهاد مسجد به‌گونه‌ای است که زمینه و ظرفیت بسیار خوبی برای انجام فعالیت‌های گروهی نوجوانان دارد. کارکردهای مختلف مسجد و فضای جمعی حاکم بر آن در این زمینه بسیار مهم است. علاوه بر شرایط مساعد مسجد برای فعالیت گروهی نوجوانان، به‌واسطه وجود عناصر و ویژگی‌هایی مثل «فضای معنوی مسجد»، «وجود مربی و امام جماعت» و «ارائه الگوهای دینی»، در بین نهادها و مراکز موجود، مأمّن و بستر بسیار مناسب و مطمئنی برای فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی نوجوانان محسوب می‌شود. در احادیث مختلف نیز بر فواید و مزایای رفت‌وآمد به مسجد اشاره شده است؛ برای مثال حضرت علی علیه‌السلام می‌فرماید: «هر کس به مسجد رفت‌وآمد داشته باشد، یکی از این هشت چیز را بهره خواهد برد: برادری که در راه خدا مورد استفاده او باشد، یا طرفه دانشی که از زبده‌های علم باشد، یا نشانه محکمی

که در راه حقّ او را استوار سازد، یا رحمتی از طرف حقّ که در انتظار او بوده، یا کلمه و سخنی که او را از بدی باز دارد، یا شنیدن جمله‌ای که او را به راه خیر و نجات راهنمایی کند، یا گناهی را از ترس خدا ترك نماید، یا آنکه از سر شرم و حیا گناهی را ترك کند». یکی دیگر از ویژگی‌های ممتاز نهاد مسجد نسبت به سایر نهادها و مجموعه‌های فعال در زمینه مشارکت نوجوانان، این است که امکان نظارت مستقیم و مستمر خانواده را داراست و والدین خود می‌توانند همراه فرزندانشان در فعالیت‌ها نقش آفرینی کنند.

توجه به گروه‌محوری در زمینه مشارکت فرهنگی اجتماعی نوجوان، فارغ از اینکه متناسب با اقتضائات و شرایط و نیاز دوره نوجوانی است، ثمرات بسیار زیادی در زمینه رشد نوجوانان به همراه خواهد داشت. برای مثال یکی از ویژگی‌های مقطع نوجوانی این است که معمولاً میل به دیده شدن در فرد بسیار زیاد است و خود را در مرکز عالم می‌پندارد که همه او را تماشا می‌کنند و متأسفانه بسیاری از نوجوانان مسیرها و فضاهای نامناسبی را برای ارضای این نیاز انتخاب می‌کنند. برای پاسخ مطلوب به این نیاز لازم است نوجوان را در موقعیت نقش و مسئولیت قرار داد و از این منظر بسترسازی برای فعالیت فرهنگی اجتماعی گروهی و مسئله‌محور توسط نهاد مسجد بسیار اثرگذار خواهد بود. افزایش اعتماد به نفس و حس کارآمدی، افزایش قدرت تصمیم‌گیری، شکوفایی استعداد و خلاقیت، مسئولیت‌پذیری نوجوان، تقویت مهارت‌های ارتباطی، کمک به فرایند هویت‌یابی نوجوان و تقویت پیوندهای دوستی از دیگر ثمرات گروه‌محوری است.

در رابطه با محوریت و پیشرانی نوجوانان هم باید گفت همان‌طور که در مدل نردبان مشارکت هارت برای مشارکت نوجوانان سطوح مختلفی در نظر گرفته شده، نهاد مسجد نیز می‌بایست به‌جای اینکه نگاه انفعالی و حداقلی اتخاذ کند و نوجوانان را نهایتاً در سطح اجرا مشارکت دهد، می‌بایست با در نظر گرفتن اقتضائات و ظرفیت‌های ویژه نوجوانی (همچون آرمان‌گرایی، میل به دیده شدن، رهایی از تعلقات بزرگسالی و شور و هیجان زیاد)، زمینه و بستر کنشگری و نقش‌آفرینی فرهنگی اجتماعی آن‌ها را در سطح مسجد و محله فراهم کند؛ به این نحو که نوجوان عنصر محوری و پیشرو در نظر گرفته شود و نه تنها در سطح اجرا، بلکه در طراحی و برنامه‌ریزی هم کاملاً مشارکت داشته باشد (بالاترین سطح مشارکت در مدل نردبان مشارکت) و سایر اقشار و گروه‌های محله را نیز در فعالیت‌ها و برنامه‌ها درگیر کند.

لازمه چنین امری، این است که نوع نگاه ما به نوجوان به‌طور کلی و خاصاً در زمینه

مشارکت فرهنگی اجتماعی، باید به جای در نظر گرفتن نوجوان به عنوان یک عنصر منفعل، حاشیه‌ای و تهدیدزا، نگاهی فعال، ایجابی و فرصت‌محور باشد؛ به گونه‌ای که برای نوجوان نقش، فاعلیت و اثرگذاری جدی قائل شویم و آن را به عنوان عنصر محوری در پیشرفت و پویایی جامعه در سطوح مختلف در نظر بگیریم. تقویت عزت نفس، افزایش قدرت تصمیم‌گیری، توجه به نیاز استقلال‌طلبی، بستر شکوفایی استعدادها و تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی نوجوانان از جمله ثمرات اتخاذ چنین رویکردی خواهد بود. لازم به ذکر است در نظر گرفتن نقش محوری و پیشرانی برای نوجوان در زمینه فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی، برای مسئولان و متولیان مسجدها الزاماتی را به همراه خواهد داشت. اتخاذ رویکرد تسهیلگری به جای تصدی‌گری، حمایت و پشتیبانی از مشارکت معنادار، به رسمیت شناختن خلاقیت نوجوان و طراحی میدان واقعی و معنادار برای کنشگری نوجوان از مهم‌ترین موارد آن می‌باشد.

شکل ۱. مؤلفه‌های الگوی مطلوب ارتباطات مسجد با نوجوان

جهت‌گیری اجرای نظریه‌سیاستی (راهکارهای پیشنهادی)

در اینجا سعی شده مبتنی بر نظریه‌سیاستی مورد نظر، راهکارهایی به‌منظور بهبود مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان از طریق مسجد ارائه شود:

- تمرکز حوزه علمیه بر تربیت امام‌جماعت مسجد محله (دانش و مهارت مدیریت مسجد و محله)
- برگزاری اردوهای جهادی محله‌محور نوجوانان با محوریت مساجد
- برگزاری مراسم اعتکاف ویژه نوجوانان در برخی مساجد با هماهنگی سایر مساجد محله و با محوریت و مشارکت خود نوجوانان از طراحی تا اجرا
- راه‌اندازی هیئت‌های نوجوانان محله با محوریت و مشارکت خود نوجوانان از طراحی تا اجرا
- هماهنگی مجموعه‌ها و سازمان‌های مرتبط در مدیریت فرهنگی اجتماعی محله با مدیریت مسجد
- روایت و الگونمایی مساجد موفق در حوزه مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوان
- بسترسازی برای برنامه‌های فرهنگی - اجتماعی مشترک (جشنواره‌ها، مسابقات و رویدادهای مختلف) میان مساجد محلی با محوریت و پيشرانی نوجوانان مثل بازارچه خیریه، جشنواره صنایع سنتی و هنرهای دستی، مسابقات قرآنی، جشنواره تئاتر محله، گروه سرود و ...
- آموزش و توانمندسازی ائمه‌جماعات در زمینه مواجهه با قشر نوجوان
- آموزش و توجیه متولیان و ارکان مسجد پیرامون نحوه مواجهه با قشر نوجوان و مسئولیت‌بخشی به آن‌ها
- طراحی و تجهیز محیط مسجد مبتنی بر روحیات و نیازهای نوجوان

منابع و مأخذ

اشتریان، کیومرث (۱۳۹۱). نظریه سیاستی به‌مثابه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. در دبیرخانه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، نقشه راه و تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت (صص. ۱۶۷-۱۵۱). تهران: دبیرخانه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.

اشتریان، کیومرث (۱۳۹۷). راهنمای برنامه‌ریزی دولتی و سیاست‌گذاری عمومی. تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

الویری، محسن (۱۳۸۷). مسجد: الگوی جامعه دینی، هویت‌بخش محله (رویکردی تاریخی). در دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، مجموعه مقالات اولین همایش توسعه محله‌ای، جلد (۱) مساجد و محلات (صص. ۹۵-۱۱۸). تهران: طرح نو.

ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۷۹). جایگاه مشارکت فرهنگی در توسعه فرهنگی. در مسعود کوشی و سید محمود نجاتی حسینی، مشارکت فرهنگی. تهران: انتشارات آن.

باهنر، ناصر و سهرابی، حامد (۱۳۹۶). ارتباطات گروهی نخبگان نوجوان؛ مورد مطالعه سیاست‌های کانون دانش‌پژوهان نخبه. فصلنامه دین و ارتباطات، ۲۴ (۲)، ۴۵-۷۳. <https://doi.org/10.30497/rc.2018.2098>

برک، لورا (۱۴۰۰). روان‌شناسی رشد، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: ارسباران.

بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۸۳). روان‌شناسی نوجوانان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

تیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دارالکتاب الاسلامی.

توسلی، غلامعباس (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی در شرایط جامعه آنومیک: رابطه آسیب‌ها و انحرفات اجتماعی با مشارکت اجتماعی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

حبیبی، محسن (۱۳۹۰). از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر). تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.

رضائی‌تبار، رضا، زارع، حمید و مقیمی، سید محمد (۱۳۹۱). الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجدمحوری. مدیریت اسلامی، ۲۰ (۲)، ۱۴۷-۱۷۳.

شریف فرد، علیرضا، عباسی نوذری، حسین و رازینی، روح‌الله (۱۳۹۹). بررسی راهبردهای کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان با رویکرد تحلیل اهمیت عملکرد. مجله مدیریت اسلامی، ۲۸ (۱): ۴۷-۷۳.

صفایی، امیر و فریادی، شهرزاد (۱۳۹۲). نظریه سیاستی و برنامه‌ریزی محیط زیست (مطالعه موردی: نظریه توسعه پایدار). کنگره پیشگامان پیشرفت، مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۴۹-۱۷۰.

شرفی، محمدرضا (۱۳۹۷). دنیای نوجوان. تهران: موسسه فرهنگی منادی تربیت.

عابدی جعفری، حسن، صابر جعفری، محمدصابر، شبیری، نسیمه السادات، فخریان نجفی کاشانی، شمس، راحیل و عرب، نگار (۱۳۸۴). طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی.

نظریه سیاستی مشارکت فرهنگی - اجتماعی نوجوانان [...]

مجله دانشکده علوم انسانی، ۱۴ (۶۰)، ۷۳-۱۲۶.

علوی نبار، علیرضا (۱۳۷۹). مشارکت در اداره امور شهرها، بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.

فاضلی، محمد (۱۳۸۹). *ارزیابی تأثیرات اجتماعی*، تهران: جامعه‌شناسان.

فلیک، اووه (۱۴۰۱). *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

قیصری، نورالله (۱۳۹۸). *مشارکت اجتماعی؛ معناکاوی یک مفهوم راهبردی*. فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، ۴ (۱۱)، ۳۱-۵۹.

کیوی، ریمون و کامپنهود، لوک وان (۱۳۸۵). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: فرهنگ معاصر.

لیندلف، تامس و تیلور، برایان (۱۳۸۸). *روش‌های تحقیق کیفی در علوم ارتباطات*، ترجمه عبدالله گیویان، تهران: همشهری.

مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۹۷). *سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان*. مجری: لطیفی، میثم.

ناظمی، مهدی (۱۳۸۹). *مدیریت راهبردی مساجد کشور*. تهران: کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.

نراقی‌زاده، افسانه (۱۳۹۶). *مسائل نوجوانان و جوانان*. تهران: مهراندیش.

Abedi Jafari, Hassan, Saber Jafari, Mohammad Saber, Shobeiri, Nasibeh Al Sadat, Fakhrian Najafi Kashani, Shams, Raheel and Arab, Negar (2005). Designing the optimal model of operation and management of mosques as a voluntary religious organization. *Journal of Faculty of Humanities*, 14(60). 126-73. [In Persian]

Alavitabar, A. (2000). *Participation in Managing of Cities*. 1. Study on Pattern of Citizens Participation in Managing of Cities. Tehran: Municipalities of the country. [In Persian]

Alviri, Mohsen (2008). Mosque: model of religious society, Giving identity to community (historical approach). In the office of social and cultural studies of Tehran municipality, *the collection of articles of the first community development conference*, volume (1) mosques and communities (pp. 118-95). Tehran: New design. [In Persian]

Ashtarian, Kioomars(2012). policy theory as an Islamic-Iranian model of progress. In the secretariat of the Iranian Islamic model of progress, *roadmap and compilation of the Islamic Iranian model of progress* pp. 151-16. Tehran: Secretariat of the Islamic-Iranian model of progress. [In Persian]

Ashtarian, Kioomars(2018). *Guide to government planning and public policy*. Tehran: Trading Publishing Company. [In Persian]

Bahonar, Nasser and Sohrabi, Hamed (2017). Group communication of adolescent elites; The study of elite scholars center ' policies. *Religion and Communication Quarterly*, 24(2), 45-73. [In Persian]

<https://doi.org/10.30497/rc.2018.2098>.

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>.
- Burke, Laura (2021). *Psychology of Development* (Yahya Seyed Mohammadi, translation). Tehran: Arasbaran. **[In Persian]**
- Byabangard, Esmail (2004). *Adolescent psychology*. Tehran: Islamic culture publishing office. **[In Persian]**
- Center for dealing with mosque affairs (2018). *Document on the interaction between the mosque and children and adolescents*, moderator: Latifi, Meysam. **[In Persian]**
- Fazeli, Mohammad (2010). *Evaluation of social effects*, Tehran: Sociologists. **[In Persian]**
- Flick, Uwe (2009). *An introduction to qualitative research*. (Hadi Jalili, Translation). Tehran: Ney Press **[in Persian]**
- Gheisari, Noorollah. (2019). Social Participation: An Analysis of a Strategic Concept. *NAJA STRATEGIC STUDIES JOURNAL*, 4(11), 31-59.
- Grace J., Grace P. (2017). *360° Participation*. Youth Handbook, Availableonline: https://docs.wixstatic.com/ugd/f3ef4c_cb09e020f28145449b0ea711886a1486.pdf [Accessed 26 April 2018]
- Habibi, S.M. (2010). *From Town to City: A Historical Analysis of the Meaning of the City and Its Form, [Az Shar ta Shahr]*. Tehran University Press, Tehran. **[In Persian]**
- Hart, R. (1992). *Children's Participation: From Tokenism to Citizenship*, UNICEF Innocenti Essays No. 4, Florence: UNICEF.
- Imani Jajermi, Hossein (2000). The place of cultural participation in cultural development. In Massoud Kothari and Seyyed Mahmoud Nejati Hosseini, *Cultural Participation*. Tehran: Ann Publications. **[In Persian]**
- Kiwi, R. and Kampenhood, L.V. (2007) *Research Methods in the Social Sciences*. (Nik Abdul, Translation) Hussein Gohar, Tutya Publication, Tehran. **[In Persian]**
- Lansdown, G. (2018). *Conceptual framework for measuring outcomes of adolescent participation*. UNICEF: New York, NY, USA.
- Lansford, J. E., & Banati, P. (Eds.). (2018). *Handbook of adolescent development research and its impact on global policy*. Oxford University Press.
- Lindeloof, Thomas, and Taylor, Brian (2009). *Qualitative research methods in communication sciences* (Abdollah Guivian, translation). Tehran: Hamshahri. **[In Persian]**
- Naraghizadeh, Afsaneh (2017). *Adolescents and youth issues*. Tehran: Mehrandish. **[In Persian]**
- Nazemi, Mehdi (2010). *Strategic management of mosques in the country*. Tehran: The Working Group of the Grand Management of Cultural Institutions of the Supreme Council of the Cultural Revolution. **[In Persian]**
- RezaeeTabar, Reza, Zare, Hamid and Moghimi, Seyyed Mohammad (2012). The interactive model of empowerment through social participations in the Imam Khomeini Relief Foundation with a

mosque-oriented approach. *Islamic Management*, 20(2), 173-147. [In Persian]

Safaei, Amir and Faryadi, Shahrzad (2013). Policy theory and environmental planning (case study: sustainable development theory). *Pioneers of Progress Congress*, Center for Iranian Islamic Model of Progress, 149-170. [In Persian]

Shariffard, Alireza, Abbasi Nozari, Hossein and Razini, Ruhollah (2020). Examining the grand strategies of the interaction between the mosque and children and adolescents with the approach of importance-performance analysis. *Journal of Islamic Management*, 28(1): 47-73. [In Persian]

Sharfi, Mohammadreza (2018). *adolescent's world*. Tehran: Monadi Tarbiat Cultural Institute. [In Persian]

Tamimi Amadi, Abdul Wahid ibn Muhammad (1989). *Ghurar Al-Hikam Wa Durar Al-Kalim*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Persian]

Tavasli, Gholam Abbas (2003). *Social participation in the conditions of an anomic society: the relationship between social harms and deviations with social participation*. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute. [In Persian]

Unicef (2020). *ENGAGED AND HEARD!* Guidelines on Adolescent Participation and Civic Engagement.

Mosque and Meaning: Examining the Place of “Sacred Spatial Order” in Utopia, from the Origin of Sadraean Cultural Theory

Mohsen labkhandagh, Assistant Professor in the Department of Culture and art, Faculty of Culture and Communication, Imam Sadiq University. Email: m.labkhandagh@isu.ac.ir

Abstract

The Sadraean theory of culture, grounded in the principles of Transcendent Theosophy, particularly the doctrine of the unity of the world and the known, explains the existence of culture as revolving around the unity of human beings with shared semantic systems. By interrogating the principles of this philosophical system, including the “corporeal origin and spiritual survival of the soul,” the “reflection of the inner and outer aspects of existence,” and the “interconnection of sensory perceptions and intellectual meanings,” it becomes clear that cultures are interconnected with spatial orders. This means that each “semantic system,” when transformed into a culture, brings with it its own spatial order, while the spatial order and physical environment of society, in turn, influence the semantic-cultural system. Therefore, religion, in order to establish a monotheistic semantic system in society, provides a special spatial order. This spatial order is centered on the mosque, and the functions and spatial position of the mosque are such that the dissemination of meaning in the Muslim social world is shaped through the mosque as the “primary communication center of society.” The body and architectural dimension of the mosque, which has a great capacity for meaning-making, has important dos and don’ts in religious thought, as in the prophetic tradition and the biography of Muslims, the position of the mosque in relation to other physical elements of the city is determined in such a way that this sacred place gives meaning to other urban organs. This meaning-making is achieved through two mechanisms: first, the centrality and axis of the mosque among the urban organs, and second, the echo of some of the architectural features of mosques in other urban buildings. These results are obtained through an analysis of the rules and regulations of architecture and urban planning in the Islamic tradition, relying on both deductive-demonstrative and descriptive-analytical methods.

Keywords

Semantic System, Place, Spatial Order, Mosque, City, Sadraean Cultural Theory.

مسجد و معنا: بررسی جایگاه «نظم مکانی مقدس» در مدینه فاضله، از خاستگاه نظریه فرهنگی صدرایی

محسن لبخندق^۱

چکیده

نظریه فرهنگی صدرایی بر مبنای اصول حکمت متعالیه به ویژه قاعده اتحاد عالم و معلوم، هستی فرهنگ را بر مدار اتحاد انسان‌ها با نظام‌های معنایی مشترک توضیح می‌دهد. با استنتاج از اصول این دستگاه فلسفی از جمله «جسمانیة‌الحدوث و روحانیة‌البقاء بودن نفس»، «تعاکس ظاهر و باطن هستی» و «ترابط ادراکات حسی و معانی عقلی»، روشن می‌شود که فرهنگ‌ها با نظم‌های مکانی در ترابند، بدین معنا که هر «نظام معنایی» در صورت تبدیل شدن به فرهنگ، نظم مکانی مختص خویش را به ارمغان می‌آورد و در عین حال نظم مکانی و محیط کالبدی جامعه، متقابلاً بر نظام معنایی - فرهنگ - مؤثر است. از همین روست که دین برای استقرار نظام معنایی توحیدی در جامعه، نظم مکانی ویژه‌ای تدارک دیده است. این نظم مکانی بر مدار مسجد سامان می‌یابد و کارکردها و موقعیت مکانی مسجد به گونه‌ای است که انتشار معنا در جهان اجتماعی مسلمین، از مسیر مسجد به مثابه «اصلی‌ترین کانون ارتباطی جامعه» رقم می‌خورد. کالبد و بعد معماری مسجد نیز که ظرفیت معنابخشی فراوان دارد، باید‌ها و نبایدهای مهمی در اندیشه دینی دارد، همچنان که در سنت نبوی و سیره مسلمین، موقعیت مسجد در نسبت با سایر عناصر کالبدی شهر به گونه‌ای تعیین شده که این مکان مقدس به سایر اندام‌های شهری معنابخشی کند. معنابخشی مذکور با دو سازوکار حاصل می‌شود. اول، مرکزیت و محوریت مسجد در میان اندام‌های شهری و دوم، پژواک برخی مختصات معماری مساجد در سایر ابنیه شهری. این نتایج با تحلیل ضوابط و قواعد معماری و شهرسازی در سنت اسلامی و با تکیه بر دو روش قیاسی برهانی و توصیفی تحلیلی به دست می‌آید.

واژگان کلیدی

نظام معنایی، مکان، نظم مکانی، مسجد، شهر، نظریه فرهنگی صدرایی.

مقدمه

نظم مکانی و نسبت آن با حیات فرهنگی انسان‌ها، در مطالعات هویتی جوامع اهمیت ویژه‌ای دارد و در علوم‌ی مانند «معماری و شهرسازی»، «انسان‌شناسی شهری»، «جامعه‌شناسی شهری»، «جغرافیای فرهنگی»، «نظریه فرهنگی» و... مورد اندیشه‌ورزی قرار می‌گیرد. بررسی تأثیرات پنهان و آشکار مختصات مکان و فضای کالبدی زندگی انسان‌ها بر لایه‌های هویتی خودآگاه و ناخودآگاه آن‌ها، کلان‌ترین مسئله‌ای است که هر یک از این علوم بدان می‌پردازند. برآیند آنچه هر یک از این خاستگاه‌های علمی در بررسی مسئله فوق ارائه می‌دهند، حکایت از عمق و گستره تأثیر نظم مکانی و ساختار کالبدی محیط زندگی بر هویت انسان و جامعه دارد.

حکمت و عرفان اسلامی چه آن‌گاه که «مکان» را به‌عنوان موضوعی مطلقاً فلسفی و از جنبه هستی‌شناختی مورد تأمل قرار می‌دهد (عبودیت، ۱۳۹۶) و چه آن‌گاه که موضوعات هم‌خانواده با مکان مانند «معماری و شهرسازی» را از آموزه‌های خود سیراب می‌کند، ظرفیت‌های مهمی را در تبیین و حتی تجویز پیرامون این موضوع به منصفه ظهور می‌رساند تا آنجا که بخشی از میراث معماری و شهرسازی اسلامی را باید تجسد حکمت و عرفان اسلامی دانست (بلخاری، ۱۳۸۸)؛ اما این میراث حکمی در بازخوانی ابعاد فرهنگی-اجتماعی موضوع یادشده و در قامت یک نظریه اجتماعی چندان به کار گرفته نشده است.

در مقاله پیش‌رو درصدد خواهیم بود تا از افق نظریه فرهنگی صدرایی - نظریه‌ای که میراث حکمت اسلامی را در تبیین جامعه و فرهنگ به کار گرفته-، مناسبات فرهنگ و مکان را بازخوانی کرده و آن‌را مقدمه‌ای برای تحلیل فلسفی جایگاه مسجد در تکون و تحول فرهنگ دینی و شکل‌گیری مدینه فاضله قرار دهیم. این امر از آن جهت ضرورت دارد که مسئله نظم مکانی و کالبدی جامعه و نسبت آن با فرهنگ، ذیل یک نظریه برآمده از اندیشه اسلامی و اکاوی نظری می‌شود و ضمناً مصادیق انضمامی و عینی مرتبط با این موضوع نظری نیز از متن تاریخ و فرهنگ جامعه اسلامی انتخاب و مورد بازخوانی قرار می‌گیرد. این مسیر می‌تواند در کنار رهاوردهای معرفتی سایر شاخه‌های علمی، ما را در فهم فرهنگی‌تر و انسانی‌تر از مکان و فضای کالبدی زندگی یاری رساند.

پرسش‌های ذیل برای دستیابی به آنچه گفته شد مورد تأمل قرار خواهد گرفت و در خلال مقاله از خاستگاه نظریه فرهنگی صدرایی بدان‌ها پاسخ داده خواهد شد: ۱. مکان و ویژگی‌های مکانی، چه مناسباتی با فرهنگ و هویت جامعه دارد و نظریه

- فرهنگی صدرایی با تکیه بر چه مدخل‌های فلسفی رابطه مکان و فرهنگ را توضیح می‌دهد؟
۲. آیا همچنان که می‌توان از فرهنگ متعالی و غیرمتعالی و مدینه فاضله و غیرفاضله سخن گفت، از نظم مکانی مقدس و غیرمقدس نیز می‌توان سخن به میان آورد؟
۳. دین که داعیه‌دار هدایت انسان و تحقق فرهنگ الهی است، آیا نسبت به نظم مکانی جامعه چارچوب‌ها و ضوابطی دارد؟
۴. مسجد به‌عنوان مهم‌ترین رکن «نظم‌دهی به مکان زندگی» در اندیشه اسلامی، چگونه نقش خود در این زمینه را ایفا می‌کند؟

روش پژوهش

داده‌های این مقاله بر اساس روش اسنادی و از میان منابع کتابخانه‌ای فراچنگ آمده است. مراحل این روش عبارت است از: ۱. انتخاب موضوع، تعیین اهداف و سؤالات؛ ۲. بررسی اکتشافی و پیشینه تحقیق؛ ۳. انتخاب رویکرد نظری؛ ۴. جمع‌آوری منابع و نمونه‌گیری و ۵. بازخوانی متون و مطالعه منابع. نمونه‌گیری مطالب از میان منابع نیز به صورت «تعمدی» و «نظری» خواهد بود (صادقی فسایی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴: ۷۱-۷۴).

از آن‌جا که چارچوب نظری حاکم بر مقاله حکمت متعالیه است، در مواقفی که بحث، صبغه فلسفی می‌یابد، روش بحث همان روش فلسفه یعنی روش قیاسی برهانی است و در غیر آن، به اقتضا از روش توصیفی تحلیلی بهره خواهیم جست.

«برهان» استدلال منتهی به بدیهیات یا مصادرات است. مقصود از بدیهیات گزاره‌هایی است که صدق آن‌ها روشن است و نیازمند اثبات نیست و مقصود از مصادرات که به آن‌ها «اصول موضوع» هم می‌گویند، گزاره‌هایی است که بدیهی نیست، لکن در دانش مذکور صادق فرض می‌شوند (عبودیت، ۱۳۸۸: ۶۱). در این مقاله، اصول هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و دین‌شناسی صدرایی به‌عنوان اصول موضوع پیش‌فرض، پایه استدلال برهانی برای نائل آمدن به نتایج جدید در موضوع مقاله قرار خواهد گرفت.

پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های انجام‌شده، اثری که از خاستگاه نظریه فرهنگی صدرایی موضوع «مکان» و «نظم مکانی» را در ترابط با «فرهنگ» مورد واکاوی حکمی قرار داده باشد و نیز

«جایگاه مسجد در نظم مکانی مقدس» را ازین رهگذر تحلیل کرده باشد یافت نشد. اگرچه آثاری وجود دارد که مسئله مکان را از خاستگاه حکمت اسلامی مورد تأمل قرار داده‌اند. عبودیت در مقاله «ماهیت مکان در تاریخ فلسفه اسلامی»، چپستی و هستی مکان را با مرور اقوال حکمای اسلامی در باب مکان بررسی کرده است. این مقاله در فضای فلسفه اولی نگاشته شده و به هیچ‌رو در باب نسبت مکان و هویت انسان یا هر امر انسانی دیگری مانند فرهنگ، سخنی نگفته است. صالحی‌آسفیجی در مقاله «آگاهی، ماهیت مکان در فلسفه اسلامی»، موضعی مشابه عبودیت دارد و البته تلاش کرده با تکیه بر انواع معقولات (اولیه و ثانویه) توضیح دهد که انسان‌ها چگونه مکان را درک می‌کنند.

شریفی و همکاران در مقاله «هویت مکان و ادراک آن با رویکرد ژئوسیستمی» از خاستگاه «جغرافیای فرهنگی»، «اقلیم‌شناسی» و «برنامه‌ریزی شهری»، در تلاش‌اند هویت انسانی مکان و نیز تأثیر هویتی مکان بر انسان را به بحث گذارند. چارچوب نظری این اثر نسبتی با فلسفه اسلامی ندارد و از این جهت تفاوت بنیادینی با مقاله حاضر دارد. رضوانی و احمدی در مقاله «مکان و نقش فرهنگ در شکل‌گیری هویت مکانی»، از خاستگاه دانش «جغرافیای فرهنگی» ابعاد فرهنگی مکان‌ها و نیز ابعاد مکانی فرهنگ‌ها را مورد تحلیل قرار می‌دهند. این مقاله از جهت قرابت موضوعی با مقاله حاضر، یکی از مرتبط‌ترین آثار است، لکن تفاوت بنیادین این دو، بیگانگی اثر مذکور از مباحث فلسفی است.

در موضوعات اقماری و مرتبط با «مکان» مانند «معماری و شهرسازی»، آثاری که از چارچوب نظری حکمت اسلامی بهره برده‌اند، نسبتاً زیاد است. بلخاری در اثر دو جلدی «مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی» مسئله معماری در دوران اسلامی را واکاوی حکمی - عرفانی کرده و اثر او یکی از جامع‌ترین آثار با این رویکرد است؛ اما نکته قابل توجه در این سنخ آثار، عدم تحلیل مناسبات فرهنگ و نظم مکانی با رویکرد حکمی است. جمع‌بندی آن که آثاری از این دست به جهت قرابت با موضوع پژوهش حاضر، در شکل‌گیری ایده و طی نمودن مسیر تحقیق، الهام‌بخش‌اند، اما هیچ‌کدام چهار ضلع موضوعی این اثر یعنی «نظم مکانی»، «فرهنگ»، «مسجد» و «حکمت صدرایی» را در خود جمع نکرده‌اند.

چارچوب نظری

از آنجا که چارچوب نظری این پژوهش، نظریه فرهنگی صدرایی است، ابتدا باید ایده مرکزی این نظریه فرهنگی را بازخوانی کنیم.

مهم‌ترین پرسشی که یک نظریه فرهنگی باید بدان پاسخ دهد، چیستی و هستی فرهنگ است. بر همین اساس، ابتدا باید بدانیم حکمت متعالیه چه پاسخی بدین پرسش می‌دهد. برهانی که در ادامه برای این منظور اقامه می‌شود، مستند به اصل صدرایی «اتحاد علم و عالم و معلوم» است و برای اولین بار توسط حجت‌الاسلام حمید پارسانیا در راستای اثبات وجود حقیقی جامعه اقامه شده است (پارسانیا، ۱۳۹۵: ۱۲۰). مطالب پیش‌رو، چکیده‌ای است از آنچه پیش از این، مستظهر به برهان یادشده برای تبیین هستی و چیستی فرهنگ توسط نگارنده ارائه شده و به فراخور موضوع حاضر، در قالب مقدمات و نتایجی بازنویسی می‌شود:

۱. معانی و حقایق کلی‌ای که مورد شناخت انسان‌ها واقع می‌شوند، در مرتبه‌ای از عوالم هستی و موطنی مجرد از عالم ماده، دارای نفس‌الامری ازلی و ابدی هستند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۱۲) و مستقل از اراده، آگاهی و شناخت انسان‌ها، در آن موطن وجود داشته و دارای مناسبات و روابط طولی و عرضی‌ای هستند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۱۱۲) که این روابط، منجر به شکل‌گیری «نظام‌های معنایی» می‌شود.

۲. انسان‌ها بنا بر قاعده اتحاد علم و عالم و معلوم، به واسطه معرفت به معانی با آن معانی متحد شده و هویتشان را با آن معانی می‌سازند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۳۱۲-۳۱۶).

۳. معانی در زمره مجرداتند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۲۶۳) و چون در عالم مجردات تزاممی نیست؛ اتحاد افراد متعدد با معانی و نظام‌های معنایی واحد، محظوری ندارد بلکه گریزی از آن نیست.

۴. تمام لایه‌های هویتی انسان اعم از مراتب‌گرایشی و عملی او، ریشه در شناخت‌ها و معرفت‌های او دارد: «العامله تحت الشوقیه و الشوقیه تحت المدرکه» (مطهری، ۱۳۸۴: ۴۵۵)

۵. رهاورد پیوند با معانی و نظام‌های معنایی واحد، اندیشه‌های مشترک است و آرای مقارن، چارچوب‌های عملی مشابه به ارمغان می‌آورد؛ بنابراین اتحاد با معانی مشترک، الزامات خود را بر حیات فردی و اجتماعی افراد می‌گستراند و افراد ذیل یک نظام معنایی، عناصر هویت‌بخش خویش اعم از باورها، عواطف، غایات، سنن فردی و اجتماعی، الگوهای کنشی، نمادها و... را در سایه این معانی مشترک صورت می‌دهند. در حقیقت نظام‌های معنایی مشترک، در حکم نفس و روح واحد افراد مختلف، عناصر هویتی آن‌ها را نظمی مشترک می‌بخشند.

۶. با اثبات وجود روح و نفس واحد برای جمعی از افراد، وجود حقیقی جامعه اثبات می‌شود؛ چراکه مجموعه‌ای از انسان‌ها به واسطه نظام معنایی واحد، روح و نفس مشترکی یافته‌اند که همه آن‌ها را تحت لوای خویش وحدت بخشیده است. این افراد با اراده و آگاهی خویش، واسطه‌ای برای تنزل یک نظام معنایی در عالم طبیعت شده‌اند. انسان‌ها در این نگاه، خالق معانی نیستند اما با آگاهی و اراده خویش، آن‌ها را در حیات جمعی، هبوط و امتداد می‌دهند و منجر به تولد نوع خاصی جامعه در سایه آن نظام معنایی می‌شوند و جهان جدیدی به نام «جهان اجتماعی» را در هرم هستی به ظهور می‌رسانند؛ بنابراین جامعه با تکیه بر اراده و آگاهی انسان‌ها به وجود می‌آید و از مسیر اراده و آگاهی آن‌ها نیز تداوم بقا خواهد یافت.

۷. نظام معنایی‌ای که از موطن نفس‌الامر خود، با اراده و آگاهی انسان‌ها به مرتبه عالم طبیعت، تنزل و صورت یافته است و در حکم نفس واحد و مشترک افراد یک جامعه، آن‌ها را وحدت هویتی بخشیده، فرهنگ نام دارد (لبخندق، ۱۳۹۵: ۱۲۳-۱۲۴).

۸. نظام‌های معنایی که در مقام ذات، مجرد و دارای نفس‌الامری مستقل از انسان‌ها هستند، پس از پیوند با جان انسان‌ها و ظهور در ظرف جوامع در قالب فرهنگ، از جهت فعل، مادی می‌شوند، همچنان که نفوس انسانی از جهت ذات خود، مجرد و از جهت فعل، مادی‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸: ۲۵). این مسئله در سرفصل‌های بعد، بیشتر توضیح داده خواهد شد.

مقدمات و نتایجی که بیان شد، ایده مرکزی نظریه فرهنگی صدرایی را تشکیل می‌دهند و رابطه مکان و فرهنگ در ادامه ذیل این ایده مرکزی بازخوانی خواهد شد.

یافته‌های پژوهش

۱. مکان‌مندی جهان سوم معنا: بعد مکانی فرهنگ و ارتباطات

برهانی که در تبیین فرهنگ گذشت، روشن می‌سازد که حقیقت علم یا همان «معنا»، در سه موطن و به تعبیری در سه جهان حضور دارد. جهان اول: «جهان نفس‌الامر»، جهان دوم: «جهان ذهن یا به تعبیر ادق، جهان نفس انسان» و جهان سوم: «جهان اجتماعی» است.

یک حقیقت معنایی، فارغ از این‌که انسان یا انسان‌هایی بدان معرفت یابند، در وطنی که آن را جهان نفس‌الامر می‌نامیم حضور دارد. معانی در این موطن، دارای وجودی ثابت، ازلی و ابدی‌اند و با آمد و شد انسان‌ها تغییر نمی‌کنند؛ اما هر معنا و

حقیقتی به واسطهٔ رویارویی یک انسان شناسنده با آن، وارد قلمرو و جهانی متفاوت به نام جهان دوم یا همان «جهان درونی انسان شناسنده» می‌شود. معانی پس از گذر از جهان دوم، با انتشار در میان افراد مختلف وارد جهان سوم یا همان «جهان اجتماعی» می‌شوند و از قلمرو ذهن فردی افراد، به جهان بین‌الذهانی آن‌ها راه می‌یابند. فرهنگ، در این مرتبه از مراتب سه‌گانهٔ معنا محقق می‌شود.

رابطهٔ میان این سه جهان، رابطهٔ طولی است و هر یک از جهان‌های دوم و سوم معنا، تجلی و تنزل همان جهان اول معنا در موطن و مرتبه‌ای جدید است و لذا به اقتضای تفاوت مراتب وجودی این سه جهان، معنا در هر یک از این جهان‌ها، احکام و اقتضائاتی متناسب با مرتبهٔ وجودی آن جهان می‌یابد. به‌عنوان مثال، انسان‌ها به‌واسطهٔ حضور در جهان طبیعت، از جهت بدن جسمانی‌شان، محصور در زمان و مکان‌اند و البته دارای نفس مجردی هستند که پای در عوالم فراطبیعی غیرزمانی و غیرمکانی دارد. همین جمع میان ماده و فراماده در انسان، باعث می‌شود حقایق فرامادی‌ای که در وجود او حاضر می‌شوند، به دلیل پیوند و اتحاد میان نفس و بدنش، نسبتی با عالم ماده پیدا کنند و به‌اصطلاح فلسفی، چون نفس انسان از نظر ذات مجرد و از نظر فعل مادی است، هر امر مجردی در دامنهٔ نفس او، از حیث فعل و عمل، بعد مادی پیدا می‌کند و محصور در زمان و مکان می‌شود. معانی مجرد نیز هنگامی که پای در جهان دوم- نفوس انسانی- می‌گذارند، در مقام فعل، به بند زمان و مکان درمی‌آیند و از مجرای نفوس انسانی دارای بدن مادی، اقتضائات خویش را در حیات زمینی انسان امتداد می‌دهند. این در حالی است که همین معانی، در جهان اول، مجرد از همهٔ ویژگی‌های ماده اعم از زمان، مکان، حرکت و... هستند.

در جهان سوم نیز از آنجا که هر یک از اعضای جامعه، دارای بعد مادی و جسمانی است، حضور، کنشگری و فعالیت معنا، با میانجی‌گری انسان‌ها در ظرف‌های زمانی و مکانی امکان‌پذیر می‌شود؛ بنابراین جهان سوم معنا- جهان اجتماعی‌ای که بستر ارتباطات و تعاملات انسانی است و فرهنگ در آن‌جا محقق می‌شود- نیز از یک حیث «زمان‌مند و مکان‌مند» است.

۲. تبیین صدراپی مرابطات فرهنگ و مکان: مروری بر مدخل‌های فلسفی

«جهان اجتماعی» به‌واسطهٔ فرهنگ امکان‌پذیر می‌شود، از همین رو در این موقف، رابطهٔ فرهنگ و مکان را بر محور نظریهٔ فرهنگی صدراپی و متکی بر مدخل‌هایی از فلسفهٔ صدرا مبرهن خواهیم کرد. سه مدخل «رابطهٔ نفس و بدن»، «رابطهٔ ظاهر

و باطن» و «رابطه ادراکات حسی با نفس و ادراکات عقلی» در نظام حکمت متعالیه، دست‌مایه تبیین برهانی مرابطات فرهنگ و مکان قرار می‌گیرد.

۲-۱. حدود جسمانی جوامع و بقای فرهنگی آنها

تا پیش از ملاصدرا دیدگاه رایج فلسفی در رابطه با مناسبات نفس و بدن، نوعی جداانگاری میان نفس و بدن را ایجاب می‌کرد اما ملاصدرا نظریه دیگری مبنی بر جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقاء بودن نفس ارائه داد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸: ۱۳۳). به اعتقاد وی، هویت انسان، یک امر واحد است؛ بنابراین دو بعد هویتی او نمی‌تواند جدای از یکدیگر تصور شود و بی‌شک جسم و روح، وحدتی واقعی دارند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ۱۵۶)؛ از این رو، رابطه متقابل و متعکس جسم و روح، امری قطعی و تخلف‌ناپذیر است (مطهری، ۱۳۸۷: ۴۳۴).

براین اساس، رابطه جسم و روح در طول زمان بدین نحو تبیین می‌شود که نفس انسان از ابتدای امر و در زمان حدوث، در مرتبه جمادی و جسمانی حادث می‌شود. ماده اولیه وجود انسان پس از حدوث، در خلال حرکت جوهری، به تدریج صور عنصری، نباتی و حیوانی را سپری کرده و سپس به مرحله‌ای از تجرد نائل می‌شود که نفس انسانی نام دارد. پس نفس، با حدوث جسمانی آغاز می‌شود و به روحانیت و تجرد بقا می‌یابد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۴۶۲).

مقدمه‌ای که در باب جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقاء بودن نفس از نگاه ملاصدرا گذشت، هنگامی که در کنار هستی‌شناسی صدرایی جامعه و فرهنگ بر مبنای قاعده «اتحاد عالم و معلوم» قرار می‌گیرد، بر اصلی دلالت دارد که می‌توان آن را «حدوث جسمانی جوامع و بقای فرهنگی آنها» نامید (لبخندق، ۱۳۹۷).

برای تبیین معنای حدوث جسمانی جوامع و بقای فرهنگی آنها، توجه به یکی از فروع مهم حکمت متعالیه ضروری است. این فرع، با عنوان «جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقاء بودن علوم و ملکات نفسانی، بلکه همه کمالات علمی و عملی انسان» بیان می‌شود (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳: ۲۹۹). توضیح آنکه در هر معرفتی، انسان در لحظه و در مکانی خاص به معرفت نائل می‌شود و به تعبیری حدوث علم در ظرف وجود انسان، از یک جانب - از جانب نفس انسان که به جسم او تعلق گرفته وابسته به زمان و مکان است و از جانب دیگر سپهر معانی یا همان جهان اول -، فرازمانی و مجرد است و آنچه از خزانه الهی در منطقه‌ای فرود می‌آید که یک پای در جانب ماده و پایی دیگر در جهان فراماده دارد، حدوثش جسمانی و بقایش روحانی است؛ بنابراین هر علمی بلکه

هر کمالی برای انسان، جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء است.

با اشاره به این مقدمه، می‌توان معنای حدوث جسمانی جوامع و بقای فرهنگی آن‌ها را تبیین کرد. وجود جامعه، به اتحاد چند انسان با سلسله معانی‌ای که در حکم روح واحد آن‌ها قرار می‌گیرد، وابسته است. چون اتحاد با معانی در زمان و مکانی خاص رخ می‌دهد؛ بنابراین حدوث جامعه - یعنی لحظه تولّد یک جامعه -، حدوثی جسمانی خواهد بود؛ چه آنکه مادی بودن، معنایی جز محصور شدن در حصار مکان و زمان ندارد. در عین حال بقای چنین جامعه‌ای، فرهنگی خواهد بود؛ یعنی تا زمانی که جمعی از انسان‌ها در پناه نظام معنایی - فرهنگ - کنونی‌شان، سیر کنند، آن جامعه نیز تداوم خواهد داشت اما به محض این‌که اهالی یک فرهنگ، از ذیل آن خارج شوند و به نظام معنایی دیگری بپیوندند، جامعه پیشین از پهنه جغرافیا و روزگار رخت برمی‌بندد و جامعه جدیدی متولّد خواهد شد (لبخندق، ۱۳۹۷: ۲۶۰-۲۶۲).

بنابر تحلیل ارائه‌شده، همه اموری که در تکوّن و تحوّل ابعاد جسمانی و مادی جامعه مؤثر می‌افتند؛ در نحوه تکوّن و تحوّل فرهنگ آن جامعه نیز تأثیر خواهند گذاشت. از جمله مهم‌ترین این امور که در ترابط با فرهنگ، هم از فرهنگ تأثیر می‌پذیرد و هم بر آن اثر می‌گذارد، مکان و ویژگی‌های مکانی است. به عبارتی، مکان‌ها از آنجاکه بستر حضور و استقرار انسان‌ها در دار طبیعت هستند، هم در نحوه اتحاد وجودی انسان‌ها با معانی مؤثر می‌افتند - کما اینکه حکمای اسلامی بدین تأثیرگذاری بر نحوه شناخت و درک معانی اشاره دارند - (فارابی، ۱۹۹۰: ۱۳۴-۱۳۵) و هم از نظم معنایی حاکم بر وجود انسان‌ها اثر می‌پذیرند و به اصطلاح، فرم و صورت می‌یابند؛ لذا ویژگی‌های مکانی انسان‌ساخت، چیزی جز رقیقه و نازله فرهنگ آن‌ها نیست.

۲-۲. تعاکس ظاهر و باطن جامعه و فرهنگ

یکی از رویکردهای حکمی - عرفانی در تحلیل هستی، استناد به دو مفهوم «ظاهر و باطن» است. بنابر دستگاه هستی‌شناسی ملاصدرا، هستی، امری است ذومراتب که هر مرتبه دانی در قیاس با مرتبه اعلی آن، حکم ظاهر به باطن را دارد؛ بنابراین ظاهر و باطن خود اموری مقول به تشکیک هستند و هر ظاهری، حکایت از باطنی می‌کند و هر صورتی، حاکی از معنا و حقیقتی است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۷۳). نکته مهم آن است که ورود به باطن یک امر، از مسیر ظاهر میسور است (امام خمینی، ۱۴۱۰: ۲۰۱).

بر همین قیاس، انسان و حیات او در اندیشه حکیمان صدرایی، دارای ظواهر و بواطنی است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷: ۴۱۳) انسان‌ها تا کمالات ظاهری را طی نکنند، به

مدارج باطنی‌تر کمال راه نمی‌یابند؛ لذاست که بی‌تلبس به لباس صورت و ظاهر، به لب و باطن نمی‌توان رسید (امام خمینی، ۱۳۷۲: ۲۹۱). جامعه نیز حقیقتی است ذومراتب که ظواهر و بواطنی مرتبط با یکدیگر دارد و لذا هر جامعه‌ای در سیر حرکت خود، برای رسیدن به کمالات باطنی، چاره‌ای جز اصلاح ساحت ظاهری خود ندارد. یکی از مهم‌ترین ابعاد ظاهری حیات جمعی انسان‌ها، مکان و ویژگی‌های مکانی زندگی آن‌هاست. به عبارتی انسان‌ها اگر در پی کمال باطنی و نیل به مدینه فاضله و فرهنگ متعالیه‌اند، جز با تکیه بر رعایت بایدها و نبایدها و قواعد حسن‌بخشی و تقدس‌بخشی به مکان زندگی خویش، نمی‌توانند به چنین امری نائل شوند.

۲-۳. ترابط ادراکات حسی و معانی کلی عقلی در ظرف جامعه

آخرین مدخل فلسفی‌ای که از مسیر آن، به مناسبات فرهنگ و مکان خواهیم پرداخت، برخی اصول معرفت‌شناختی حکمت متعالیه درباره ادراکات حسی است. حواس پنج‌گانه انسان اگرچه نازل‌ترین مرتبه قوای ادراکی انسان‌اند اما توجه و بحث نظری پیرامون نقش آن‌ها در تکون و تحول فرهنگ‌ها، از اهمیت بالایی برخوردار است.

قاعده اتحاد عالم و معلوم از نظر ملاصدرا، اختصاص به ادراکات عقلی ندارد و همه مراتب شناخت در انسان، تابع این قاعده‌اند؛ بنابراین نفس در مقام شناخت‌های حسی، حس و حاس و محسوس و در ادراکات خیالی، خیال و متخیل و متخیل و در ادراکات عقلی، عقل و عاقل و معقول می‌شود (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳: ۲۹۹). پس نفس با ادراکات حسی‌اش، متحد است و همچنان که نفس، از معانی عقلی صبغه می‌گیرند، به دلیل اتحادی که با صور محسوس دارند، از این صور نیز صبغه می‌گیرند. از همین رو بسیار مهم است که انسان‌ها در چه محیط محسوسی به سر می‌برند و از دروازه حواس آن‌ها، چه صوری بر جان آن‌ها می‌نشیند. همین نتیجه را در مورد جوامع نیز می‌توان گرفت؛ بنابراین ظرف فیزیکی استقرار جوامع که همان محیط پیرامونی آن‌هاست و صورت‌های حسی آن‌ها را تأمین می‌کند، در شکل‌گیری هویت جوامع، مدخلیت می‌یابد.

علاوه بر این، حواس انسان هم در ادراک معانی کلی و عقلی و هم در بیان و انتقال آن‌ها به دیگران، نقشی اساسی ایفا می‌کنند. تأثیر صور محسوس در ادراک معانی کلی و به‌صورت کلی، جایگاه حس در شناخت، دارای فروع متعددی است اما به همین میزان اکتفا می‌کنیم که بخش مهمی از ادراکات عقلی - و نه همه آن‌ها - جز با زمینه‌سازی حواس انسان، امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین نوع محسوساتی که انسان

ادراک می‌کند، در نحوه اتحاد و شناخت او از سطوحی از معانی عقلی - و نه همه آنها - تأثیرگذار است.

اما در باب نقش صور محسوس در بیان و انتقال معانی باید توجه داشت که بسیاری از معانی تا در قالب محسوس تنزل نیابند و در کالبد محسوساتی که برای عموم مردم قابل درک هستند، قرار نگیرند، امکان عرضه به دیگران را نمی‌یابند. انسان‌ها، معانی را در قالب صورت‌های محسوسی عرضه می‌کنند که برای دیگران قابل درک باشند و بدین‌سان، تلاش می‌کنند یکدیگر را از آن صور محسوس، به سوی معانی معقول یا معانی خیالی مورد نظر خود عبور دهند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۴۵). این صور محسوس، از قبل در خزانه محسوسات - خیال - بایگانی شده‌اند و به واسطه قوه متصرفه انسان ترکیب و تفصیل یافته و چون لباسی بر تن معانی مجرد می‌نشینند. از آنجا که این مواد خام - محسوسات بسیط اولیه -، از کتم عدم خلق نشده و از محیط پیرامونی فرد دریافت شده‌اند، برون‌دادهای معنایی افراد نیز رنگ و بوی محیط پیرامونی‌شان را خواهند گرفت؛ بنابراین، طهارت ساحت محسوس جوامع - از جمله مکان‌ها و فضاها - کالبدی -، از این جهت نیز بسیار اهمیت دارد؛ چه آنکه جوامعی که مظاهر فرهنگی محسوس پیرامونشان طهارت ندارد و خوراک اولیه ذهن افراد آن، پاک و آراسته نباشد، نه توان ادراک معانی راقی را خواهند داشت و نه زبان‌گشوده‌ای برای عرضه این معانی دارند.

۳. نظم معنایی توحیدی و توجه دین به مناسبات کالبدی جامعه و مسئله مکان

براهین عقلی حکایت از امر واقع می‌کنند؛ بنابراین آنچه در باب تأثیر ویژگی‌های مکانی در هویت‌بخشی به جوامع بیان شد، حاکی از تأثیر و تأثرات تکوینی‌ای است که گریزی از آنها نیست. مبتنی بر این مقدمه می‌توان نتیجه گرفت که مکاتب مدعی تدبیر و هدایت انسان نمی‌توانند نسبت به ابعاد کالبدی، فیزیکی و محسوس حیات بشر از جمله مسئله «مکان زندگی» آنها سکوت کنند؛ بنابراین «ادیان الهی» آداب و دستوراتی در باب مکان و کالبد محسوس و فیزیکی زندگی انسان‌ها اعم از زمین، آبنیه و کلیت شهر دارند.

در مورد توجه به تقدس‌بخشی به مکان و سامان‌بخشی به محیط کالبدی زندگی، علاوه بر دستورات مستقیم دین در این زمینه، مسلمانان هم با الهام از منظومه اندیشه دینی، ضوابط، چارچوب‌ها و ایده‌هایی را در طی تاریخ تمدن اسلامی تحقق عینی بخشیده‌اند که منظومه این رهاوردها را می‌توان در عنوان «معماری و شهرسازی اسلامی»، به عنوان

شناخته شده‌ترین تعبیر در تدبیر نظم مکانی جامعه اسلامی خلاصه نمود. توحیدمحوری و دین‌مداری، توجه و تقید به هویت فرهنگی، کل‌نگری و طراحی نظام‌واره (نگاه سیستمی)، طبیعت‌گرایی و محیط‌زیست‌محوری، اقلیم‌مداری و توجه به شرایط جغرافیایی و... در زمره مبانی و اصول معماری و شهرسازی اسلامی برشمرده می‌شوند و این مبانی و اصول، در تحلیل میراث شهری و معماری جهان اسلام، قابل رصد و تبیین است.

فضا، منظر، میان‌سرا، ایوان، رواق، شبستان، چهار صفا، قوس و تاق‌بندی، محله، گذر، معبر، کوی، کوچه‌باغ، بن‌بست، میدان و میدانچه، ساباط، چهارسو، دروازه، جلوخان، پیشگاه و... عناصر کلیدی معماری و شهرسازی اسلامی به‌ویژه در زیست‌بوم ایرانی آن- هستند و از دل این عناصر، مهم‌ترین گونه‌های بناهای شهری اعم از خانه و مدرسه، باغ، بازار و کاروان‌سرا، حسینیه و تکیه، حمام و آب‌انبار، مقبره و گورستان و... برآمده و مجموع آن‌ها، فضای کالبدی شهرهای اسلامی را تشکیل می‌دهد است (نقی‌زاده، ۱۳۹۵ و صارمی و دیگران، ۱۳۹۶).

حضور طرح‌های هندسی‌ای چون مدورها، مربع‌ها، چندضلعی‌ها، اشکال هندسی ترکیبی و... در هم‌آغوشی با گنجینه کم‌نظیری از نقوش پرکاربرد تزئینی رمزآمیز و نمادین در این فضای کالبدی و شهری، شهرهای اسلامی را به میراث هنری و علمی کم‌نظیری تبدیل نموده که علاوه بر هنر- علم معماری و شهرسازی، ردپای بسیاری از هنرهای دیگر مانند خوشنویسی، نگارگری، تذهیب، حجاری، کاشی‌کاری، فلزکاری، معرق، حکاکی، آیینه‌کاری و... را می‌توان در آن یافت (هیل و گرابر، ۱۳۷۵ و دهقان طرزجانی، ۱۳۹۱).

اما در میان همه عناصر کالبدی و بناهای مستقر در شهر اسلامی، کانونی‌ترین، هویت‌بخش‌ترین و معنابخش‌ترین عنصر، «مسجد» است؛ به نحوی که می‌توان مساجد را رکن شهرهای اسلامی برشمرد. رکنی که سایر عناصر شهر، بر مدار آن هویت یافته و چیدمان شهری بر اساس آن رقم می‌خورد است (احمدیان، ۱۳۹۵).

به دلیل همین شأن برجسته مسجد در شهر اسلامی است که کم‌تر بناهایی را از جهت تجمع و تلاقی انواع هنرهای پیش‌گفته، می‌توان با مساجد تاریخی جهان اسلام مقایسه کرد. به عبارتی، معماران و طراحان شهری در تاریخ اسلام، تمام تلاش خود را کرده‌اند تا مساجد به‌عنوان «نگین‌های شهری» شناخته شوند و این خود، تجلی توحیدمحوری و تلاش برای جاری کردن روح عبودیت در کالبد شهر بوده است.

۴. مسجد و معنا: خوانش معارف دین در باب مسجد از افق نظریه فرهنگی صدرایی

برای درک مناسبات نظام معنایی-فرهنگ-حاکم بر جامعه اسلامی و مسجد به مثابه «مرکز ثقل نظم مکانی شهر اسلامی»، این موضوع را از دو منظر تحلیل خواهیم نمود. منظر اول، بعد غیرکالبدی مسجد است. در این منظر اگرچه مسجد «به‌مثابه مکان» مورد نظر است اما موضع تحلیل، ویژگی‌های فیزیکی و سخت‌افزاری این مکان مقدس نیست، بلکه توجه به مظهر این مکان اعم از انسان‌ها، ارتباطات انسانی و کارکردهای فردی و اجتماعی تعریف‌شده در این مکان از نگاه دینی است.

اما منظر دوم، مربوط به بعد فیزیکی و کالبدی این مکان مقدس و توجه به وجه معماری و شهری آن است. در این منظر، مسجد در دو سطح مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. یک سطح مربوط به تحلیل ویژگی‌های داخلی و خارجی بنای مسجد در نگاه دین یا در سیره مسلمانان و نسبت این ویژگی‌ها با نظم معنایی توحیدی است. سطح دوم، مربوط به جایگاه مسجد در نسبت با سایر بناها و عناصر کالبدی شهر اسلامی و تحلیل این مناسبات بر اساس نظم معنایی مورد نظر دین است. مجموعه این زوایا در ادامه مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۴-۱. انتشار معنا در جهان سوم از مشکات «مکان مقدس»: تحلیلی بر مبنای کارکردهای

دینی مسجد

مسجد اگرچه در ظاهر تنها یک مکان است اما هنگامی که جایگاه آن در حیات مدنی مسلمانان بررسی می‌شود، روشن می‌شود که یکی از هسته‌های کانونی شکل‌گیری تحولات اجتماعی بوده است. بازخوانی کارکردهایی که در تاریخ حیات اسلام برای مسجد به رسمیت شناخته شده یا وضع شده است، می‌تواند در فهم این جایگاه کمک کند.

از مجموعه آیات و روایات و سیره معصومین علیهم‌السلام، این نتیجه حاصل می‌شود که مسجد مکانی برای عبادت پروردگار است. این مسئله با منحصر کردن کارکرد مسجد در «نیایش»، متفاوت است. کسانی که با تمسک به انحصار مسجد به کارکرد عبادت، آن را منحصر در اعمال فردی و نیایش با پروردگار برشمرده‌اند، درک صحیحی از معنای «عبادت»، در معارف الهی نداشته‌اند. در فرهنگ اسلامی، تمامی فعالیت‌های انسان می‌تواند رنگ عبادی به خود بگیرد: «قل إن صلاتی و نسکی و محیای و مماتی لله رب العالمین (انعام، ۱۶۲)». بدین ترتیب، «عبادت» در فرهنگ دینی، به «عبادت خاص (نیایش)» و «عبادت عام» تقسیم می‌شود و اگر «مسجد» محل عبادت است، شایسته انجام هر دو دسته از عبادات خواهد بود.

بسیاری از صاحب‌نظران، مصادیق کارکردی مسجد را به‌صورت موضوعی

دسته‌بندی نموده‌اند. مجموعه کارکردهایی که مستند به سیره معصومین علیهم‌السلام است در موارد ذیل قابل دسته‌بندی است:

- الف) کارکرد عبادی- نیایشی (عبادت به معنای خاص)؛
- ب) کارکرد اخلاقی- تربیتی (نشر فضائل و رفع رذائل)؛
- ج) کارکرد علمی- آموزشی (تعلیم، تدریس و نشر علم)؛
- د) کارکرد تبلیغی- رسانه‌ای (اطلاع‌رسانی و ابلاغ پیام)؛
- ه) کارکرد اجتماعی (تعمیق روابط اجتماعی و سازماندهی خدمات اجتماعی)؛
- و) کارکرد سیاسی (تنظیم و تدبیر شئون حکومت و حاکمیت)؛
- ز) کارکرد نظامی (سازماندهی و تدبیر مسائل نظامی و جنگی)؛
- ح) کارکرد قضایی (قضاوت و صدور احکام حقوقی و جزایی)؛
- ط) کارکرد اقتصادی (رسیدگی به برخی شئون مالی و اقتصادی)؛
- ی) کارکرد الگوسازی جامعه نمونه (نمونه‌سازی از جامعه دینی مطلوب در مقیاسی کوچک). (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲).

همه این کارکردها، بستری برای انتشار و تعمیق معانی توحیدی در متن جامعه، به‌صورت مستمر و تکرارشونده است؛ چراکه مسجد، مهم‌ترین کانون تجمع روزانه مسلمان و تنها محمل ارتباطی‌ای است که هر مسلمان در هر روز چندین نوبت در آن حضور می‌یافته و همین تردد مستمر مسلمان، آن را به اصلی‌ترین کانون ارتباطی جامعه اسلامی تبدیل می‌کرده است. این مکان مقدس، فضای ارتباطی ویژه‌ای را ذیل یک اتمسفر معنایی رقم می‌زد که در آن، همه شئون زندگی مسلمان اعم از فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... در حاشیه معنای توحیدی «عبادت و عبودیت» هویت یابد. صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه فرهنگ و ارتباطات، دو الگو و دو سنت برای فهم، تبیین و تجویز پیرامون «ارتباطات» برشمرده‌اند که می‌توان با عنوان دو مکتب ارتباطی از آن‌ها یاد کرد: «مکتب انتقالی» و «مکتب آیینی» (رودنولر، ۱۳۹۰).

در مکتب انتقالی، ارتباط، چیزی جز انتقال پیام توسط فرستنده برای گیرنده در یک الگوی خطی «فرستنده- پیام- گیرنده» نیست. در این مکتب، با اثرگذاری یک طرفه فرستنده بر ذهن گیرنده پیام، معنا در درون گیرنده خواهد نشست؛ اما در مکتب آیینی، سخن از هم‌افزایی و تعامل همه طرف‌های ارتباطی برای تسهیم رهاوردهای معنایی وجودی‌شان است. در این سنت نظری، هر کس به‌قدر سعه وجودی خود آنچه را از عالم معنا یافته است به دیگران عرضه می‌کند و همه در راهیابی همدیگر به افق‌های

معنایی وجودی خویش، نقش معدّ و تسهیل‌گر ایفا می‌کنند. این مکتب ارتباطی، با این نگاه فلسفی برخاسته از حکمت متعالیه که انسان‌ها وجود ارتباطی دارند و از خلال تعامل طرفینی، حرکت جوهری و تکامل می‌یابند، هم‌افق و ملایم است. الگوی ارتباطی حاکم در مسجد و اتمسفر معنایی جاری در آن، هم‌افق با سنت ارتباطات آیینی و برخاسته از ارتباطی دیدن هویت انسان‌ها است. در مسجد، همه مؤمنین در ارتباطات عرضی با یکدیگر، به تواسی به حق می‌پردازند و هویت معنایی خویش را در نسبت با دیگر افراد حاضر در این مکان مقدس بازیابی می‌کنند. بدین‌سان، در سنت نبوی و در سیره معصومین علیهم‌السلام، با حضور مستمر و تکرارشونده مسلمین در مسجد، چند اصل مهم پیرامون نظام معنایی مطلوب و حاکم بر جامعه دینی در اذهان و قلوب آن‌ها نهادینه می‌شده است:

۱. نظام معنایی توحیدی، منظومه جامعی از همه شئون حیات انسان و جامعه را در برمی‌گیرد و دین، جامع دستورالعمل‌ها و معارف مربوط به دنیا، عقبی و حیات فردی و جمعی است.
۲. هر عرصه و ساحتی از حیات، اعم از روابط اجتماعی، سیاست، اقتصاد، علم‌آموزی و... اگرچه به اقتضای قلمرو خاص خود، دارای معانی و مدالیل اختصاصی خود است اما دین و فرهنگ توحیدی، همه این معانی را در حاشیه یک معنای کانونی و دال مرکزی یعنی «توحید» و «عبودیت در قبال الله» هویت دوباره می‌بخشد.
۳. «مسجد» به‌عنوان مقدس‌ترین مکان، اصلی‌ترین محمل ارتباطی جامعه اسلامی است که نظم معنایی توحیدی مستقر در جامعه، باید از طریق آن در شریان‌های جامعه جاری شود و اعضای جامعه دینی، با تجمع مستمر و تکرارشونده در آن، می‌آموزند که اصلی‌ترین کانون ارتباطی برای مستغرق شدن در نظم معنایی الهی و بهترین مسیر برای تسهیم، هم‌افزایی و تعارف معنایی مؤمنین، این مکان مقدس است. به‌تعبیری «معنابخشی و معناسازی» مهم‌ترین کارکرد مسجد در مدینه فاضله اسلامی است و سایر کارکردهای پیش‌گفته، فرع بر آن است.

البته تحقق این کارکرد، مستلزم پیاده‌شدن الگویی از ارتباطات انسانی و سیاست‌گذاری اجتماعی در مسجد است که سنت نبوی آن‌را بنیان گذاشت. در غیر این صورت مسجد هم ممکن است به محلی برای حضور فیزیکی تهی از اتمسفر معنابخش بدل شود. در سنت نبوی، مسجد مرکز تلاقی بسیاری از شئون اجتماعی، سیاسی و... با محوریت معنای کانونی «عبودیت و توحید» است و لذا مؤمنین لاجرم

شئون مختلف زندگی خویش را از دل این مکان تدبیر می‌کنند و از آنجا که بسیاری از این شئون، ماهیت فزافردی دارند، صرف تجمع این شئون در مسجد، ارتباطات عمیق انسانی مؤمنین با جهت‌گیری هویتی مشترک را رقم می‌زند. حال اگر این کارکردها به نهادها و مراکز دیگر منتقل شود- کما اینکه در طی تاریخ به تدریج چنین شد- به صورت طبیعی عمق و گستره ارتباطات انسانی در مسجد محدودتر شده و نقش معنابخشی مسجد به شئون مختلف زندگی و نیز نقش آن در تعمیق روابط انسانی مؤمنین، ضعیف خواهد شد. ضمناً ساختار ارتباطات انسانی مسجد بر پایه ارتباط امام و مأمومین بنیان‌گذاری شده تا تمرینی برای الگوی اجتماعی امام-امت در سطح جامعه اسلامی باشد. در این ساختار ارتباطی، «امام» مهم‌ترین رکن انتشار معنا در محیط انسانی تحت ولایت و امامت است و دائماً با قول و عمل خویش، جمع انسانی حاضر در مسجد را هویت معنایی می‌بخشد؛ بنابراین امام مسجد باید دارای ویژگی‌های شخصیتی‌ای باشد که اگر فاقد آن‌ها بود، به صورت طبیعی چگالی معنایی مسجد رقیق خواهد شد.

طبیعی است ضعف در هر یک از ملزومات فوق و برخی ملزومات دیگر، از نقش و کارکرد معناسازی و معنابخشی مسجد خواهد کاست.

۴-۲. توجه به بازنمایی کالبدی معنا در مسجد: تحلیل معماری مسجد بر مبنای نظریه

فرهنگی صدرایی

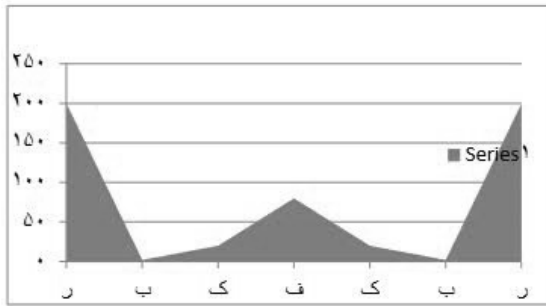
مسجد اگر مشکات اصلی انتشار معانی قدسی و بازتولید مستمر فرهنگ الهی در متن جامعه دینی است، بر مبنای تأثیر متقابل مکان و فرهنگ که با تکیه بر اصولی چون «جسمانیة‌الحدوث و روحانیة‌البقاء بودن نفس»، «تعاکس ظاهر و باطن» و «رابطه ادراکات حسی با نفس و ادراکات عقلی» ذیل نظریه فرهنگی صدرایی تبیین شد، باید دارای ویژگی‌های کالبدی متناسب با این کارکرد باشد. این ویژگی‌ها غالباً در «معماری مسجد» تعیین می‌یابند.

در باب ویژگی‌های معماری مسجد هم باید‌ها و نبایدهای وارد شده از معصومین علیهم‌السلام وجود دارد و هم قواعد و ضوابطی که در طول تاریخ از سوی معماران جهان اسلام که غالباً معماری را به‌عنوان «حکمت الهی» آموخته بودند، باقی مانده و مجموعه این آموزه‌ها، تبدیل به میراث معرفتی شگرفی پیرامون چگونگی تعیین بخشی به مکان مقدس در قالب «معماری بنا» شده است. این دقایق و ظرائف، همگی دال‌ها و نشانه‌های ظاهری، مختصات فیزیکی و عناصر بصری محسوسی هستند که بر معانی

قدسی دلالت دارند. معانی‌ای که در حکم باطن، روح و بُعد معقول و فراحی «معماری بنا» تلقی می‌شوند. ترکیب این نشانه‌ها در یک بنا، یک سپهر نشانه‌ای را فراهم می‌آورد که می‌توان آن را نشانه‌شناسی کرد و راز و رمزهای معنایی نهفته در پس آن را دریافت. در شکل‌گیری این منظومه‌های نشانه‌شناختی نه تنها هنرهای مختلف بلکه علوم گوناگون اعم از هندسه، ریاضیات، علم‌الاعداد، علم‌الحروف، نجوم، اسپکتروسکوپ (طیف‌شناسی برهم‌کنش نور و ماده) و... حضور داشته و نتایج حیرت‌آوری را در آفرینش مکان مقدس به ارمغان آورده‌اند که تنها برای آشنایی با این شگفتی‌ها به دو نمونه از تجمیع و ترکیب هنر با برخی علوم در معماری مساجد اشاره می‌شود.

مورد نخست، مسجد جامع نظنز-مربوط به قرن چهارم است که دارای گنبدخانه‌ای است که آجرهای روزنه‌های آن، به‌صورت گردشی و با تغییر فصل و جابجایی زمان اذان، در موعد اذان ظهر تغییر رنگ می‌دهد. در حقیقت، معمار این گنبدخانه، با اشراف بر دانش طیف‌شناسی (اسپکتروسکوپ)، یک ساعت آفتابی طیف‌نمای بزرگ را طراحی کرده و بدین‌سان، در کنار همه معانی نهفته در سازه گنبد، آن را به‌مثابه یک ساعت، در خدمت زمان قدسی اذان نیز قرار داده است. گنبد مسجد در قامت ساعت آفتابی- که نمادی از گنبد آسمان و اختران و افلاک درون آن نیز هست-، با جابجایی روزنه‌های نشانگر وقت اذان در فصول مختلف و تغییر رنگ آجرها، این معنای توحیدی قرآنی را به مخاطب القا می‌کند که سیارات و ستارگان و ایام و فصول حاصل از گردش آن‌ها، هر یک بر مداری تسبیح‌گوی حضرت حق‌اند و زمان که مخلوقی از مخلوقات خداوندی است نیز در موافقی از منازل خود- اوقات اذان- مشغول ذکر و سجود و عبادت می‌شود.

به‌تعبیری روح توحیدی کل هستی و دعوت از انسان برای پیوستن به عبادت کائنات، معنایی است که این سازه دوار به مخاطب القا می‌شود.

تصویر ۱. نمونه به کارگیری علم الحروف در معماری مساجد

مورد دوم در باب به کارگیری علم الحروف در طراحی فضای قدسی «گنبد و گلدسته» همه مساجد است. توضیح آن که بر اساس حروف ابجد، برخی از آیات قرآن کریم، دارای ضرب‌آهنگ‌های خاصی هستند که ترجمان کالبدی آن‌ها را می‌توان در معماری اسلامی مشاهده نمود. یکی از این موارد عبارت کاملاً متقارن «رَبِّکَ فُکْبَرُ: پروردگارت را بزرگ بدار» (مدثر، ۳) است که اگر بر اساس ارزش عددی حروف ابجدش در نظر گرفته شود و این اعداد تبدیل به یک نمودار گرافیکی شود، شکلی که حاصل می‌شود، تداعی‌کننده شکل گنبد و گلدسته‌های طرفینش است؛ اما موضوع آنگاه جالب‌تر می‌شود که به معنای آیه نیز توجه کنیم: «پروردگارت را بزرگ بدار»؛ معنایی که دقیقاً متناسب با معنای ترفیع گنبد و گلدسته است (رئسی، ۱۴۰۲: ۹۸). تکبیر و بزرگداشت حضرت حق، معنای باطنی‌ای است که از مسیر سازه گنبد و گلدسته، ولو به صورت ناخودآگاه به ضمیر مخاطب القا می‌شود.

تعداد شاهکارهای معماری مساجد در گستره جهان اسلام، بسیار زیاد است و بررسی نشانه‌شناختی هر مسجد برای کشف معانی قدسی نهفته در پس معماری آن، می‌تواند موضوع مقاله‌ای مستقل باشد؛ اما تنها برای آشنایی با برخی از ابعاد این موضوع، به عصاره‌ی یکی از پژوهش‌ها در این باب می‌پردازیم. لاری‌پور و دادور، در مقاله‌ای مبتنی بر روش نشانه‌شناسی پیرس، به بررسی دلالت‌های معنایی نقوش تزئینی و معماری مسجد وکیل شیراز پرداخته‌اند و تلاش کرده‌اند چگونگی نقش‌آفرینی این عناصر در ایجاد یک فضای معنایی قدسی را توضیح دهند. نهایتاً نتایج تحلیل معنایی ایشان از این نشانه‌ها در قالب جدولی به شرح ذیل بیان شده است (لاری‌پور و دادور، ۱۳۹۸: ۹۱):

نوع نشانه		نمود	موضوع	تفسیر
شمایلی	شمایلی- تصویری	تصاویر گل	گل در طبیعت	گل در بهشت
	شمایلی- نمادین	نقوش اسلیمی	وحدت هستی شناسانه عالم	فقر انسان در برابر وحدت الهی (خداوند)
نمایه‌ای	نمایه‌ای	کتیبه‌ها	دعوت رهگذران به لحظه‌ای تأمل	بازتاب اعتقادات شیعی زمان و یادآوری مکرر ذکر خداوند
	نمایه‌ای	مقرنس‌ها	خیره کردن چشم بیننده به خود	جدا شدن از عالم مادی و ورود به قلمرو معنوی
نمادین	نمادهای عرفانی	نور	نمازگزار را به تفکر و تمرکز وامی‌دارد	احساس حضور خداوند
		رنگ	جلب نظر هر بیننده‌ای	بازتاب غنای آفرینش
نمادهای ساختاری	محراب	ایستاده امام و پیشوا		امام و دیگر مؤمنانی که پشت سرش نماز می‌گزارند
		هدایت دیده به سمت مکان مقدس مسجد		تعالی روح انسان و توجه به عالم بالا
سر در ورودی	منبر	بالا رفتن واعظ و خطیب از پله‌های منبر		رهایی از دنیا و عروج به ملکوت اعلی
		دعوت به درون مسجد		عبور از ناپاکی‌ها و ورود به مکانی پاک

طبیعی است که تحلیل نشانه‌شناختی معماری سایر مساجد مهم جهان اسلام، زوایای معنایی مشابه یا افزون‌تری از آنچه در نمونه قبلی بیان شد را هویدا خواهد کرد. نقطه مشترک نتایج حاصل از همه این تحلیل‌ها آن است که معماران جهان اسلام تلاش کرده‌اند کالبد مسجد، تناسب حداکثری با روح معنایی فرهنگ توحیدی و اسلامی داشته باشد و این توجه و تطفن، شاهکارهای شگرفی در آفرینش مکان مقدس و هم‌نوایی فیزیک و متافیزیک مکان، به ارمغان آورده است؛ آن‌چنان که می‌توان مسجد را کامل‌ترین مصداق برای تنزل حقایق معنایی قدسی در کالبد معماری و تجسد فیزیکی دانست.

۴-۳- معنابخشی مسجد به کالبد شهر: موقعیت مسجد در شکل‌گیری نظم مکانی مقدس

مدینه فاضله

محل تلاقی فرهنگ (نظام معنایی)، انسان‌ها و بعد فیزیکی و مکانی زیست جمعی انسان‌ها، مدینه (شهر) است و این مهم در اندیشه حکمای اسلامی با محوریت فارابی مورد توجه قرار گرفته و لذا نظریه اجتماعی حکمای اسلامی بر مدار «مدینه (شهر)» صورت‌بندی شده است. اگرچه گستره‌های مکانی دیگری مانند ده، محله، ساکنان یک کوی و... نیز در اندیشه امثال فارابی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند (فارابی، ۱۹۹۵).

در مباحثی که گذشت روشن شد که فرهنگ هر شهری در قالب نظم مکانی‌اش ترجمان کالبدی می‌یابد. در مدینه فاضله دینی این تناسب صورت تجویزی به خود می‌گیرد؛ یعنی از حاکم دینی و رییس اول مدینه تا سایر اهالی چنین مدینه‌ای، باید نسبت به سنخیت نظم مکانی شهر با نظم معنایی قدسی و الهی، حساس و اهل تدبیر باشند. از همین‌روست که آثار متعددی در باب «شهر اسلامی» توسط محققین به نگارش درآمده است. یکی از مهم‌ترین نکات مشترک اغلب این آثار، توجه دادن به «جایگاه کانونی و مرکزی مسجد در هندسه و نظم شهری است». این محوریت مسجد، متناظر با مرکزیت معنای «توحید» در نظام معنایی دینی است و هنگامی که فرهنگ توحیدی، تجسد مکانی می‌یابد و به زبان «معماری و شهرسازی» ترجمه می‌شود، تبدیل به شهری خواهد شد که مسجد در قلب آن قرار می‌گیرد. در این منطق، هم‌چنان که همه مفاهیم و معانی دینی از توحید منشعب شده و فرع بر آن هستند، مسجد نیز نقش معنابخشی به سایر عناصر و اندام‌های کالبدی شهر و نیز معنابخشی به مناسبات و روابط این اجزا و عناصر اعم از دارالاماره‌ها، خانه‌ها، بازارها، میادین، معابر، کوی‌ها و برزن‌ها و... را می‌یابد.

معنابخشی مذکور با دو سازوکار حاصل می‌شود. اول، مرکزیت و محوریت مسجد در میان اندام‌های شهری و دوم، پژواک برخی مختصات معماری مساجد در سایر ابنیه شهری.

الف) مرکزیت و محوریت مسجد در میان اندام‌های شهری:

در شهر اسلامی، «مسجد» محور شهر است و خانه‌ها بر گرداگرد آن چیدمان می‌شوند و این برآمده از سنت نبوی در ساختن مدینه‌النبی است. در این سنت، راه‌های اصلی و معابر تا جایی که امکان دارد، به مساجد ختم می‌شده‌اند و شبکه ارتباطات مکانی و حمل‌ونقلی درون شهر، به مسجد جامع و مساجد دیگر شهر منتهی می‌شده است (عاملی، ۱۳۸۹: ۱۱۹-۱۲۰). بازارها به‌عنوان مهم‌ترین شریان اقتصادی شهر، در مجاورت مساجد بوده و دارالاماره‌ها در نزدیکی و هم‌جواری مسجد بنا می‌شده‌اند (رئسی، ۱۴۰۲: ۷۹): بنابراین مساجد، اصلی‌ترین عوامل هویت‌دهنده شهرها بوده‌اند. این شیوه شهرسازی در بافت قدیمی و تاریخی شهرهای سنتی‌تر ایران مانند اصفهان، یزد، شیراز و... هم‌چنان قابل رصد است.^۱

به‌تناسب این مرکزیت، سایر بناهای شهری در قیاس با بنای مسجد، باید بر اساس ملاحظات بنا می‌شدند که مجموعه این ملاحظات را می‌توان در واژه «تواضع و کرنش کالبد شهر در قبال مسجد» خلاصه کرد. عناصری مانند ترکیب رنگ بناهای شهر در قیاس با مسجد، ارتفاع و عدم اشرف سایر بناها نسبت به مسجد و... تعیین می‌یافته است. توضیح آن که در شهرسازی با رویکرد دینی، این توجه وجود داشت که سیما و منظر عمومی شهر به لحاظ فرم تا جایی که امکان دارد، یکدست و هم‌رنگ باشد، به جز یک استثنا که آن هم بناهای مذهبی و بقاع متبرکه بود. در چنین شهری، سایر بناها چه به لحاظ ارتفاع و فرم و چه به لحاظ ترکیب و طیف رنگ، نسبت به بناهای مذهبی، تواضع معمارانه داشته و همگی با تواضع و سکوت رنگی، در مقابل رنگ‌بندی مساجد و بقاع متبرکه، بستری بودند برای تجلی شهرسازانه «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنْ اللَّهِ صِبْغَةً» (بقره، ۱۳۸) (رئسی، ۱۴۰۲: ۱۵۶).

تصویر ۲. نمونه‌ای از تواضع معماری شهر در فرم، رنگ و ارتفاع در قبال مسجد (بافت قدیم شهر یزد)

ب) پژواک برخی مختصات معماری مساجد در سایر ابنیه شهری.

علاوه بر جایگاه کانونی مسجد در شبکه راه‌های مواصلاتی شهر و هویت‌یابی اندام‌های شهری در نسبت‌یابی با مسجد، بازتولید ویژگی‌های معماری مسجد در سایر بناها و مکان‌های شهری نیز یک سنت پربسامد در شهرهای اسلامی بوده است. به عبارتی، معنابخشی با استفاده از ظرایف معماری و تزئینی، تنها منحصر به بنای مساجد نبوده و سایر عناصر کالبدی شهر نیز همگی تحت‌تأثیر این نگاه قدسی بوده‌اند.

قداست ذاتی مسجد ایجاب می‌کرده که معماران و هنرمندان، تمام تلاش خود را برای به‌کارگیری حداکثری آفرینش‌های هنری در مساجد انجام داده و نوعی «برتری کالبدی» را در آن‌ها به منصفه ظهور رسانند، لذا مساجد به خصوص مساجد اصلی و مهم، محل تلاقی انواع نوآوری‌ها و زایش‌های زیبایی‌شناختی بوده است. زمرشیدی در مقاله «معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن» سیر تاریخی تکامل و تجمع هنرهای قدسی در مساجد را از سده‌های نخستین تا دوره معاصر توضیح داده است (زمرشیدی، ۱۳۹۳). همین امر سبب می‌شده تا بنای مساجد، بستری برای خلاقیت در عرصه هنرهای قدسی باشد و این خلاقیت‌ها به تدریج امکان پژواک‌یافتن در سایر اندام‌های شهری را بیابند. چنانچه در معماری ایرانی-اسلامی، اصل بر این بود که ماده را چنان بسازند که از صورت مادی خود فاصله گیرد و به‌صورت باطنی و مثالی خود نزدیک

شود. برای نمونه، طاق‌ها علاوه بر نقش پوشش در بنا، به نحوی ساخته شوند که به مرتبه بالاتر هستی یعنی طاق عالم یا سماوات و گنبد فلک تقرب جویند. به این منظور، همواره آن‌ها را همراه با آجر، کاشی و گچ، کاربندی، رسمی‌بندی، یزدی‌بندی و مقرنس ایجاد می‌کرده‌اند و آنها را پرچین‌وشکن و پرستاره می‌نمایانده‌اند. نور را با روزنه‌هایی که باظرافت تعبیه کرده بودند، به درون بنا می‌پاشیدند و حتی گاهی آن را از صافی شیشه‌های الوان و منقوش که یادآور صور خیالی است، عبور می‌دادند. سنگ را که دارای کدورت و خشونت است، به گونه‌ای شفاف و لطیف جلوه می‌دادند که مادیت آن فراموش شود و با عبور نور از آن، معنویت و روحانیت به انسان منتقل گردد (لاری‌پور و دادور، ۱۳۹۸: ۷۷-۷۸).

ویژگی‌های بیان‌شده در مسجد متمرکز بوده اما در آن منحصر نبوده و بنابر اقتضاء در سایر انواع بنا نیز استفاده می‌شده است. برای مثال استفاده از «هورنو» که در مساجد بسیار رایج بوده، در بازارهای سنتی نیز امر متداولی بوده است. از آنجایی که مکان‌یابی این هورنوها دقیقاً در آکس عمودی و محور تقارن بازار است، بنابراین در وقت اذان ظهر، ستونی از نور دقیقاً عمود بر فضای بازار، زمین را به آسمان بازار متصل می‌کند. این محور مملو از نور با هندسه کاملاً عمودی، آن هم دقیقاً در وقت اذان ظهر و همراه با صوت ملکوتی اذان، بستری رمزآمیز و ذکرآفرین را حتی در دنیوی‌ترین اجزای شهر فراهم می‌کرد تا محیط کالبدی بازار، تجلی این آیه شود: «رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ (نور، ۳۷)» (رئسی، ۱۴۰۲/۰۹/۱۸).

استفاده از سایر عناصر معماری و تزئینی رایج در مسجد مانند انواع طاق‌های قوسی القاکننده حس توحیدی «حرکت از کثرت به وحدت» که در بازارها، گذرگاه‌های شهری و سایر بناها استفاده می‌شد، به کارگیری کاشی‌کاری با نقوش اسلامی و اذکار الهی در جای‌جای شهر و سایر اماکن، استفاده از عنصر آب در ترکیب معماری بسیاری از اماکن اعم از خانه، مدرسه، بازار و... همگی از مصادیق بازتولید عناصر قدسی معماری مسجد در سایر اماکن و ابنیه است. در زیر نمونه‌هایی از این مصادیق به صورت مصور ارائه شده است:

«بازار قدیم تهران، با عناصر معماری قدسی هورنو و طاق»

«سردر و ورودی بازار قیصریه اصفهان، با تنوعی از عناصر معماری قدسی اعم از آب (حوض)، طاق، مقرنس، کاشی کاری با نقوش اسلامی و...»

«کاروان سرای گنجعلی خان کرمان، با تنوعی از عناصر معماری قدسی اعم از آب (حوض)، طاق قوسی، مقرنس، کاشی کاری با نقوش اسلامی و...»

«نمایی از گذر و معبر شهری با طاق قوسی»

تصویر ۳: نمونه‌هایی از بازتولید عناصر تزئینی و معماری قدسی مسجد در سایر ابنیه شهری

نتیجه‌گیری

در این مقاله بر آن بودیم تا در بدو امر، مناسبات مکان و فرهنگ را ذیل نظریه فرهنگی صدرایی نظریه‌ای که فرهنگ را با تکیه بر قاعده اتحاد عالم و معلوم، بر مدار منظومه معانی‌ای که بر جان اهالی یک جامعه نشسته، تبیین می‌کند صورت‌بندی فلسفی نماییم. در این مسیر، سه مدخل «رابطه نفس و بدن»، «رابطه ظاهر و باطن» و «رابطه ادراکات حسی با نفس و ادراکات عقلی» در حکمت متعالیه، سرمایه تبیین مرابطات فرهنگ و مکان قرار گرفت.

مکان و نظم کالبدی حاکم بر آن، دارای دو بعد «تکوینی طبیعی» و «ارادی انسان‌ساخت» است. به عبارتی، مکان‌ها هم دارای ویژگی‌هایی طبیعی، اقلیمی و خارج از اراده انسان‌ها و جوامع‌اند و هم بخش اعظمی از ویژگی‌های آن‌ها برآمده از نوع تصرف انسان‌ها و جوامع است. نتیجه آن که نظام‌های معنایی- فرهنگ‌ها-، نظم مکانی متناسب با خود را به ارمغان می‌آورند و بالتبع، هر نظم مکانی‌ای بر شکل‌گیری و تداوم نوع خاصی از نظم معنایی مؤثر خواهد بود. به دیگر سخن، فرهنگ خود امری مشکک است و همچو نفس انسان که از مرتبه تجرد تا تجسد جسمانی امتداد دارد، فرهنگ نیز در متن جامعه، از مرتبه تجرد معنایی تا تجسد کالبدی و مکانی امتداد دارد. باید توجه داشت که نظم مکانی- چه بعد طبیعی و غیرارادی آن و چه بعد انسان‌ساخت و ارادی‌اش- تأثیر تکوینی و تخلف‌ناپذیر بر هویت معنایی انسان‌ها و جوامع می‌گذارند و زمینه را برای ظهور نوع خاصی از انسان و جامعه فراهم می‌آورند. جمله مشهور «انسان‌ها شهرها را می‌سازند و شهرها، انسان‌ها را» بر همین امر دلالت دارد. بر همین اساس است که دین برای تحقق نظم معنایی توحیدی در جامعه، به مناسبات کالبدی جامعه توجه داشته و نظم مکانی ویژه‌ای برای آن تدارک دیده است. مسجد، در قلب این نظم مکانی است و چنانچه گذشت، شهر اسلامی که محل تلاقی فرهنگ توحیدی، انسان‌های موحد و بعد فیزیکی و مکانی جامعه اسلامی است را می‌توان تجلی و ترجمان کالبدی فرهنگ الهی دانست.

مسجد در این تجلی و ترجمان کالبدی، از مسیرهای گوناگون در خدمت «معانی قدسی» قرار می‌گیرد. انتشار معنا در جهان اجتماعی از مشکات مسجد به‌عنوان یک مکان ارتباطی مبتنی بر سنت ارتباطات آیینی و بازتولید مستمر فرهنگ الهی در این کانون ارتباطی به‌نحوی که همه ابعاد حیات فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... در آن بر مدار «عبودیت در قبال الله» بازمعنا شود، اولین زاویه‌ای بود که بر اساس آن،

مناسبات مسجد و فرهنگ ذیل نظریه فرهنگی صدرایی بررسی شد. زاویه‌ای که مسجد را از زاویه کارکردهای آن و فارغ از ابعاد کالبدی و فیزیکی‌اش بازخوانی نمود. بازخوانی مناسبات کالبدی و فیزیکی مسجد و فرهنگ ذیل نظریه فرهنگی صدرایی نیز دومین زاویه مورد تأمل در مقاله بود که خود در دو سطح تحقق یافت. نخست، تحلیل چگونگی بازتولید مستمر معانی قدسی در زیست روزمره اهالی جامعه به واسطه معماری و بنای مساجد. دوم، تحلیل موقعیت مسجد در شکل‌گیری نظم مکانی مقدس و توضیح چگونگی معنابخشی مسجد به منظومه عناصر و اندام‌های کالبدی شهر.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- احمدیان، محمدعلی (۱۳۹۵). مسجد: کانون شهر اسلامی. مشهد: چشمه سخن.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۲). آداب الصلاه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۹۰). تقریرات فلسفه. جلد ۳. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، روح‌الله (۱۴۱۰). تعلیقات علی شرح «فصوص الحکم» و «مصباح الأئس». قم: انتشارات پاسدار اسلام.
- بلر، شیلا و ام. بلوم، جانانان (۱۳۸۵). هنر و معماری اسلامی. تهران: انتشارات سروش.
- بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سوره مهر.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۴). السنن الکبری. جلد ۲. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۵). جهان‌های اجتماعی. قم: کتاب فردا.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۷). عین نضاح. جلد ۳. قم: نشر اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۸). قرآن در قرآن. قم: نشر اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۳). ریحی مختوم. جلد ۱۱. قم: نشر اسراء.
- خورشیدی، سعید (۱۳۹۰). صورت‌بندی نظریه فرهنگ صدرایی (با الهام از دیدگاه‌های استاد حجت‌الاسلام پارسانیا). معرفت فرهنگی اجتماعی، ۱(۹)، ۱۲۹-۱۵۲.
- دهقان طزرجانی، اعظم (۱۳۹۱). اشکال هندسی در معماری اسلامی، تهران: نشر بی‌زمان.
- رضوانی، محمدرضا، احمدی، علی (۱۳۸۸). مکان و نقش فرهنگ در شکل‌گیری هویت مکانی، ۶(۳۸)، ۴۵-۶۸.
- رودنپولر، اریک دلبلیو (۱۳۹۰). ارتباطات آیینی: از گفتگوهای روزمره تا جشن‌های رسانه‌ای شده. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
- رئیی، محمدمنان (۱۴۰۲). کشکول منان: یادداشت‌های تبیینی/تحلیلی یک معمار-شهرساز. قم: دانشگاه قم.
- رئیی، محمدمنان (۱۴۰۲/۰۹/۱۸). کانال «بلد طیب» قابل دسترسی در: eitaa.com/baladetayeb.
- زمرشیدی، حسین، زمرشیدی، زهرا (۱۳۹۳). معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵، ۵-۲۰.
- شریفی، محمد، رامشت، محمدحسین، رفیعان، مجتبی، قویدل، یوسف (۱۳۹۲). هویت مکان و ادراک آن با رویکرد ژئوسیستمی، ۲(۵۰)، ۱-۲۲.

- شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۷). رشحات البحار. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- صادقی، سهیلا و عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۴). مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی. راهبرد فرهنگ، ۲۹، ۶۱-۹۱.
- صارمی، حمیدرضا، پریزادی، طاهر و خدانشناس، مهدی (۱۳۹۷). اصول معماری و شهرسازی اسلامی- ایرانی با تأکید بر مکتب اصفهان. تهران: اول و آخر.
- صالحی‌آسفیجی، نورالله (۱۳۹۹). آگاهی: ماهیت مکان در فلسفه اسلامی، نسیم‌خرد، ۲ (۱۱)، ۹۵-۱۰۹.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۳۶۳). مفاتیح‌الغیب. تهران: مؤسسه مطالعاتی و تحقیقات فرهنگی.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۳۷۸). رساله فی الحدوث. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۴۲۰). مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین مشتمل بر آثار ناشناخته و چاپ‌نشده. تهران: حکمت.
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأریعه. ۹ جلد. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرائع، جلد ۲، قم: کتاب‌فروشی داوری.
- عاملی، سید جعفر مرتضی (۱۳۸۹). شهر اسلامی: نشانه‌ها و شناسه‌ها. قم: بوستان کتاب.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۸). درآمدی به نظام حکمت صدرایی، جلد ۱، قم: موسسه امام خمینی (ره).
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۶). ماهیت مکان در تاریخ فلسفه اسلامی. تاریخ فلسفه، ۱ (۲۹)، ۷-۴۰.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۰). الحروف. بیروت: دارالمشرق.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۵). آراء اهل المدینة الفاضله. بیروت: مکتبه الهلال.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی. جلد ۲. قم: دارالکتاب.
- گراپر، اولگ و دیگران (۱۳۸۹). معماری اسلامی. تهران: سوره مهر.
- لاری‌پور، نگین و ابوالقاسم دادور (۱۳۹۸). تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز. مطالعات هنر اسلامی، ۳۳ (۳۳)، ۷۰-۹۷. DOI: 10.22034/ias.2019.91557
- لیخندق، محسن (۱۳۹۴). تبیین فرایند تکون و تحول فرهنگ با تأکید بر حکمت صدرایی (رساله دکتری منتشر نشده). قم: دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- لیخندق، محسن (۱۳۹۵). واکاوی عوامل مانایی و میرایی فرهنگ‌ها در آیین حکمت متعالیه. دین و ارتباطات، ۲ (۵۰)، ۱۱۹-۱۴۶. DOI: 10.30497/rc.2017.1934
- لیخندق، محسن (۱۳۹۷). حدود جسمانی جوامع و بقاء فرهنگی آن‌ها. قیاسات، ۸۷ (۸۷)، ۲۴۳-۲۷۲.

مسجد و معنا: بررسی جایگاه «نظم مکانی مقدس» [...] ۱

لبخندقی، محسن (۱۴۰۱). از حکمت مدنی تا حکمت تمدنی: چشم‌اندازی به فلسفه دین بر مبنای وجود تراپیتی انسان. مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، ۲(۱۰)، ۲۵۵-۲۸۶.

DOI: 10.22070/nic.2023.16376.1187

لبخندقی، محسن و هاشمیان، سید محمدحسین (۱۳۹۲). درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱(۱)، ۱۳۵-۱۶۵.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). شرح منظومه در جلد ۵ مجموعه آثار. قم: صدرا

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). نبوت در جلد ۴ مجموعه آثار. قم: صدرا.

نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۹۷). تبیین معماری و شهرسازی مبتنی بر هویت اسلامی-ایرانی. قزوین: جهاد دانشگاهی.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵). طراحی شهر و فضای شهری ایرانی (مبانی، اصول، معیارها، نمونه‌ها). تهران: خورشید باران.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۶). شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور، تهران: جهاد دانشگاهی.

هیل، درک و گرابر، اولگ (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Ahmadian, Mohammad Ali (2015). Mosque; Center of the Islamic city. Mashhad: Cheshme Sokhn. [In Persian]

Imam Khomeini, Ruhollah (1993). prayer etiquette Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. [In Persian]

Imam Khomeini, Ruhollah (2011). Presentations of philosophy. Volume 3. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. [In Persian]

Imam Khomeini, Ruhollah (1989). Comments on the explanation of "Fusus Al-Hikam" and "Misbah Al-Ans". Qom: Pasdar Islam Publications. [In Persian]

Blair, Sheila and M. Bloom, Jonathan (2006). Islamic art and architecture. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]

Balkhari-gahi, Hassan (2008). Mystical foundations of Islamic art and architecture. Tehran: Surah Mehr. [In Persian]

Beyhaqi, Ahmad bin Hossein (2003). Al-Sunan Al-Kobari. Volume 2. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Persian]

Parsania, Hamid (2015). Social worlds. Qom: Kitab Farda. [In Persian]

Javadi Amoli, Abdullah (2007). Ain Nakhakh. Volume 3. Qom: Esra Publishing House. [In Persian]

Javadi Amoli, Abdullah (2008). The Qur'an in the Qur'an. Qom: Esra Publishing House. [In Persian]

Javadi Amli, Abdullah (2014). Raheeq Makhtoom. Volume 11. Qom: Esra Publication. [In Persian]

- khoshshidi, Saeed(2019).Formulation of the theory of Sadrai culture (inspired by the views of Professor Hojatul Islam Parsania). Socio-cultural knowledge, 1(9), 129-152. **[In Persian]**
- Dehghan Tazarjani, Azam(2019).Geometric Shapes in Islamic Architecture, Tehran: Bezaman Publishing. **[In Persian]**
- Rodenbulla, Eric W.(2019).Ritual communication: from everyday conversation to mediated. Tehran: Imam Sadiq University. **[In Persian]**
- Rizvani, Mohammadreza, Ahmadi, Ali(2008).Place and the role of culture in the formation of spatial identity, 6(38), 45-68. **[In Persian]**
- Raisi, Mohammad Manan(2023).Keshkul of Manan: explanatory/analytical notes of an architect-urban planner. Qom: Qom University. **[In Persian]**
- Raisi, Mohammad Manan(2023).Baladetayyeb channel. accessible at: eitaa.com/baladetayyeb. **[In Persian]**
- Zamarshidi, Hossein, Zamarshidi, Zahra(2013).Architecture of Iranian Mosques and its Sacred Arts, Iranian Islamic City Studies, 15. 5-20. **[In Persian]**
- Sharifi, Mohammad, Ramsht, Mohammad Hossein, Rafiyan, Mojtabi, Qavidel, Youssef(2012).Place identity and its perception with a geosystemic approach, 2(50), 1-22. **[In Persian]**
- Shahabadi, Mohammad Ali(2008).Rashhat al-Bahar Tehran: Publications of the Islamic Culture and Thought Research Institute. **[In Persian]**
- Sadeghi, Sohaila and Irfan Manesh, Iman(2014).Methodological foundations of documentary research in social sciences. Culture Strategy, 29, 61-91-. **[In Persian]**
- Saremi, Hamidreza, Prizadi, Taher and Khodashanas, Mehdi(2017). Principles of Islamic-Iranian architecture and urban planning with emphasis on Isfahan school. Tehran: first and last **[In Persian]**
- Salehi-Asfiji, Nurullah(2019), Consciousness: The Nature of Place in Islamic Philosophy, Nasim Khord, 2(11), 95-109. **[In Persian]**
- Sarmi, Hamidreza, Prizadi, Taher and Khodashanas, Mehdi(2016). Principles of Iranian Islamic architecture and urban planning with an emphasis on Isfahan school. Tehran: first and last. **[In Persian]**
- Sadrudin Shirazi, Mohammad(1984).Mofatih al-Ghaib. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. **[In Persian]**
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad(1999).A message to happen. Tehran: Bonyad Hekmat Eslami Sadra. **[In Persian]**
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad(1999).The collection of philosophical treatises of Sadr al-Mutalahin including unknown and unpublished works. Tehran: Hikmat. **[In Persian]**
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad(1981). *Al-Hikama al-Muttaaliyya fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Araba, third edition*, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi. **[In Persian]**
- Sadouq, Muhammad bin Ali(2006).The Causes of Laws, Volume 2, Qom: Davari Bookstore. **[In Persian]**
- Ameli, Seyyed Jafar Morteza(2010).Islamic city: signs and identifiers. Qom: Bostan Kitab. **[In Persian]**

مسجد و معنا: بررسی جایگاه «نظم مکانی مقدس» [...]

Aboudit, Abdur Rasul(2008).An Introduction to Nizam Hikmat Sadraei, Volume 1, Qom: Imam Khomeini Institute (RA).[In Persian]

Abdout, Abdur Rasul (2016).The nature of place in the history of Islamic philosophy. History of Philosophy, 1(29), 7-40.[In Persian]

Farabi, Abu Nasr(1990).the letters Beirut: Dar al-Mashrik.[In Persian]

Farabi, Abu Nasr(1995).*ara'a Ahl al-Madinah al-Fazelah*. Beirut: Dar Maktaba al-Hilal. [In Persian]

Qomi, Ali bin Ibrahim(1984).Tafsir al-Qami. Volume 2. Qom: Daral Kitab.[In Persian]

Graber, Oleg and others(2010).Islamic architecture. Tehran: Surah Mehr.[In Persian]

Laripour, Negin and Abulqasem Dadvar(2018).Semiotic analysis of form and meaning in Vakil mosque in Shiraz. Islamic Art Studies, 33(33), 70-97.[In Persian] DOI: 10.22034/ias.2019.91557

labkhandagh, Mohsen(2014).Explaining the process of change and transformation of culture with emphasis on Hekmat Sadraei (unpublished doctoral thesis). Qom: Bagheral Uloom University.[In Persian]

labkhandagh, Mohsen(2015).An Analysis of the Grounds and Causes of Stability or Collapse of Cultures in Transcendental Theosophy. Religion and Communication..119-46 :(50)2 [In Persian]

DOI: 10.30497/rc.2017.1934

labkhandagh, Mohsen(2017).The physical creation of societies and their cultural survival. Qobsat, 87(87), 243-272.[In Persian]

labkhandagh, Mohsen(2022).From Social Wisdom to Civilized Wisdom: A Perspective on the Philosophy of Religion Based on the Communicational Existence of Human. Basic Studies of Modern Islamic Civilization, 2(10), 255-286..[In Persian] DOI: 10.22070/nic.2023.16376.1187

labkhandagh, Mohsen and Hashemian, Seyyed Mohammad Hossein(2012).An Introduction to the Formulation of 'the Place of Mosques in the Policies of the Islamic Republic of Iran' On the Basis of the Functional Developments of Mosques throughout the History. Islam and Social Studies, 1(1), 135-165. [In Persian]

Motahari, Morteza(2004). Description of the poem in volume 5 of the collection of works. Qom: Sadra. [In Persian]

Motahari, Morteza(2008). Prophecy in volume 4 of the collection of works. Qom: Sadra.[In Persian]

Silversmith, Abdul Hamid(2017). Explanation of architecture and urban planning based on Islamic-Iranian identity.Qazvin: Academic Jihad.[In Persian]

Naghizadeh, Mohammad(2015). Iranian city and urban space design (basics, principles, standards, examples).Tehran: Sun and Rain.[In Persian]

Naghizadeh, Mohammad(2016). Islamic city from thought to emergence, Tehran: Academic Jihad.[In Persian]

Hill, Derek and Graber, Oleg(1996). Islamic architecture and decorations. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.[In Persian]

Ineffective Policies in the Field Of the Mosque and the School: A Reflection On The Gap Between The Educational Functions Of Two Institutions

Shahram Ramesht, Faculty Member, Department of Education, Farhangian University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: Shahram.Ramesht@modares.ac.ir

Mina Fayazi, Faculty Member, Department of Education, Farhangian University, Fars, Iran. Email: M_Fayazi@modares.ac.ir

Abstract

This research critically examines the ineffective policies related to the educational functions of two institutions, mosques and schools, in post-revolutionary Iran. Data was collected through a documentary method and subjected to qualitative content analysis to achieve this goal. The study population includes the first to seventh socioeconomic and cultural development plans post-revolution, the national cultural engineering map as public documents, and the laws and overarching documents of both mosques and schools as specific documents. These data were analyzed using thematic analysis. The research findings indicate that the development plans, laws, and specific overarching documents of these two institutions, post-Islamic Revolution of Iran, lack a comprehensive roadmap for education that considers the educational functions of all formal and informal actors and prevents the totalitarianism and partialism of each institution. Consequently, some policies have led to the unilateral strengthening of one of the two institutions, mosques or schools, and therefore the weakening of the other. Moreover, due to insufficient attention to the functions of both institutions in performing their roles together, the efforts made to unify these two institutions have failed, and the gap between them has deepened increasingly.

Keywords

Mosque, School, Policy Making, Culture, Education.

سیاست گذاری‌های ناکارآمد در حوزه مسجد و مدرسه؛ تأملی بر شکاف میان کارکردهای تربیتی دو نهاد

شهرام رامشت^۱، مینا فیاضی^۲

چکیده

هدف پژوهش پیش‌رو، تأملی بر سیاست گذاری‌های ناکارآمد حوزه کارکردهای تربیتی دو نهاد مسجد و مدرسه در ایران پس از انقلاب اسلامی است. برای دستیابی به این هدف، داده‌های پژوهش به روش اسنادی جمع‌آوری شده و مورد تحلیل محتوای کیفی قرار گرفته‌اند. جامعه آماری پژوهش شامل برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اول تا هفتم پس از انقلاب و نقشه مهندسی فرهنگی کشور به عنوان اسناد عمومی و قوانین و اسناد بالادستی هر یک از دو نهاد مسجد و مدرسه به عنوان اسناد اختصاصی می‌شود. این داده‌ها به روش تحلیل مضمون مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که برنامه‌های توسعه، قوانین و اسناد بالادستی اختصاصی این دو نهاد پس از انقلاب اسلامی ایران، از نقشه جامعی برای تربیت که کارکردهای تربیتی کلیه بازیگران رسمی و غیررسمی را مورد نظر قرار داده باشد و از تمامیت‌خواهی و بخشی‌نگری هر نهاد جلوگیری نماید، برخوردار نیستند. در نتیجه، برخی از سیاست‌ها منجر به تقویت یک‌جانبه یکی از دو نهاد مسجد و مدرسه و به تبع آن تضعیف دیگری می‌شود. همچنین با توجه به عدم التفات کافی به کارکردهای هر دو نهاد در کنار یکدیگر در ایفای نقش، تلاش‌های صورت گرفته به منظور اتحاد میان این دو نهاد، به شکست انجامیده و روزه‌روز بر عمق شکاف میان آن‌ها افزوده شده است.

واژگان کلیدی

مسجد، مدرسه، سیاست گذاری، فرهنگ، آموزش و پرورش.

مقدمه

تربیت، فرایند سرنوشت‌ساز و تعیین‌کننده‌ای است که انسان را در مسیر دستیابی به هدف غایی خلقت کمک می‌کند که نقش آن در تحقق تمدن‌ها و شکل‌گیری فرهنگ‌های گوناگون بر کسی پوشیده نیست. انسان موجودی ذوابعاد است که در طول زندگی تلاش می‌کند هر یک از ابعاد و ساحت‌های وجودی خود را توسعه دهد و در مسیر رشد و تکامل گام بردارد. فارغ از این‌که در هر نظام ارزشی چه تعریفی از تربیت ارائه می‌شود، می‌توان گفت تربیت مفهوم بی‌پایانی است که بر تمام شئون وجود آدمی سایه افکنده و در انحصار زمان و مکان نیست. در تمام نسل‌های پیش‌ازاین و در تمام جغرافیای انسانی دیده‌شده است و پس‌ازاین نیز ادامه خواهد یافت. در طول تاریخ فرایند تربیت توسط نهادهای گوناگونی به‌عنوان یک امر اجتماعی در جریان بوده است. لیکن بنا بر تغییر شکل زندگی اجتماعی و رواج الگوهای خاص در هر دوره از تاریخ، یکی از نهادهای اجتماعی متولی امر تربیت بوده‌اند. برای مثال، تربیت در دوران باستان به نهاد خانواده واگذار شده بود، در حالی‌که در قرون وسطی، نهاد مذهب متولی شده و در دوران مدرن، این امر بر عهده نهاد حکومت گذاشته شد (علم‌الهدی، ۱۳۹۱: ۲۹).

در دوران یونان باستان در اسپارت و آتن که دو شهر مهم یونان بودند، توجه فراوان به امور نظامی و اصول و موازین دفاعی و تربیت جسم، پرورش شهامت و مردانگی، مهارت و کاردانی نظامی، اطاعت و پیروی از قانون و عرف و احترام نهادن به بزرگان می‌شد و نگهداری کودکان در خانواده‌های ثروتمند بر عهده دایه و پرستار بود. همچنین فقط پسران از هفت‌سالگی به مدرسه فرستاده می‌شدند که دارای سه نوع برنامه خواندن و نوشتن و حساب، موسیقی و ژیمناستیک بود. از میان نهادهای تربیتی مختلف که در قرون وسطی به‌وجود آمدند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بود از مدارس کلیسایی که معمولاً در مراکز اسقف‌نشین تأسیس می‌شد (مایر، ۱۳۷۴: ۲۱۱). در این مدارس که تحت نظر کلیساهای بزرگ مدیریت می‌شد، افراد توسط کشیشان تربیت می‌شدند و بیشتر افراد نیز در آینده کشیش می‌شدند. البته تمام مدارس در قرون وسطی تحت اشراف کلیسا نبودند. بازرگانان، اتحادیه‌های اصناف و طبقه نجبا برای تربیت پسران خود مدارس مجزایی تأسیس کرده بودند و مدارس نیز برای آموزش دستور زبان، علوم تاریخ و قوانین نیز شکل گرفته بود. با پایان یافتن سده‌های میانی و شکل‌گیری دولت‌های جدید و بروز اقتضائات جامعه صنعتی، عزم و علاقه جدیدی برای هدایت تعلیم و تربیت به‌وجود آمد. آرمان فیلسوفان و حاکمان، استقرار نظام مدرن و تربیت انسان‌هایی بود که خود مرکز جهان هستی هستند

و فارغ از ارزش‌های نهاد دین و گزاره‌های متافیزیکی به دنبال تحقق آرمان‌های نظام جدید هستند. نهضت پروتستان یا اصلاح دینی به رهبری مارتین لوتر یکی از مهم‌ترین رویدادهای قرن شانزدهم در غرب است که به گونه‌ای سبب‌ساز تولد مدرسه جدید در مغرب زمین شد (White & Coleman, 1999: 24) تا آن زمان تربیت مختص فرزند خانواده‌های برخوردار و اشراف و با هزینه خانواده‌ها و تحت نظارت کلیسا بود. کلیسا نیز عموماً بر آموزش مذهبی کودکان و نوجوانان تأکید می‌کرد، اما لوتر تربیت را جریانی عمومی و همگانی و مدارس را وابسته به دولت‌ها می‌دانست و آموزش دینی را یکی از مأموریت‌های آموزشگاه‌ها تلقی می‌کرد. انقلاب صنعتی در قرون ۱۷ و ۱۸ که موجب تغییرات بنیادین در حیات اجتماعی و اقتصادی کشورهای اروپای غربی شد، آشکار شدن اهمیت تربیت دوره کودکی و نوجوانی که نتیجه نظرات اندیشمندانی چون جان‌آموس کمینوس، جان لاک، ژان‌ژاک روسو، یوهان هانریش پستالوزی بود و تحولات فلسفه سیاسی در غرب که به سبب آن الگوی جدیدی از حکومت و آزادی افراد در نقش‌آفرینی و مشارکت در دولت را معرفی می‌کرد، از عوامل و زمینه‌های پیدایش مدرسه جدید در غرب بود (حسنی و صادق‌زاده، ۱۴۰۰: ۲۳-۲۵). از سوی دیگر، داوسون معتقد است، تشکیل دولت‌های مدرن، شیوع آموزه‌های دموکراتیک و شناخت حقوق شهروندی، از عوامل پیدایش تعلیم و تربیت رسمی بوده است. نیاز دولت‌های جدید به تغییر نگرش جوامعی که قرن‌ها با عقاید کلیسا و پیشامدرن زیسته‌اند، تنها از طریق آموزش عمومی رفع می‌شود (Dawson, 1935). با پیدایش دولت‌های جدید در اروپا و در پی گسترش توجه آن‌ها به آموزش و پرورش، مفهوم «تعلیم و تربیت رسمی» پدید آمد که هدف آن بازتولید ارزش‌های دولت‌های مدرن بود. این نهاد با تمامیت‌خواهی، کارکردهای تربیتی دو نهاد تربیتی پیش از خود یعنی خانواده و کلیسا را در خود هضم کرده و خود را به‌عنوان یگانه متولی امر تربیت معرفی کرد. به عبارت دیگر، در قرون اخیر اروپا، شاهد تغییر چرخش از نهادهای متولی امر تربیت از خانواده و مذهب به دولت هستیم. حدود دو قرن است که آموزش و پرورش عمومی، به‌عنوان یک نهاد رسمی و زیر نظر دولت پا به عرصه وجود گذاشته است. اگرچه جامعه جدید یا جامعه صنعتی در قرن هفدهم ظهور نمود، ولی بنا بر یک اتفاق نظر تقریبی میان متخصصان تعلیم و تربیت، آغاز تربیت رسمی در قرن نوزدهم بوده است (علم‌الهدی، ۱۳۹۱: ۳۰-۳۱). تعلیم و تربیت رسمی در محیطی به‌نام مدرسه شکل می‌گیرد که با سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی از سوی دولت پیش می‌رود.

آن زمان که آگوستین قدیس در قرون وسطی و در ابتدای شکل‌گیری پایه‌های

رسانس، جوامع انسانی را به دو گونه کامیونیتی که حول معنویت شکل می‌گیرد و سوساییتی که حول منافع مادی ظهور می‌یابد، تقسیم می‌کرد و شکل‌گیری کامیونیتی را عملاً غیرممکن در نظر می‌گرفت در نقطه دیگری از جهان حقایقی در جریان بود که غیرممکن‌ها را جامه عمل می‌پوشاند (امیراحمدی، ۱۳۹۷). با ظهور پیامبر اسلام (ص)، مقدمات شکل‌گیری جامعه اسلامی حول یک دین واحد فراهم گردید. هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه سرآغاز طلوع جامعه اسلامی بوده است و مسجد به‌عنوان اولین پایگاه بناشده در این جامعه تازه متولد شده، محوری‌ترین و ارزنده‌ترین عنصر تجلی‌بخش مدنیت جامعه اسلامی است (طاهری، ۱۳۹۴). پیامبر اسلام (ص) مسجد را محور بسیاری از کارهای تبلیغی، فرهنگی، آموزشی، قضایی و... قرار داده بود. آنچه مشخص است از نخستین روزهای تأسیس مسجد در صدر اسلام برای آن کارکردهای گوناگون عبادی، آموزشی، تربیتی، سیاسی و اجتماعی تعریف گردیده است و پیامبر اسلام به مسلمانان آموخت که مسجد هم محل عبادت است و هم محل تعلیم و تربیت (منیرالدین، ۱۳۶۸: ۷۵). در گذشته، مراکز فرهنگی و آموزشی که امروزه رایج هستند مانند کتابخانه، مدرسه، مکتب‌خانه، دانشگاه و... در مسجد شکل گرفته و سامان‌دهی می‌شد. به تدریج در طول سالیان، بنا به دلایلی همچون افزایش جمعیت و بیشتر شدن متقاضیان، مساجد در برخی موارد گنجایش این امور را نداشت و در کنار مسجد، به‌طور مستقل، برخی مراکز فرهنگی و آموزشی ایجاد شد (شاه‌آبادی، ۱۴۰۰، ج ۲). بدین شکل در شهرهای اسلامی، امر تربیت میان مساجد و سایر مراکز فرهنگی و آموزشی تقسیم شد که عمدتاً نهاد دین و در صورت دینی بودن حاکمیت، توسط حاکمیت دینی اداره می‌شدند.

تعلیم و تربیت رسمی به معنای دخالت دولت در تعلیم و تربیت در ایران از زمان‌های هخامنشیان و ساسانی وجود داشته، اما این آموزش‌ها ویژه طبقات خاصی از جامعه بوده است. نظامیه‌ها نیز از انواع مشخص تعلیم و تربیت رسمی در ایران بوده است؛ اما سابقه تعلیم و تربیت رسمی رایج در کشور ما به تأسیس دارالفنون می‌رسد (علم‌الهدی، ۱۳۸۲). تا تأسیس دارالفنون در ایران، مدارس و مکتب‌خانه‌ها یا در دل مساجد دایر می‌شدند و یا با افزایش جمعیت در کنار مساجد تشکیل می‌شدند. تأسیس دارالفنون اولین تجربه تأسیس مدرسه در موقعیتی متفاوت و مجزا از مسجد و در کنار کاخ و مسند حکومت در ایران بوده است. در ادامه نیز اولین ایرانی که به تأسیس مدارس از نوع غربی دست زد، میرزا حسن رشیدیه بود. او در سال ۱۲۶۶ شمسی برای اولین بار

مدرسه‌ای به سبک غربی تأسیس کرد که پس از طی فراز و فرودهایی در نهایت حدود ده سال بعد، انجمنی به‌منظور تأسیس مدارس ابتدایی به سبک جدید در تهران تشکیل شد و نام انجمن تأسیس مکاتب ملیه ایران بر آن نهادند که بعدها به اسم انجمن معارف مشهور شد (درانی، ۱۳۹۴: ۸۷). بدین ترتیب دولت و دربار برای اولین بار در تأسیس مدارس جدید دخالت می‌کند که تا امروز ادامه پیدا می‌کند.

ورود مدرسه به ایران با توجه به تجربیات آموزشی و تربیتی پیش از آن در ایران، سرآغاز نزاع جدیدی میان نهادهای تربیتی پیشین یعنی خانواده، مسجد و مکتب‌خانه‌ها و نهاد تربیتی وارداتی جدید یعنی مدرسه بود. با توجه به حمایت حاکمیت وقت، رفته‌رفته بر اقتدار مدرسه افزوده و متقابلاً از کارکردهای تربیتی نهادهای پیشین کاسته شد. در این میان، نه تنها کارکرد تربیتی مسجد، بلکه به‌مرور سایر سرمایه‌های اجتماعی و بسیاری از کارکردهای دیگر مسجد نیز کاهش یافت و این نهاد اصیل، از صحنه نقش‌آفرینی‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به دور ماند. با توجه به مبانی اسلامی انقلاب ایران در بهمن ۱۳۵۷، مسیر جدیدی در قانون‌گذاری و وضع خط‌مشی‌ها مبنی بر تقویت بیش‌ازپیش مسجد و همچنین اصلاح ایرادات تربیتی مدرسه آغاز شد. لیکن با توجه به ریشه‌ای که مدارس در عمق شهرها و روستاهای ایران دوانده بود و همچنین وجود سردرگمی در وضع مطلوب مساجد در عصر جدید، شاهد سیاست‌گذاری‌های نامناسبی بوده‌ایم که برآشفتگی نقش تربیتی میان این دو نهاد افزوده و بعد از ورود مدرسه به ایران، برای بار دوم منجر به عمیق‌تر شدن شکاف میان کارکردهای تربیتی مسجد و مدرسه شده است تا آنجا که امروز نقش مساجد به مصلی و مکانی برای ادای نماز تقلیل یافته است و در عمل هیچ ارتباط سازمان‌یافته‌ای میان مدارس و مساجد در امر تربیت مشاهده نمی‌شود.

در این پژوهش برآنیم تا با بررسی سیاست‌گذاری‌های ایران پس از انقلاب، سیاست‌های ناکارآمدی که به افزایش شکاف نقش تربیتی این دو نهاد در ایران اسلامی منجر شده است را مورد بحث و بررسی قرار دهیم و پیشنهادهایی به‌منظور کمتر کردن این شکاف ارائه نماییم. از این رو، پرسش‌های پژوهش به شرح ذیل صورت‌بندی شده‌اند:

۱. خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به افزایش یا کاهش کارکرد تربیتی مدرسه شده‌اند، کدام‌اند؟
۲. خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به افزایش یا کاهش کارکرد تربیتی مسجد شده‌اند، کدام‌اند؟

۳. خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به ایجاد یا افزایش شکاف میان کارکردهای تربیتی دو نهاد مسجد و مدرسه در نسبت با یکدیگر شده‌اند، کدام‌اند؟

پیشینه پژوهش

دینی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «جایگاه مسجد و نقش آن در تعلیم و تربیت از منظر آیات و روایات» به تبیین هدف از تأسیس مسجد و کارکردهای گوناگون آن پرداخته است و معتقد است از میان کارکردهای گوناگون مسجد، کارکرد عبادی- اخلاقی و آموزشی- تربیتی مسجد، کاملاً با یکدیگر مرتبط بوده‌اند و قابل تفکیک نمی‌باشند. آن‌گونه که عبادت در مسجد موجب تقویت روح و روان و ایمان و اراده افراد می‌گردد که همان تحقق اهداف تربیتی اسلام است.

شریف‌فرد و همکاران (۱۳۹۸) نیز در یک پژوهش کیفی با عنوان «الگوی همکاری بین‌بخشی؛ مورد مطالعه: همکاری مسجد با مدرسه و خانواده» لازمه تحقق اهداف تربیتی اسلام را هم‌گرایی ارکان تربیتی جامعه اسلامی معرفی می‌کنند. ایشان تعامل مدرسه (به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد تربیت رسمی در کشور)، خانواده (به‌عنوان طبیعی‌ترین و پایدارترین نهاد) و مسجد (به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد تربیتی در جامعه اسلامی) را موجب هم‌افزایی و تسهیل تحقق اهداف تربیتی اسلام می‌دانند؛ و از سوی دیگر تحقق همکاری بین این سه رکن تربیتی (مسجد، مدرسه و خانواده) که آن‌ها را از مؤلفه‌های اساسی ارتباط سنتی در نظر می‌گیرند را عاملی بسیار مؤثر بر تقویت شبکه ارتباطات اجتماعی و تعمیق باورهای ملی و دینی معرفی می‌کنند.

مرزوقی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی» به تنظیم و تبیین شبکه مضامین الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد می‌پردازند که شامل هفت مضمون سازمان‌دهنده مبانی اندیشه‌ای، جهت‌گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبان تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل است که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌های گوناگون (مضامین پایه) نیز بوده‌اند.

پهلوان شریف و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «ساختاردهی اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان و دلالت‌های آن برای خط‌مشی‌گذاران حوزه فرهنگ» کودک و نوجوان را از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی معرفی می‌کند و مسجد را نهادی اصیل می‌داند که می‌تواند در تربیت اسلامی کودک و نوجوان نقش‌آفرین باشد. ایشان معتقدند

تصمیم‌گیران فرهنگی برای آن‌که تعامل مسجد و کودک و نوجوان را محقق نمایند لازم است ابتدا روابط و تقدم و تأخر عوامل مؤثر بر تعامل مسجد و کودک و نوجوان را در نظر بگیرند تا مسیر پیاده‌سازی این مفاهیم تسهیل شود. هدف این پژوهش کشف الگوی روابط مؤلفه‌های مرتبط با تعامل مسجد و کودک و نوجوان است

فرخی (۱۳۹۵) در کتابی با عنوان «سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران» تطورات سیاست‌گذاری نهاد مسجد پس از شکل‌گیری انقلاب اسلامی تا چهار دهه ابتدایی آن‌را مورد بررسی قرار می‌دهد تا در خلال این واکاوی سیر سیاستی، سیاست‌ها و خط‌مشی‌های سازمان‌های مرتبط با مسجد را بررسی نماید. هدف او ارائه الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی برای مسجد در جمهوری اسلامی ایران و تبیین حدود مرز مداخلات حکومت در مسجد است. همچنین می‌کوشد میزان و نحوه مشارکت و نقش و وظایف سازمان‌های مرتبط با مسجد را تبیین نماید تا از این رهگذر به‌نوعی مسیر دستیابی به وحدت و انسجام فرهنگی در میان نهادهای دینی شکل گرفته و موجب اعتلا و ارتقا جایگاه مسجد گردد.

جعفری (۱۳۹۴)، در پژوهش خود با عنوان «بررسی و شناسایی کارکردهای تربیتی مسجد طراز اسلامی از دیدگاه مسئولین مسجدهای استان سمنان» معتقد است تربیت اسلامی جهتی الهی دارد و به تمام عوامل مؤثر در اندیشه، رفتار، جسم و روح انسان توجه دارد. از سوی دیگر مسجد هرچند یک واحد کوچک اجتماعی است ولی نماد یک جامعه اسلامی و نمونه عینی حاکمیت ارزش‌های اسلامی است، لذا تحقق ارزش‌هایی از قبیل تقوا، علم، جهاد، برادری، مساوات و عدالت در افراد نیز باید از مسجد آغاز گردد. ایشان درنهایت با مطالعه کتابخانه‌ای ویژگی‌های مسجد طراز را طبق منویات مقام معظم رهبری استخراج نموده و فاصله مساجد استان سمنان با این مؤلفه‌ها را تبیین می‌نماید.

گروه پژوهش‌های کاربردی مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۹۴) نیز کتابی با عنوان «سند تعامل مطلوب مسجد با کودک و نوجوان» را تدوین نموده است که ساختار این سند به‌صورت پنج سطحی و مشابه اسناد بالادستی موجود نظام، طبقه‌بندی شده است: ۱. چشم‌انداز: که برای یک افق ۱۰ ساله قابل تحقق است؛ ۲. رویکرد اساسی: که برآمده از جهت‌گیری کلی سند، چشم‌انداز و مبتنی بر اهداف کلان نوشته شده است. ۳. اهداف کلان: که در پنج سطح دسته‌بندی شده‌اند (۱۵ هدف کلان). ۴. راهبردها: ذیل هر هدف کلان تعدادی راهبرد نوشته شده است (۳۹)

راهبرد). ۵. اقدام‌ها: عملیاتی‌ترین سطح سند که مرکز می‌تواند اجرا کند و یا اجرای آن را تسهیل کند (۲۴۴ اقدام).

مهرمحمدی (۱۳۹۱) در پژوهشی کیفی با عنوان «فرهنگ خانواده: مبنای مغفول در ساماندهی تعاملات خانه و مدرسه» معتقد است هیچ‌یک از نهادهای مدرسه و خانواده نباید از جامعه حذف شوند و برقراری ارتباط سازنده بین این دو نهاد و بهبود تعاملات و عملکرد تربیتی این دو نهاد نیازمند به نظریه‌پردازی خواهد بود. او معتقد است خانواده نباید در تربیت نقش حاشیه‌ای داشته باشد؛ چنان‌که در گذشته چنین بوده است؛ و دلیل این مهم اولاً کاسته‌شدن اعتبار و اقتدار مدرسه ذیل تحولات اجتماعی و ثانیاً افزوده‌شدن نقش خانواده ذیل همین تحولات اجتماعی است؛ و این افزایش و کاهش توأمان، بازاندیشی در نحوه تعامل میان مدرسه و خانواده را ضروری می‌نماید.

مبانی نظری پژوهش

تربیت

لغت تربیت در زبان فارسی به معانی «پروردن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن، آموختن و پروردن کودک تا هنگام بالغ‌شدن به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۲۸: ۵۵۰). تعریف اصطلاحی این مفهوم اما چون تعریف لغوی آن ساده نیست؛ تربیت دارای تعاریف گوناگونی است که هر یک برآمده از نظام ارزشی معینی است (باقری، ۱۳۸۷، ج ۱: ۹۹) و بنابر گزینش اهداف گوناگون، از یکدیگر متمایز شده‌اند (علم‌الهدی، ۱۳۹۱: ۲۶۷). در این میان برخی از اندیشمندان مغرب‌زمین تربیت را شامل هر تأثیری که انسان در معرض آن است می‌دانند، برخی انتقال‌توانایی و خواسته‌های بزرگسالان به نسل جدید برای بقاء و رشد جامعه، برخی اجتماعی شدن و برخی دیگر سازندگی انسان را مراد تربیت می‌دانند (رفیعی، ۱۳۹۱). در میان مسلمین نیز برخی تربیت را فرایند شناخت خدا به‌عنوان رب یگانه و برگزیدن او و تن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر او (باقری، ۱۳۶۸، ج ۱) تعریف کرده و برخی فرایند انتقال و تعمیق دانش‌ها و بینش‌ها، هدایت و تقویت گرایش‌ها و شکوفاسازی هماهنگ استعدادها و توانایی‌های انسان در ابعاد روحی و بدنی برای رسیدن به کمال مطلوب (مصباح‌پزدی، ۱۳۹۰) را تربیت دانسته‌اند و برخی دیگر معتقدند تربیت فرایندی دوسویه است که از یک‌سو حرکت کردن و تکامل است و از سوی دیگر حرکت دادن و هدایت (صداعت‌زاده، ۱۴۰۳). به‌طور کلی در بسیاری از تعاریف تربیت توسط مسلمانان، مؤلفه به فعلیت

رساندن قوای انسان و استعداد‌های او و ایجاد تعادل و هماهنگی در آن‌ها در جهت رسیدن به کمال مطلوب مورد توجه قرار گرفته است (فیاضی و همکاران، ۱۴۰۲).

مسجد

در طول تاریخ حیات بشر، در همه ادیان و در میان تمام اقوام گوناگون، همواره مراکزی برای تجمع مردم در مراسم و آیین‌های گوناگون به نام معبد وجود داشته است. با ظهور دین مبین اسلام نیز چنین پایگاهی با شئونی گسترده‌تر و فراگیرتر به نام مسجد شکل گرفت. مسجد اسم مکان از فعل سجد یسجد و به معنای محل سجده و عبادت است. گرچه ادیان و مذاهب و یا اقوام مختلف، هر یک برای خویش معبدی با نام‌های گوناگون داشته‌اند، اما اسلام معبد خویش را «مسجد» نام نهاده است؛ نامی که یادآور اوج کرنش، خضوع و بندگی در مقابل خداوند است. البته «مسجد» صرفاً محلی برای ارتباط با خدا نبوده است. ارتباط با جامعه و امت نیز حائز اهمیت بوده و میان مسجد و اجتماع و امور مربوط به آن پیوندی محکم و مشخص وجود داشته است (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶). همزمان با ورود اسلام به ایران، مسجدها شکل گرفتند و پس از آن، به یکی از تأثیرگذارترین نهادها در زندگی مردم بدل شدند. در شکل‌گیری نهضت‌های سیاسی اجتماعی ایرانیان نیز در دوره‌های مختلف مانند قیام سرداران، نهضت مشروطه، قیام گوه‌رشاد و انقلاب اسلامی مسجدها نقش بسیار مهمی ایفا کردند (شاه‌آبای، ۱۴۰۰، ج ۲).

مدرسه

آموزش و پرورش پیش‌نیاز اساسی برای رشد و توسعه در سطح فردی و اجتماعی است (Zhou, 2021)، اما قالب ارائه این پیش‌نیاز اساسی در طول تاریخ یکسان نبوده است. مدرسه، به عنوان نهاد رسمی آموزش، قدمتی دیرینه دارد و در طول تاریخ نقشی اساسی در تمدن بشری ایفا کرده است. مدرسه هم مؤسسه آموزشی و هم ساختمانی است که برای فراهم کردن فضاهای یادگیری و محیط‌های یادگیری برای آموزش دانش‌آموزان تحت هدایت معلمان، طراحی شده است (Roser & Ortiz-Ospina, 2019). ریشه‌های مدارس را می‌توان در جوامع اولیه جستجو کرد، جایی که بزرگسالان دانش و مهارت‌های خود را به نسل‌های بعدی منتقل می‌کردند. با گذشت زمان، فرایند آموزش و پرورش به صورت نظام‌مندتر و متمرکزتر شد و مدارس به عنوان مکان‌هایی اختصاصی برای آموزش دانش‌آموزان پدید آمدند. در مصر باستان، معابد محل آموزش

کاتبان و کشیشان بود. در یونان باستان، فلسفه و علوم در آکادمی‌ها و مکتب‌خانه‌ها تدریس می‌شدند و در روم باستان، مدارس ابتدایی و متوسطه برای آموزش کودکان نخبگان وجود داشت. در قرون وسطی، کلیسا نقش مهمی در آموزش داشت و مدارس عمدتاً توسط راهبان اداره می‌شدند. در این دوره، تمرکز آموزش بر روی آموزه‌های مذهبی و زبان لاتین بود. در دوران مدرن، با ظهور رنسانس و انقلاب علمی، شاهد تحولات چشمگیری در آموزش و پرورش بوده‌ایم که یکی از آن‌ها تولد مدرسه مدرن است. مدرسی که به صورت سکولار تأسیس شدند و تمرکز آن‌ها از آموزه‌های مذهبی به علوم و مهارت‌های عملی تغییر یافت. در گذر زمان و احساس نیاز جوامع به آموزش همگانی، این مدارس جدید در اکثر کشورها به صورت اجباری درآمدند. مدرسه کنونی، محیطی فیزیکی است که بخش‌هایی برای کودکان همسان از نظر سنی و جنسیتی دارد که در هر جایگاه و در زمانی مشخص، محتوای متناسب برنامه‌ریزی و ارائه می‌شود. شاید بتوان مهم‌ترین ویژگی و رسالت مدرسه را انضباط‌بخشی به فرایندهای پراکنده آموزشی پیش از خود دانست (عالی، ۱۳۹۸). مدرسه جدید توانست با حمایت حاکمیت وقت در اواخر قرن ۱۳ هجری شمسی و با استفاده از برخی ناکارآمدی نظام مکتب‌خانه‌ای جایگزین مکتب‌خانه‌ها شود و دوره جدیدی در آموزش ایران را رقم بزند (شریفی ساعی، ۱۴۰۱).

خطمشی

تعریف واژه خطمشی کاری سهل و ممتنع است. کسانی که اهل مطالعه متون مدیریت و علوم سیاسی هستند آن‌را می‌فهمند، اما در هنگام ارائه تعریف ساختارمند با مشکل مواجه می‌شوند. در دنیای پیچیده و دارای سازمان‌های مدرن، حکومت‌ها برای حل مسائل در درون جامعه خود، به سازوکارهایی به نام خطمشی‌های عمومی تکیه می‌کنند (Khadzhyradieva et al., 2019). امروزه هر چه ظرفیت خطمشی‌گذاری ملی کشوری بالاتر و غنی‌تر باشند، اطلاق عنوان کشور پیشرفته به آن بیشتر صادق است (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۲). خطمشی‌ها، جهت‌گیری‌های کلی هستند که چگونگی عمل سازمان‌ها و مؤسسات را در آینده مشخص می‌سازند (دانش‌فرد، ۱۳۸۸: ۷). دولت‌ها از خطمشی‌های عمومی استفاده می‌کنند تا فلسفه و دکرترین خود را در تاروپود جامعه جاری کنند و جامعه آرمانی خود را به مدد خطمشی‌های عمومی، هستی بخشند (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵). خطمشی‌ها، چیزهایی هستند که دولت‌ها تصمیم دارند انجام دهند یا انجام ندهند (Ehrenberg & Smith, 2018) یا به عبارت دیگر،

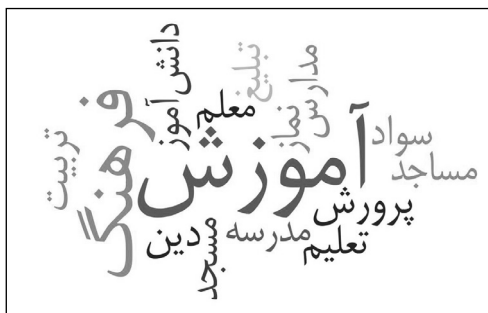
تصمیم‌هایی هستند که در برابر یک مشکل عمومی گرفته می‌شوند؛ اما خط‌مشی تنها تصمیم نیست، بلکه فرایندی است شامل تمام اقدامات که از زمان احساس مشکل شروع و به ارزیابی نتایج اجرای خط‌مشی ختم می‌شود (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۹۶).

روش‌شناسی

در این پژوهش، به‌منظور پاسخ‌گویی به سؤالات تحقیق، ترکیبی از روش‌های اسنادی-کتابخانه‌ای و روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. برای بررسی نظام‌مند اطلاعات موجود و آشکارکردن الگوهای معنایی پنهان از میان اطلاعات و داده‌هایی که در خصوص یک موضوع وجود دارد، از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌شود و روش تحقیق کیفی، بیشترین تناسب را برای تحلیل داده‌ها به شکل اسناد دارد (مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲). جامعه آماری این تحقیق، شامل دو بخش عمومی و اختصاصی می‌شود. در لایه اسناد عمومی در این پژوهش، شامل برنامه‌های توسعه‌ای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و نقشه مهندسی فرهنگی کشور می‌شود. از این‌رو، واحد تحلیل نیز احکام برنامه‌های توسعه و نقشه مهندسی فرهنگی کشور است که در قالب جمله یا بند بیان‌شده و حکم و دستور مشخصی را در حوزه آموزش و فرهنگ بیان می‌کند. در بخش لایه اسناد اختصاصی، تلاش شده است اسناد بالادستی دو نهاد مسجد و مدرسه مورد تحلیل قرار گیرند. از این‌رو، اسناد «آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور»، «سیاست‌های کلی نظام در بخش فرهنگ مصوب ۱۳۸۸» در بخش مسجد و «مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران»^۱، «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»^۲، «زیرنظام‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» و «قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش» در بخش مدرسه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این داده‌ها با جستجوی کلیدواژه‌های «تعلیم، تربیت، آموزش، پرورش، سواد، معلم، مدرسه، مدارس، دانش‌آموز» و «دین، نماز، تبلیغ، مسجد، مساجد، فرهنگ» گردآوری شده که فراوانی این کلیدواژه‌ها در تصویر ۱ آمده است. احکام و قوانین جمع‌آوری شده در مرحله قبل، در برنامه MAXQDA2020 مورد تحلیل محتوا و طبقه‌بندی قرار گرفته است.

۱. زین پس در این مقاله «مبانی نظری تحول در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران»، «مبانی نظری» نامیده خواهد شد.

۲. زین پس در این مقاله «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، «سند تحول» نامیده خواهد شد.

تصویر ۱. ابر واژگان کلیدواژه‌های پژوهش در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اول تا هفتم

یافته‌های پژوهش

پاسخ سؤال اول) خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به افزایش یا کاهش کارکرد تربیتی مدرسه شده‌اند، کدام‌اند؟

این بخش، حاصل بررسی و تحلیل محتوا بر روی قوانین توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اول تا هفتم و نقشه مهندسی فرهنگی کشور در پاسخ به این سؤال است. نتایج بررسی‌ها در چهار بخش حمایت، مأموریت جدید، مأموریت تربیتی و بازیگران جدید صورت‌بندی شده است.

۱/۱. حمایت

در قوانین و مقررات ایران پس از انقلاب اسلامی ایران شاهد حمایت‌های فراوانی در قوانین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در ارتباط با مدرسه هستیم که به‌طور کلی می‌توان آن‌ها را در پنج دسته حمایت‌های مالی، کالبدی، نیروی انسانی، قانونی و همه‌جانبه قرار داد.

۱/۱/۱. مالی

برخی از قوانین حمایت‌های مالی شامل افزایش اعتبارات نهاد مدرسه می‌شود. برای نمونه، در برنامه اول توسعه، بخش خط‌مشی‌های اساسی، بند ۴-۳-۳ بدین موضوع اشاره دارد که بخش‌های اجتماعی (آموزش، بهداشت و تأمین اجتماعی) در این برنامه از اولویت خاصی برخوردار بوده و سهم هزینه‌های آن‌ها از ۳۲/۸ درصد در سال اول برنامه به ۴۵/۷ درصد در سال پایان برنامه افزایش یابد. این روند در خط‌مشی‌های اساسی برنامه دوم توسعه نیز ادامه یافته است؛ به‌نحوی که در بند ۱۴، جهت‌دهی و

هدایت سهم عمده منابع مالی به بخش‌های اجتماعی شامل آموزش عمومی، مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در بند ج ماده ۱۳۷ دولت مکلف به در نظر گرفتن اعتبارات خاصی می‌شود که بر اساس آن تا پایان برنامه سوم، کلیه روستاهای بالای بیست خانوار از مدرسه و ... برخوردار شوند. در برخی احکام، افزایش اعتبار به موضوع خاصی تعلق دارد؛ برای نمونه بند ج تبصره ۸۴ در برنامه دوم توسعه، دولت را مکلف به پیش‌بینی اعتبار لازم جهت خرید زمین در بودجه آموزش و پرورش کرده است. همچنین به منظور ایمنی و مقاوم‌سازی مدارس و فضاهای پرورشی و ورزشی وزارت آموزش و پرورش با اولویت طرح‌های نیمه‌تمام، دولت مکلف به برداشت معادل ریالی سه میلیارد دلار در طول برنامه ششم شد. برخی احکام مانند بند ج تبصره ۶۰ برنامه دوم توسعه، ایجاد تسهیلات لازم برای گشت‌های علمی، دینی، فرهنگی، ورزشی و تفریحی برای جوانان و دانش‌آموزان را در نظر داشته است. در تبصره ۵ برنامه اول توسعه، نحوه توزیع اعتبارات سرمایه‌گذاری استان‌های مختلف را مورد بحث قرار داده و آن‌را به گونه‌ای هدایت می‌کند که بخش‌های محروم، از امکانات آموزشی برخوردار شوند. همچنین در تبصره ۶۴ برنامه دوم، دولت مکلف می‌شود تا طی سال‌های برنامه دوم اعتبارات جاری و عمرانی فصل آموزش و پرورش را در بودجه‌های سالیانه به نحوی تأمین کند که کلیه فعالیت‌های آموزش و پرورش تسریع شده و با اجرای کلیه قوانین و مقررات مربوطه، آموزش و پرورش با هیچ‌گونه کسری بودجه مواجه نشود. اعتبارات جاری و عمرانی برنامه دوم توسعه در ماده ۶۴ بند ب با اولویت و وظائف مربوط به تصدی‌های اجتماعی از جمله آموزش و پرورش عمومی تخصیص داده خواهد شد.

بخش پایانی حمایت‌های مالی شامل انواع بخشودگی‌ها می‌شود. در برخی موارد مانند در تبصره ۱۹ بند ز برنامه دوم توسعه، تعرفه‌های آب و برق مصرفی مراکز آموزشی و پرورشی و ... را در طول برنامه ثابت نموده و مشمول افزایش قیمت نمی‌داند. در ماده ۵۸ برنامه سوم نیز، کلیه تخفیفات و ترجیحات و معافیت‌های مالیاتی و حقوق گمرکی کلیه دستگاه‌های موضوع ماده ۱۱ آن قانون را به‌جز برخی موارد خاص، از جمله واردات کاغذ برای تهیه کتاب‌های درسی وزارت آموزش و پرورش را لغو می‌نماید. همچنین ماده ۱۴۶ برنامه سوم، به معافیت واحدهای آموزشی و پرورشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش از پرداخت هرگونه عوارض شهرداری حکم می‌کند.

۱/۱/۲. کالبدی

بخشی از احکام برنامه‌های توسعه نسبت به سایر دستگاه‌ها در راستای تأمین زیرساخت‌های مدرسه، بار تکلیفی دارند. برای نمونه، بند الف تبصره ۱۰ در برنامه اول توسعه، وزارت مسکن و شهرسازی را موظف کرده تا در کلیه شهرهای کشور، اراضی با کاربری‌های آموزشی، فرهنگی و خدماتی را جهت احداث و توسعه مدارس، مراکز فرهنگی و هنری و ورزشی، بهداشتی درمانی، آموزشی و خدماتی پس از تملک، به‌طور رایگان به دستگاه‌های ذی‌ربط واگذار نماید. در تبصره ۶۱ برنامه دوم نیز، وزارت جهاد سازندگی به در اختیار قرار دادن اراضی مورد نیاز جهت ایجاد فضاهای پرورشی به وزارت آموزش و پرورش مکلف شده است. همچنین در بند الف تبصره ۸۴ برنامه دوم توسعه نیز حکمی با مضمونی مشابه آمده است.

قسم دیگر قوانینی که حمایت کالبدی مدرسه را بر عهده دارند، از طریق ایجاد جذابیت به‌منظور همکاری مانند بخشودگی مالیاتی یا احتساب منابع به‌عنوان هزینه‌های قابل قبول مالیاتی، به ساخت و تجهیز مدارس کمک می‌کنند. برای نمونه، بند الف تبصره ۶۰ برنامه دوم ایجاد تسهیلات لازم از قبیل بخشودگی مالیاتی به مدت ۵ سال (برای نقاط محروم ۸ سال)، پرداخت بخشی از سود تسهیلات بانکی و نظایر آن برای بخش‌های خصوصی و تعاونی را برای تأمین و توسعه انجمن‌ها، کانون‌ها و مراکز علمی، آموزشی و ورزشی برای جوانان و نوجوانان را مدنظر قرار داده است. در همین راستا طبق بند الف ماده ۱۴۴ برنامه سوم (و با همین مضامین بند ج ماده ۶۳ برنامه ششم و بند ت ماده ۹۲ برنامه هفتم)، هزینه‌هایی که اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی برای احداث، توسعه، تکمیل و تجهیز فضاهای آموزشی، پرورشی، خوابگاه، سالن‌های غذاخوری، کتابخانه‌ها و خوابگاه‌های دانش‌آموزی هزینه می‌کنند، به‌عنوان هزینه‌های قابل قبول مالیاتی مورد محاسبه قرار می‌گیرد. نوع دیگری از جذابیت‌بخشی، شامل پرداخت عوارض و مالیات نقل و انتقال در شرایطی که اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی اموال خود را به آموزش و پرورش و ... انتقال دهند، می‌شود. همچنین دولت می‌تواند برای هزینه‌های ماده ۶۹ برنامه ششم، مبنی بر هوشمندسازی مدارس، امکان دسترسی الکترونیک به کتاب‌ها و ... از مشارکت بخش غیردولتی با این قید که هزینه‌ها برای ایشان هزینه قابل قبول مالیاتی تلقی شود، استفاده نماید. بند ت و الحاقی ۵ ماده ۹۲ برنامه هفتم نیز برای احداث، توسعه و تکمیل و تجهیز فضاهای آموزشی و پرورشی به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی پذیرفته می‌شود.

برخی دیگر از احکام مانند تبصره ۱۱ برنامه دوم، ایجاد فضاهای آموزشی به‌منظور توسعه روستاهای محروم و ایجاد تعادل‌های منطقه‌ای در روستاها در دستور کار است. در بند ج تبصره ۶۰ برنامه دوم نیز به فراهم کردن تسهیلات لازم جهت توسعه فضاهای اردویی مناسب و کانون‌های فرهنگی و تربیتی اشاره شده است.

۱/۱/۳. نیروی انسانی

به‌منظور افزایش انگیزه شغلی معلمان، بند ج ماده ۵۲ برنامه توسعه چهارم به تأمین جایگاه و منزلت حرفه‌ای مناسب و اصلاح نظام پرداخت متناسب با میزان بهره‌وری و کیفیت خدمات معلمان اشاره دارد. همچنین، تهیه نظام رتبه‌بندی معلمان و استقرار نظام پرداخت‌ها بر اساس تخصص با شایستگی‌ها در بخش دوم بند الف برنامه ششم توسعه مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در ماده ۸۸ برنامه هفتم توسعه، بندهای مختلفی در حمایت و ضابطه‌مندی نیروی انسانی مدرسه آورده شده است که شامل خدمت‌گزاران و سرایداران نیز می‌شود.

۱/۱/۴. قانونی

در این بخش، حمایت قانونی از نهاد مدرسه و اسناد اختصاصی آن مورد تأکید است. در تبصره ۱۴ برنامه اول، دولت موظف به انجام اقدامات لازم جهت تغییر بنیادی در نظام آموزش و پرورش و تهیه لایحه مورد نیاز و ارائه آن به مجلس شده است. در همان برنامه، بخش خط‌مشی ۵-۳، فراهم آوردن مقدمات و زمینه لازم برای طراحی تفصیلی و اجرای نظام جدید آموزش و پرورش مورد تأکید است.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در ماده ۲ برنامه ششم توسعه از محورهای برنامه به حساب آمده و حمایت از اجرای آن به‌عنوان سند بالادستی دستگاه، در بخش ۱ بند الف ماده ۶۳ برنامه ششم مورد توجه بوده است. در این راستا، بند الف ماده ۹۲ برنامه هفتم توسعه آموزش و پرورش را مکلف به ارائه برنامه تقسیم کار ملی و تعیین نقش دستگاه‌های دیگر در اجرای سند تحول بنیادین می‌کند. از دیگر مصادیق حمایت قانونی، حمایت از قاعده‌گذاری‌ها و مقررات از جمله شاخص‌های آموزشی نیروی انسانی مورد نیاز آموزش و پرورش در تبصره ۳۷ برنامه دوم توسعه است. همچنین در راهبرد کلان ۳، اقدام ملی ۵۳ نقشه مهندسی فرهنگی کشور به متناسب‌سازی نظام تعلیم و تربیت کشور در جهت تربیت بانوان بر اساس سند تحول اشاره شده است.

۱/۱/۵ . همه‌جانبه

حمایت همه‌جانبه شامل تکالیفی است که بر اساس آن آموزش و پرورش موظف می‌شود طی برنامه آن را اجرا نماید. بدیهی است چنین اهدافی نیازمند حمایت همه‌جانبه در برنامه‌های سنواتی هستند. برای نمونه، تبصره ۶ برنامه اول، دولت را مکلف به احیاء و توسعه بخش‌های محروم و ایجاد تعادل‌های منطقه‌ای می‌کند و بر این اساس نیاز است همه افراد واجب‌التعلیم تحت پوشش قرار گرفته، مدارس شبانه‌روزی در مقاطع مختلف و مراکز تربیت معلم توسعه یابند. همچنین بند ج (تصویر کلان) برنامه اول، بالابردن سطح سواد و دانش عمومی افراد جامعه و افزایش ضریب پوشش تحصیلی دختران لازم‌التعلیم را مورد توجه قرار داده است.

در برنامه اول توسعه، خط‌مشی‌های ۳-۶ و ۳-۷ هر یک به‌نوعی ایجاد امکانات آموزشی لازم و متناسب با رشد دانش‌آموزان در تمامی مقاطع با اولویت روستاها را تکلیف کرده‌اند. همچنین در تبصره ۶۲ برنامه دوم، دولت موظف به ایجاد تمهیدات لازم برای اجباری کردن شرکت کودکان لازم‌التعلیم در آموزش اجباری و شرکت بی‌سوادان کمتر از ۴۰ سال در دوره‌های سوادآموزی می‌شود.

۱/۲ . مأموریت جدید

آموزش در راستای پیشگیری از ایجاد مسائل اجتماعی یا فرهنگ‌سازی، یکی از مأموریت‌های نهاد مدرسه است که به‌نوعی نقش آن را تثبیت می‌کند. در همین راستا، در بخش جمعیت سیاست‌های کلی برنامه دوم، آموزش مسائل جمعیت، آموزش فرهنگ نظم و انضباط و قانون‌گرایی و رعایت اخلاق و حقوق و ارزش‌های اجتماعی و در بخش ۱۳ خط‌مشی‌های اساسی همان برنامه و ماده ۱۹۷ برنامه سوم بند الف، آگاهی بخشی در زمینه تغذیه و ترویج سبک مطلوب غذایی و بند ط ماده ۵۲ برنامه چهارم به تدوین برنامه آموزشی جهت ارتقاء سلامت و شیوه‌های زندگی سالم، می‌پردازد. در بند ج ماده ۸۹ و بند ب ماده ۹۲ برنامه هفتم توسعه نیز بر تأمین سلامت روحی و جسمی دانش‌آموزان و پیشگیری و مقابله به‌هنگام و مؤثر با آسیب‌های اجتماعی و رفتارهای پرخطر دانش‌آموزان توسط آموزش و پرورش با همکاری دیگر دستگاه‌ها تأکید شده است.

۱/۳ . مأموریت تربیتی

در این بخش مأموریت‌های تربیتی که در قوانین بدان‌ها تصریح شده و به‌نوعی منجر به تقویت کارکرد تربیتی نهاد مدرسه می‌شود، مورد بررسی قرار می‌گیرند. در

اهداف کلان برنامه دوم توسعه، رشد فضائل بر اساس اخلاق اسلامی از طریق گسترش آموزش‌های مستقیم [مدرسه‌ای] در زمینه‌های اخلاقی و تقدم پرورش بر آموزش در امور سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اجرا در سطوح مختلف آموزشی و کل جامعه مورد تأکید بوده است. همچنین در بند ۵ همان برنامه، ذیل تربیت نیروی انسانی مورد نیاز، به تقویت جنبه‌های فرهنگی دانش‌آموزان و تعمیق معرفت دینی و ارزش‌های اسلامی اشاره شده است.

ذیل بند الف ماده ۹ برنامه پنجم نیز به دولت اجازه داده می‌شود برنامه تحول بنیادین در نظام آموزش و پرورش کشور را با اولویت‌هایی نظیر ارائه برنامه جامع آموزش قرآن اعم از روان‌خوانی و فهم قرآن و برنامه تلفیقی قرآن، معارف اسلامی تدوین نماید. از دیگر مأموریت‌های تربیتی محول شده به مدرسه می‌توان به مشاوره اشاره کرد که در بند ۶ تبصره ۶۰ برنامه دوم تحت عنوان ارائه خدمات مشاوره در زمینه‌های گوناگون فردی و اجتماعی دانش‌آموزان مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در بند الف ماده ۱۹ برنامه پنجم، تقویت و گسترش نظام مشاوره دانش‌آموز و خانواده جهت تحقق سلامت روحی دانش‌آموزان مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در اقدام ملی ۱۵ راهبرد ۵ نقشه مهندسی فرهنگی کشور به بازنگری نظام تربیتی با رویکرد تثبیت عفاف و حجاب اشاره شده است.

مسئله دیگری که به نوعی مأموریت‌های تربیتی مدرسه را تقویت می‌کند، توجه به نیروی انسانی امور تربیتی است که در جدول شاخص‌های فصل ۱۹ برنامه هفتم توسعه وزارت آموزش و پرورش را مکلف می‌کند برای کلیه مدارس دارای ۷۵ دانش‌آموز به بالا یک مربی پرورشی به کارگیری کند و میانگین نسبت دانش‌آموز به مربی امور تربیتی را به ۱۵۰ نفر برساند. همچنین در بند ج ماده ۸۹ برنامه هفتم، اجازه هزینه‌کرد منابع حاصل از اجاره و ارائه خدمات موضوع ماده (۲) قانون تنظیم برخی از مقررات مالی، اداری و پشتیبانی وزارت آموزش و پرورش به منظور غنی‌سازی برنامه‌های قرآنی، فرهنگی، هنری و ... در مدارس داده شده است.

۱/۴. بازیگران جدید

این بخش ناظر به مؤسسات، نهادها و بخش‌های دولتی و غیردولتی است که به نوعی در کنار مدرسه به انجام بخشی از نقش‌های تربیتی آن می‌پردازد. برای نمونه، صداوسیما به منظور انجام آموزش‌های مستقیم، ترویج ارزش‌های اسلامی ایرانی، گسترش برنامه‌های آموزشی، علمی و تربیتی در شبکه‌های مرتبط به دانش‌آموزان در برنامه‌های اول و پنجم، به

ترتیب در بخش ۳ خط‌مشی‌ها و بند و ماده ۱۹ مکلف شده است. همچنین در تبصره ۲ بند ط ماده ۱۹۶ برنامه پنجم، به دستگاه‌های اجرایی این اجازه داده می‌شود تا اجرای بخشی از فعالیت‌های آموزشی، فرهنگی و غنی‌سازی اوقات فراغت را متناسب با میزان آمادگی سازمان بسیج سازندگی، به این سازمان بسپارند.

بخشی از بازیگران جدید تربیت، شامل مؤسسات و سازمان‌هایی است که در درون وزارت آموزش و پرورش و خارج از محیط مدرسه شکل گرفته‌اند. برای نمونه می‌توان به ارائه تسهیلات به کانون‌های فرهنگی و تربیتی (بند ج تبصره ۶۰ برنامه دوم توسعه) و اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان، سازمان بسیج دانش‌آموزی و سازمان دانش‌آموزی اشاره کرد.

برخی موارد نیز شامل بخش‌های غیردولتی می‌شود. برای نمونه در بند ب ماده ۱۴۰ برنامه چهارم، تشکیل واحد سازمانی مناسب برای تقویت و حمایت از بخش غیردولتی، در زمینه‌های نهادسازی، آموزش، ایجاد تسهیلات، توجیه و رفع موانع اداری در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مورد تأکید بوده است.

پاسخ سؤال دوم) خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به افزایش یا کاهش کارکرد تربیتی مسجد شده‌اند، کدام‌اند؟

این بخش، حاصل بررسی و تحلیل محتوا بر روی قوانین توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اول تا هفتم و نقشه مهندسی فرهنگی کشور در پاسخ به این سؤال است. نتایج بررسی‌ها در چهار بخش حمایت، مأموریت جدید، مأموریت تربیتی و بازیگران جدید صورت‌بندی شده است.

۲/۱. حمایت‌ها

در قوانین و مقررات ایران پس از انقلاب اسلامی شاهد حمایت‌هایی در قوانین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هستیم؛ که به‌طور کلی می‌توان آن‌ها را در پنج دسته حمایت‌های مالی، کالبدی، نیروی انسانی، قانونی و همه‌جانبه قرار داد.

۲/۱/۱. مالی

در بخشی از حمایت‌های مالی، مانند خط‌مشی‌های اساسی برنامه دوم بخش ۱۴، جهت‌دهی و هدایت سهم عمده منابع مالی به بخش‌های اجتماعی شامل فرهنگ مورد تأکید است. در بخشی دیگر (بند ج ماده ۷۵ برنامه هفتم)، فعال‌سازی موقوفات جهت حمایت و تقویت فعالیت‌های قرآنی، هیئت‌ها، مساجد و ... آمده است.

همچنین اعتبارات جاری و عمرانی برنامه دوم توسعه در ماده ۶۴ بند ب با اولویت

وظائف مربوط به تصدی‌های اجتماعی از جمله فعالیت‌های فرهنگی، هنری و تبلیغات دینی تخصیص داده خواهد شد. بخش دیگری از حمایت‌های مالی شامل عدم تغییر قیمت تعرفه‌های آب و برق مراکز فرهنگی در طول برنامه دوم (تبصره ۱۹ بند ز) می‌شود.

۲/۱/۲. کالبدی

بخشی از احکام این بخش شامل تکلیف به سایر دستگاه‌ها برای تأمین اراضی یا ساخت مساجد می‌شود. برای نمونه، در بند ب ماده ۱۶۳ برنامه سوم توسعه و بند الف ماده ۶ برنامه پنجم، وزارت مسکن و شهرسازی و شهرداری‌ها موظف‌اند در کلیه شهرک‌های جدیدالاحداث، اراضی مناسبی برای احداث مسجد پیش‌بینی کرده و پس از آماده‌سازی، بدون دریافت هزینه در اختیار متقاضیان احداث مساجد قرار دهند. همچنین در بند ج ماده ۶ برنامه سوم، وزارتخانه‌های راه و ترابری و نفت در پایانه‌های مسافری و پمپ‌بنزین‌های بین‌شهری و در بنده همان ماده و بند ج ماده ۶ برنامه پنجم، شهرداری‌ها و سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور در پارک‌های ملی و عمومی به احداث مسجد یا نمازخانه موظف می‌شوند. همچنین در بند د ماده ۶ برنامه پنجم، کلیه دستگاه‌های اجرائی، مراکز آموزشی، بیمارستان‌ها و مراکز درمانی، مجموعه‌های ورزشی، مجتمع‌های رفاهی، تفریحی و مجتمع‌های تجاری موظف به احداث یا اختصاص و نگهداری فضای کافی و مناسب برای مسجد یا نمازخانه شده‌اند. همچنین در تبصره ۲ ماده ۷۵ برنامه هفتم، به‌منظور خودکفایی اداره مساجد کشور، شهرداری‌ها، بخش‌داری‌ها و دهیاری‌ها موظف به اعطای مجوز حداکثر ۵۰۰ متر مربع کاربری فرهنگی، اداری و تجاری بدون دریافت هزینه در زمین‌های پیرامون متعلق به مساجد هستند.

گونه دیگری از حمایت‌های کالبدی شامل بخشودگی‌های مالیاتی به‌منظور جذاب‌سازی مشارکت در ساخت مساجد می‌شود. برای نمونه بند الف تبصره ۶۰ برنامه دوم، ایجاد تسهیلات لازم از قبیل بخشودگی مالیاتی به مدت ۵ سال (برای نقاط محروم ۸ سال)، پرداخت بخشی از سود تسهیلات بانکی و نظایر آن برای بخش‌های خصوصی و تعاونی به‌منظور تأمین و توسعه انجمن‌ها، کانون‌ها و مراکز علمی، آموزشی، دینی و فرهنگی برای جوانان و نوجوانان را مدنظر قرار داده است. همچنین بند د ماده ۱۶۳ برنامه سوم توسعه، وزارت امور اقتصادی و دارایی، موظف به پذیرش هزینه‌های اشخاص حقیقی و حقوقی در ارتباط با احداث، تعمیر و تجهیز مساجد و سایر فضاهای مذهبی به عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی شده است. همچنین در بخشی

دیگر (بند الف ماده ۹ برنامه پنجم)، دولت خود را مکلف به تکمیل طرح‌های مراکز فرهنگی، هنری، دینی و قرآنی می‌کند. همچنین در تبصره بند ۱۶۳ برنامه سوم نیز دولت موظف است در مناطق روستایی در صورت ۵۰ درصد خودیاری مردم برای احداث مسجد ۵۰ درصد باقیمانده را تأمین نماید.

۲/۱/۳. قانونی

بخش ۱۶ بند ۲ خط‌مشی‌های اساسی برنامه دوم توسعه به لزوم توجه به سازماندهی و توسعه فعالیت‌های مساجد به‌عنوان پایگاه‌های رشد فضائل اخلاقی و ارزش‌های معنوی تأکید دارد. همچنین در بند الحاقی ۳ ماده ۷۶ برنامه هفتم، به‌منظور حمایت و پشتیبانی از امور مساجد کشور تکلیف به تشکیل شورایی در استان بدون دخالت در امور داخلی و اجرایی مساجد شده است. همچنین در اقدام ملی ۹ ذیل راهبرد ملی ۴ و راهبرد کلان ۱۲ نقشه مهندسی فرهنگی کشور، به تدوین و اجرای سند ملی توسعه، گسترش و تقویت نهاد مسجد اشاره شده است.

۲/۲. مأموریت جدید

تنها مأموریت جدید مساجد در برنامه‌های توسعه‌ای تبصره اول بند الحاقی ۳ ماده ۷۶ برنامه توسعه هفتم است که استفاده از مساجد را برای اجرای اصل هشتم قانون اساسی و استقرار فریضه الهی امر به معروف و نهی منکر و مردمی‌سازی این فریضه را مجاز می‌داند؛ اما در نقشه مهندسی فرهنگی کشور راهبرد کلان ۳ اقدام ملی ۴۵ فرهنگ‌سازی برای پیشگیری از ناهنجاری‌ها و تعارضات درون خانواده و حل آن‌ها با استفاده از حکمیت قرآنی، معتمدین فامیلی، محلی و مساجد و مراکز امداد و ارشاد خانواده و حمایت از خانواده‌های آسیب‌دیده یا در معرض آسیب مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در راهبرد کلان ۵ اقدام ملی ۴، مسجد را محور انجام تعاملات محلی و عبادت جمعی می‌داند.

۲/۳. مأموریت تربیتی

در بند ل تبصره ۶۰ برنامه دوم توسعه، توسعه و تجهیز کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در بند و ماده ۶ برنامه پنجم، به‌منظور ارتقاء کارکرد فرهنگی و هنری مساجد، برقراری عدالت فرهنگی و ترویج فرهنگ اسلامی و جذب جوانان و نوجوانان به مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مکلف است با رعایت موازین اسلامی ترتیبی اتخاذ نماید تا پایان برنامه حداقل یک چهارم مساجد شهری و روستاهای بالای هزار نفر جمعیت، برخوردار از کانون فرهنگی و هنری باشند. همچنین در جدول شاخص‌های بخش فرهنگ برنامه هفتم، تعداد ۱۰۰۰۰ مسجد

پایگاه قرآنی محله پیش‌بینی شده است. در بند ز ماده ۱۰۶ برنامه چهارم، در راستای تقویت سهم کتاب‌خوانی در حوزه دین، به‌خصوص مناطق محروم، دولت مکلف به طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد و سایر اماکن مذهبی شده است.

۲/۴. بازیگران جدید

در بخش ۴ تبصره ۱۱ برنامه دوم توسعه به احداث فضاهای چندمنظوره فرهنگی، آموزشی، تربیتی، هنری و ورزشی در مراکز جمعیتی نقاط محروم کشور مد نظر قرار گرفته است. در بند و ماده ۱۵۹ برنامه سوم، تأسیس و حمایت مرکز تربیت معلم و مبلغ قرآن در مراکز استان‌ها به سازمان تبلیغات اسلامی تکلیف شده است. همچنین ماده ۱۶۱ برنامه سوم به ساخت و بازسازی مجتمع‌های فرهنگی در شهرهایی که بیش از پانزده هزار نفر جمعیت دارند توجه دارد.

در بند ز ماده ۱۰۸ برنامه چهارم توسعه، دستگاه‌های فرهنگی و شهرداری‌ها و فرهنگ‌سراها را مکلف به تخصیص حداقل سه درصد از بودجه عملیات فرهنگی و تبلیغی خود جهت اجرای وظائف این ماده (زننده نگاه‌داشتن اندیشه دینی و سیاسی و سیره عملی حضرت امام خمینی ره) شده‌اند. همچنین بند د ماده ۳ برنامه پنجم توسعه به راه‌اندازی و توسعه مؤسسات و هیئت‌ها و تشکل‌های فرهنگی، هنری، رسانه‌ای، دینی و قرآنی تأکید کرده است. رشد برخی مؤسسات مانند قرآن و عترت نیز در جدول شاخص‌های بخش فرهنگ برنامه هفتم مورد توجه قرار گرفته است. بازیگران بخش غیردولتی نیز در بند الف ماده ۳ برنامه پنجم توسعه به‌منظور تعمیق ارزش‌های اسلامی، باورهای دینی و اعتلای معرفت دینی و ... برای اجرای برنامه‌های دینی، مذهبی، هنری، فرهنگی و ... مورد حمایت دولت قرار می‌گیرند.

پاسخ سؤال سوم) خط‌مشی‌هایی که پس از انقلاب اسلامی منجر به ایجاد یا افزایش شکاف میان کارکردهای تربیتی دو نهاد مسجد و مدرسه در نسبت با یکدیگر شده‌اند، کدام‌اند؟

در این بخش، برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب اسلامی و نقشه مهندسی فرهنگی کشور به‌عنوان اسناد عمومی و همچنین اسناد اختصاصی دو نهاد مسجد و مدرسه به‌منظور پاسخ به این سؤال مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. نتایج تحلیل نشان می‌دهد که دو علت اصلی باهم‌نگری‌های سطحی و تمامیت‌خواهی و بخشی‌نگری از دلایل اصلی افزایش شکاف میان مسجد و مدرسه در رابطه با یکدیگر هستند که در ادامه به آن‌ها پرداخته شده است.

۳/۱. باهم نگرهای سطحی

در این قسمت به احکام، قوانین و اسناد بالادستی اختصاصی هر نهاد رجوع شده است که در آن‌ها، به مسجد و مدرسه در کنار هم پرداخته شده است. در برخی از این موارد، مسجد به عنوان محیطی مکمل در امر تربیت در نظر گرفته شده است. برای نمونه، در تعریف مدرسه صالح، مسجد در کنار خانه، مراکز فرهنگی، علمی و پژوهشی، مراکز شغلی و ... می‌توانند منجر به تنوع در محیط تربیت شوند (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۵۸). در برخی دیگر، مسجد به عنوان یک نهاد اجتماعی که کارکردهای متعددی دارد، در کنار خانواده، رسانه و دیگر نهادهای فرهنگی می‌بایست نقش تربیتی ایفا کند (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۱۶۹). با توجه به این که نهادها و سازمان‌های غیردولتی یکی از ارکان فرایند تربیت در مبانی نظری هستند، مسجد نیز در کنار سایر مؤسسات دینی و فرهنگی مورد توجه قرار گرفته است (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۱۸۲) (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۱۹). همچنین در این سند از لزوم مشارکت با نهادهای متولی فرهنگ عمومی مانند رسانه و مساجد نیز یاد شده است (همان: ۲۸۶). مسجد به عنوان یکی از نهادهای تبلیغات دینی در کنار مؤسسات مذهبی و سازمان تبلیغات اسلامی و ... به منظور تقسیم وظائف و هماهنگی در امر تربیت مورد توجه قرار گرفته است (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۴۵). با توجه به حضور مسجد در جامعه محلی، ارتباط با آن از این حیث نیز در کنار شوراها، شهرداری‌ها، تشکله‌ها و سازمان‌های اجتماعی مورد تأکید بوده است (مبانی نظری، ۱۳۹۰: ۳۴۶).

در راهکار ۲ هدف عملیات ۲ سند تحول به حضور فعال و مشارکت دانش‌آموزان در محافل، مجالس و اماکن مذهبی به منظور تعمیق تقوای الهی اشاره شده است. همچنین در همان سند، ذیل هدف عملیاتی ۲ راهکار ۸ به لزوم فعالیت‌های برون مدرسه‌ای دانش‌آموزان به‌ویژه در مساجد و کانون‌های مذهبی برای تقویت معرفت و باور به معارف الهی اشاره شده است. در هدف عملیاتی ۷ راهکار ۲ نیز، به نهادینه‌سازی و تقویت همکاری با مراکز فرهنگی و علمی محله به‌ویژه مسجد و کانون‌های مذهبی اشاره شده است. در برنامه ۱، راهکار ۱-۷ زیر نظام راهبری و مدیریت سند تحول، به لزوم طراحی برنامه عمل و نقشه راه همکاری متقابل آموزش و پرورش و مدارس با سایر سازمان‌ها و مراکز فرهنگی، مذهبی و ورزشی محلات تأکید شده است.

در بند ج ماده ۸۹ و بند الف ماده ۹۲ برنامه هفتم توسعه، استفاده از ظرفیت‌های مسجد در راستای پیوند میان مدرسه با نهادهای مذهبی، غنی‌سازی برنامه‌های قرآنی، فرهنگی، هنری و ... مورد توجه قرار گرفته است. تنها بخشی که اعتلای هر دو نهاد

را در کنار یکدیگر در نظر گرفته است، بند «و» ماده ۱۶۳ برنامه توسعه سوم است که در آن اعتلای جایگاه مسجد و مدرسه در فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی محلات، روستاها و شهرها و هماهنگ‌سازی فعالیت‌های سازماندهی‌شده در این مکان‌ها در جهت ارتقای ایمان و ارزش‌های معنوی و اخلاقی و شکوفایی خلاقیت‌های علمی، فرهنگی و هنری گروه‌های مختلف جامعه توجه شده است.

۳/۲. تمامیت‌خواهی و بخشی‌نگری

در این بخش به احکام و قوانینی پرداخته خواهد شد که یکی از نهادهای مسجد و مدرسه نسبت به کارکردهای تربیتی تمامیت‌خواهی داشته یا با بخشی‌نگری، نهاد رقیب را در نظر نگیرد. در فصل اول قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش که به وظایف این دستگاه پرداخته شده است، به مواردی از جمله تقویت و تحکیم مبانی اعتقادی و معنوی دانش‌آموزان از طریق تبیین و تعیین اصول و معارف احکام دین مبین اسلام و رشد فضائل اخلاقی و تزکیه دانش‌آموزان، تبیین ارزش‌های اسلامی و پرورش دانش‌آموزان بر اساس آن‌ها، تقویت و تحکیم روحیه اتکال به خدا و اعتماد به نفس، ایجاد روحیه تعبد دینی و التزام عملی به احکام اسلامی اشاره شده است.

از طرف دیگر، در مبانی نظری، سند تحول و زیرنظام‌های آن مدرسه را با مفاهیمی چون کانون تربیتی محله (مبانی نظری: ۳۵۹، بند الف ماده ۹۱ برنامه هفتم توسعه)، کانون عرضه خدمات و فرصت‌های تعلیم و تربیتی (فصل چهارم سند تحول: مدرسه در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴)، نقطه اتکای دولت و ملت در رشد، تعالی و پیشرفت کشور (سند تحول، فصل چهارم: مدرسه در افق چشم‌انداز ۱۴۰۴) و کانون پیشرفت محله (هدف عملیاتی ۷، راهکار ۲، برنامه ۱) یاد کرده و به تبع آن برنامه‌های اجرایی و سیاست‌های وزارت آموزش و پرورش تعیین شده است. در حوزه مسجد، ماده ۶ برنامه توسعه پنجم مجموعه‌ای از فعالیت‌ها را در جهت تثبیت جایگاه مسجد به عنوان اصلی‌ترین پایگاه عبادی و تربیتی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به دستگاه‌های اجرایی تکلیف کرده است.

در برخی دیگر از موارد، مأموریت‌هایی به مدرسه سپرده شده است که به نوعی می‌تواند مأموریت مسجد نیز باشد، برای نمونه اهداف ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، پذیرش آزادانه و آگاهانه دین اسلام توسط دانش‌آموزان، تلاش مداوم جهات ارتقای ابعاد معنوی وجودی خویش و دیگران از طریق ارتباط با خداوند ذکر شده است (مبانی نظری: ۱۵۴). همچنین تربیت افرادی موحد، مؤمن، معتقد به معاد و آشنا

و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت، متخلق به اخلاق اسلامی و ... در جای‌جای اسناد بالادستی (فصل چهارم و پنجم سند تحول؛ هدف عملیاتی ۱ راهکار ۱) وزارت آموزش و پرورش آمده است که نشان از تصدی‌گری فرایند تربیت توسط این نهاد دارد. در تبصره بند الف ماده ۸۰ برنامه توسعه هفتم، هویت‌بخشی به نوجوانان و آماده‌سازی نیروی انسانی کارآمد در نقش‌های خانوادگی و اجتماعی و هدف‌مندی اوقات فراغت نوجوانان و مستندسازی فعالیت نوجوانان به وزارت آموزش و پرورش سپرده شده است.

در هدف عملیاتی ۱ راهکار ۳ سند تحول، توسعه فرهنگ اقامه نماز و اهتمام به برپایی نماز جماعت در مدرسه و تقویت انس با قرآن در دانش‌آموزان و توسعه فرهنگ و سواد قرآنی بر اساس منشور توسعه فرهنگ قرآنی مدنظر است. همچنین در خط‌مشی‌های اساسی برنامه دوم توسعه، تقویت جنبه‌های فرهنگی دانش‌آموزان و دانشجویان و تعمیق معرفت دینی و ارزش‌های اسلامی به‌منظور تربیت نیروی انسانی مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در بند ۱۱ سیاست‌های کلی بخش فرهنگ به سرمایه‌گذاری برای تعمیق انس مردم با قرآن کریم و ارتقای جایگاه نقش آن در زندگی فردی و اجتماعی و توسعه پژوهش‌ها، آموزش‌ها و فعالیت‌های مربوط به روحانی، روان‌خوانی و ... و تعلیم آن‌ها در برنامه‌های آموزشی در مقاطع مختلف تحصیلی اشاره شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، تأملی بر سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد در حوزه کارکردهای تربیتی دو نهاد مسجد و مدرسه در ایران پس از انقلاب اسلامی است. برای دستیابی به این هدف، داده‌های پژوهش به روش اسنادی جمع‌آوری شده است. جامعه آماری پژوهش شامل برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اول تا هفتم پس از انقلاب و نقشه مهندسی فرهنگی کشور به عنوان اسناد عمومی و قوانین و اسناد بالادستی هر یک از دو نهاد مسجد و مدرسه به‌عنوان اسناد اختصاصی می‌شود. این داده‌ها به روش تحلیل مضمون مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. برای دستیابی به اهداف پژوهش، سه سؤال صورت‌بندی شده که دو سؤال اول ناظر به بررسی سیاست‌هایی است که نقش هر یک از دو نهاد را به‌صورت مجزا در ایجاد این شکاف بررسی می‌کند. شکافی که در نگاه اول به هر یک از دو سؤال، خود را نمایان نمی‌کند، لیکن پس از التفات

به این نکته که این دو نهاد در کارکردهای تربیتی، شریک یکدیگر به حساب آمده و تقویت هر یک به ضعف دیگری منجر می‌شود، چگونگی ایجاد شکاف میان این دو نهاد آشکار می‌شود. در پاسخ به این دو سؤال، سیاست‌های حمایتی در انواع مالی، قانونی، کالبدی، نیروی انسانی و همه‌جانبه، سیاست‌هایی که مأموریت جدیدی یا مأموریت تربیتی به هر یک از دو نهاد می‌دهد و سیاست‌هایی که بازیگران جدیدی را وارد حوزه تربیت می‌کنند، مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. در واقع این محورها نشان‌دهنده هر سیاست مرتبط با این دو نهاد نمی‌شوند، بلکه محورهایی هستند که به نوعی در سهم تولید هر یک از نهادها در امر تربیت دخیل هستند؛ به عبارت دیگر، هر یک از این عوامل به نوعی منجر به تقویت و تضعیف کارکردهای این دو نهاد و در نتیجه افزایش یا کاهش سهم آن نهاد در تربیت می‌شوند. پس از بررسی هر یک از این دو نهاد به صورت مجزا، سؤال سوم ناظر به باهم‌نگری رابطه میان این دو نهاد در ایجاد یا تعمیق چنین شکافی در کارکردهای تربیتی صورت‌بندی شده است. در سؤال سوم، سیاست‌های ناکارآمد در راستای ایجاد ارتباط و اتحاد میان این دو نهاد تربیتی مورد توجه بوده است؛ از این رو، عواملی چون باهم‌نگری‌های سطحی و تمامیت‌خواهی‌های هر یک از این دو نهاد در امر تربیت در ایجاد شکاف یا تعمیق آن شناسایی شده‌اند. هر یک از این عوامل به نوعی در عدم شکل‌گیری رابطه صحیح تربیتی میان این دو نهاد نقش دارند.

به‌طور کلی، آنچه از تحلیل پیشینه روابط میان نقش تربیتی نهاد دین (مسجد) و حاکمیت (مدرسه) و برنامه‌های توسعه و قوانین بالادستی اختصاصی دو نهاد پس از انقلاب به دست می‌آید، آشفتگی سیاست‌گذاری در حوزه تعیین نقش دو نهاد اصلی تربیت در ایران است. مصادیق این آشفتگی، در نوع حمایت از هر یک از دو نهاد، کشمکش میان تفویض و سلب کارکردهای تربیتی میان آن‌ها، تعریف مأموریت‌های جدید برای هر یک از نهادها و بازیگران جدیدی که به واسطه سیاست‌گذاری‌ها شریک نقش‌های تربیتی هر یک از دو نهاد شدند، آشکار است. در واقع حذف تدریجی مسجد از تربیت را باید نخست در سیاست‌های حمایتی نابرابر در سال‌های پس از انقلاب که منجر به بزرگتر شدن سهم مدرسه از تولید تربیت‌شده (ترسیم‌شده در سؤالات ۱ و ۲) و دوم، تمامیت‌خواهی سیاست‌گذاران هر یک از دو نهاد در تولی تربیت و عدم باهم‌نگری (ترسیم‌شده در سؤال ۳) در ایجاد ارتباط جستجو کرد.

عدم هم‌سویی سیاست‌ها در حوزه‌های مورد بررسی در این پژوهش حاکی از فقدان

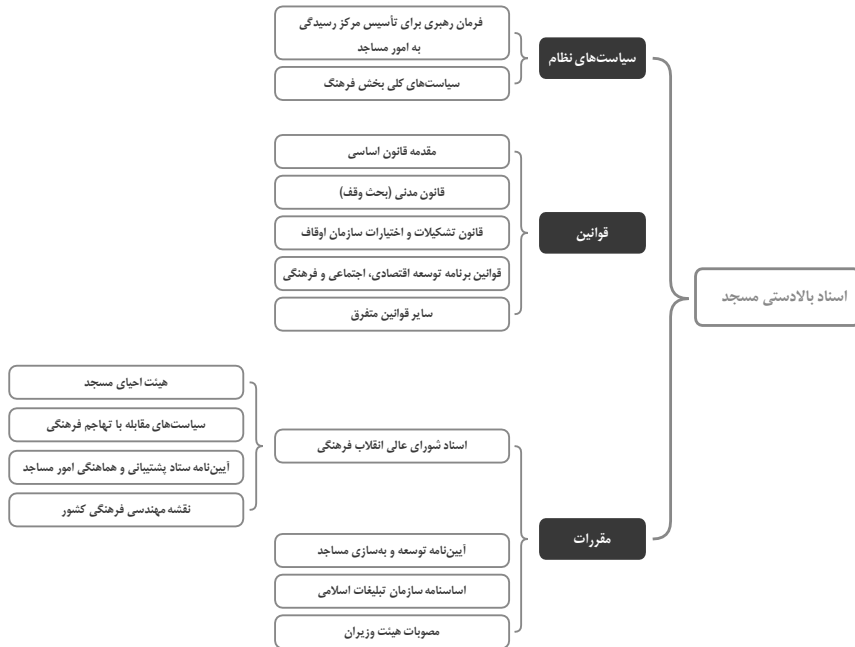
نقشه جامع برای تربیت است. نقشه‌ای که در آن کارکرد تربیتی کلیه نهادهای رسمی و غیررسمی در آن تبیین و چگونگی ارتباط و اتحاد میان آن‌ها در تحقق اهداف بلند تربیت در نظام جمهوری اسلامی ایران که تربیت انسان موحد است، ترسیم شده باشد. با توجه به بازیگران متعدد در امر تربیت، تهیه چنین نقشه جامعی از نهادی فرادستگاهی مانند شورای عالی انقلاب فرهنگی انتظار می‌رود که با ترسیم وضع مطلوب و رصد وضع موجود، نقش و کارکرد بازیگران امر تربیت را تنظیم نماید؛ لیکن تاکنون این مهم رخ نداده است و سرریز این ترک فعل، خود را در اسناد اختصاصی و قوانین عمومی حوزه تربیت نشان می‌دهد. در این میان، حتی نقشه مهندسی فرهنگی کشور که در دهه نود با نگاهی فرادستگاهی تدوین شده، با وجود تلاش‌هایی برای تقویت مساجد و باهم‌بینی تربیت رسمی و غیررسمی، با توجه به فقدان طرح کلی برای تربیت، به ناتوانی در به‌کارگیری کلیه عوامل سهیم و مؤثر در این امر مبتلا شده است.

فقدان طرح کلی تربیت در ابتدای انقلاب، منجر به انفعال نسبت به وضع موجود و ادامه مسیر سیطره نهاد مدرسه بر نقش‌های تربیتی جامعه شد. نهادی که اساساً با تمامیت‌خواهی و پشت‌کردن به دو نهاد دین و خانواده که متولی امر تربیت بودند، متولد شد و جایگاه خود را در طول سال‌ها در میان ملل و نحل گوناگون تا به امروز و ایران اسلامی مستحکم کرد. خط سیر تمامیت‌خواهی مدرسه در ایران پس از انقلاب را می‌توان در بخش اهداف قانون اهداف و وظایف آموزش و پرورش مصوب ۱۳۶۶ مشاهده کرد که در آن به‌نوعی، تمامی وظایفی که نهاد مسجد متولی آن است بر عهده مدرسه گذاشته شده و حتی در ماده ۹ آن، از مسجد به عنوان نهاد تربیتی همکار یاد نمی‌شود. پس‌از آن نیز، متناسب با چنین اهداف بزرگی، در کلیه برنامه‌های توسعه‌ای از سال ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۳ شاهد پشتیبانی همه‌جانبه در راستای تقویت این نهاد مدرن در ایران اسلامی هستیم.

تمامیت‌خواهی مدرسه در اهداف ساحت‌های اعتقادی، اخلاقی و عبادی، در سند اهداف دوره‌های تحصیلی متناسب با ساحت‌های شش‌گانه سند تحول، به تفصیل آمده است. در این سند، اهدافی چون صحیح نماز خواندن، قرائت صحیح قرآن، درک اصول دین و پذیرش آن‌ها، آشنایی با صفات الهی، الگوگیری از سیره پیشوایان دین و انتخاب سبک زندگی اسلامی، پذیرش اختیاری دین و ... آمده که می‌بایست توسط نهاد مدرسه محقق شود. سؤالی که پیش می‌آید این است که اگر قرار بر این است که دانش‌آموزان تمامی این موارد را توسط مدرسه بیاموزند و نه تنها در بینش، بلکه در لایه کنش نیز به آن ملتزم باشند، چه نیازی به وجود نهاد دیگری به نام مسجد در جامعه است؟!

کاهش نقش تربیتی مساجد به تمامیت‌خواهی مدرسه در اسناد بالادستی خود ختم نمی‌شود؛ بلکه در طی سال‌ها نقش‌های تربیتی بسیاری در عمل نیز از مسجد گرفته شده است^۱ که می‌توان آن‌را معلول دو علت دانست؛ نخست آن‌که نهاد مسجد در ایران متولی مشخصی ندارد که سیاست‌گذار و مدعی حقوق آن باشد. دوم آن‌که در سمت دیگر میدان تربیت، مدرسه متولی متنفذی چون آموزش و پرورش دارد که نهاد بالادستی آن (شورای عالی انقلاب فرهنگی) بیش از صدسال قدمت دارد. عواقب عدم وجود متولی واحد برای نهاد مسجد، خود را در اسناد بالادستی آن نیز نمایان می‌کند. به‌نحوی که سندی واحد به عنوان سند بالادستی حوزه مسجد در طی سال‌های پس از انقلاب تصویب نشده و مسجد به‌جز چند مصوبه و قانون پراکنده، مطابق تصویر ۲، سندی برای حمایت همه‌جانبه ندارد. باین‌حال، قوانین موجود در برنامه‌های توسعه‌ای و اسناد بالادستی مسجد نیز، از شفافیت و اتقان لازم برخوردار نیستند. درواقع، در بهترین حالت شاهد آن هستیم که قوانین، خواستار بازگشت نقش مسجد به روزهای اوج خود هستند، لیکن در این اسناد کارکردهای مسجد به تفصیل و متناسب با وضعیت مطلوب تبیین نشده و بیشتر مسائل کالبدی مورد اعتنا قرار گرفته است. همچنین اقداماتی که ذیل احکام مسجد تعریف شده است، دچار تقلیل‌گرایی هستند و کمکی به بازگشت مسجد به کارکردهای اصلی خود از جمله کارکرد تربیتی نمی‌کنند. در دیگر سو، مدرسه متولی مشخصی دارد که از پیش از انقلاب تاکنون تغییر نیافته و روزه‌روز به قدرت آن نهاد به عنوان یکی از بزرگترین نهادهای دولتی اضافه می‌شود. همچنین در اسناد اختصاصی مدرسه به‌طور مشخص می‌توان به سند تحول اشاره کرد که در آن به کارکردهای گسترده مدرسه به تفصیل اشاره شده و پس از تصویب، توسط سه برنامه توسعه از اجرای آن حمایت شده و برای اجرا شدن آن، دیگر دستگاه‌ها مکلف به همکاری شده‌اند.

۱. گرفته‌شدن نقش تربیتی مسجد به معنای ممنوعیت مسجد در انجام آن نقش نیست؛ بلکه به دلیل واردکردن بازیگران مختلف با کارکرد یکسان با مسجد، به مرور این نقش‌ها در مساجد کمرنگ‌شده یا به‌کلی از بین رفته‌اند.

تصویر ۲. پراکندگی اسناد بالادستی اختصاصی حوزه مسجد
 (برگرفته از نظام‌نامه جامع مسجد (شاه‌آبادی، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۸۳))

درواقع تضعیف مسجد از ابتدای انقلاب یک چرخه تقویت منفی بوده که با به‌وجود آمدن بازیگران رقیب در کارکردهای مختلف، به مرور مخاطبان آن ریزش کرده و به دلیل نداشتن مخاطب کافی، سایر کارکردهای دیگر نیز به سایر نهادها از جمله مدرسه که به‌طور الزامی مخاطبین را در ید خود دارد، انتقال می‌یافتند. برای نمونه، با تأسیس فرهنگ‌سراها، دارالقرآن‌ها، کتابخانه‌های عمومی، مراکز قرآن و عترت و حتی حسینیه‌هایی که در جوار مساجد نیستند، به مرور مخاطبان مساجد که بنا به کارکردهای مختلفی در آن حضور داشتند، از این نهاد به مؤسسات دیگری که توسط برنامه‌های توسعه و قوانین داخلی مورد حمایت بودند، کوچ کرده و سیر قهقرایی کارکردهای مسجد و مخاطبان آن را تکمیل کردند. در نتیجه، مأموریت‌های جدیدی برای مدرسه که حداکثر مخاطب رده سنی خود را در اختیار داشت، تعریف شد. مأموریت‌های جدیدی چون آموزش مستقیم (در همه زمینه‌های اجتماعی و اخلاقی)، پیشگیری از آسیب‌ها، مشاوره، آموزش قرآن و معارف دینی و ... که در این سال‌ها به مدرسه سپرده و منجر به تحکیم نقش تربیتی آن‌شده و در نتیجه این تقویت، مسجد تضعیف می‌شود و این روند

ادامه می‌یابد تا با ساخت مصلی (نمازخانه) در مدارس، کارکرد مصلی بودن مساجد نیز از دانش‌آموزان گرفته می‌شود؛ کارکردی که حتی در خاستگاه مدرسه (غرب)، از کلیسا گرفته نشده بود! البته قانون‌گذاران حوزه مسجد نیز با تعریف کانون‌های فرهنگی هنری و تأکید بر تقویت آن‌ها، تأسیس کتابخانه‌های دینی در مساجد، طرح مساجد قرآنی و ... سعی در بازگرداندن مخاطبین و احیای نقش تربیتی از دست رفته مساجد داشته‌اند، لیکن با توجه به رقبای ایجادشده و قوام گرفتن آن‌ها در سال‌های پیش از آن، عمده این طرح‌ها به شکست انجامید.

از طرف دیگر، مدرسه که ذاتاً نهادی آموزشی است، توان تحقق چنین مأموریت‌های گسترده‌ای را در خود نمی‌بیند. لیکن با روحیه تمامیت‌خواهی خود که به‌نوعی ذاتی آن به حساب آمده و از روز اول با چنین روحیه‌ای متولد شده، پذیرای این مأموریت‌ها بوده و با پشتوانه تقنینی مناسب، از حمایت‌های همه‌جانبه برای توسعه و گسترش مأموریت‌های خود و ایجاد ساختارهای جدید استفاده می‌کند و ساختارهای جدیدی مانند کانون‌های فرهنگی تربیتی، اتحادیه‌های دانش‌آموزی، سازمان دانش‌آموزی، دارالقرآن‌ها و ... را تأسیس می‌کند. در کنار این موارد که مؤسسات درون دستگاہی آموزش و پرورش هستند، قانون، از همکاری سایر مؤسسات و نهادهای غیردولتی نیز در همکاری با آموزش و پرورش حمایت می‌کند.

هر چند به نظر می‌رسد مدرسه می‌تواند با مشارکت ارکان تربیت و عوامل سهیم و مؤثر (مطابق اسناد خود) در تحقق اهداف تربیتی خود موفق باشد، اما تمامیت‌خواهی آن تاکنون اجازه چنین اتحادی را به این نهاد نداده است. چرا که مدرسه که خود را (در اسناد اختصاصی‌اش) نقطه اتکای دولت و ملت و جلوه‌گاه حیات طیبه می‌داند در ارتفاعی ایستاده است که به‌کارگیری دیگر آن‌را در کنار خود به‌عنوان ابزار دیده و نقش تربیتی مستقیمی برای دیگر نهادها قائل نیست. آن‌چنان که در مبانی نظری، مداخله مستقیم در امر تربیت را از زمره کارکردهای مسجد نمی‌داند و از آن به‌عنوان ابزاری در جهت تنوع در محیط‌های یادگیری در عرض سایر محیط‌ها مانند مراکز فرهنگی، علمی و پژوهشی، مراکز شغلی و ... یاد می‌کند یا آن‌را نهادی غیردولتی دانسته که در عرض نهادهایی مانند شهرداری‌ها، شوراها، مراکز پژوهشی، نهاد وقف و ... ایفای نقش می‌کند. در چنین وضعیتی، هر گونه باهم‌نگری که از رابطه ابزاری نشأت گرفته‌شده باشد و از کارکردها غفلت کند یا به اتحاد منجر نمی‌شود یا امکان استمرار ندارد.

وضع آشفته سیاست‌گذاری میان بازیگران تربیت، ازجمله شکاف میان دو نهاد کلیدی مسجد و مدرسه، حاکی از فقدان طرح کلی برای تربیت بوده که اوج این شکاف و عدم هماهنگی در برنامه‌های توسعه‌ای پنجم، ششم و هفتم متجلی می‌شود. جایی که در آن هم مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین پایگاه عبادی تربیتی معرفی می‌شود و هم مدرسه کانون تربیتی محله نامیده می‌شود. فارغ از این که چگونه این تناقض در کمیسیون تلفیق مجلس شورای اسلامی، صحن مجلس شورای اسلامی و پس از آن در شورای نگهبان مورد تأیید قرار گرفته است (!)، قوانین متعددی برای تحقق تبدیل شدن مدرسه به کانون تربیتی محله ازجمله اختیارات اداری و مالی به آن نهاد داده شده است؛ در حالی که مانند سایر موارد، مسجد فاقد چنین حمایتی است.

با توجه به آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد پس از انقلاب اسلامی در ایران، مدرسه، مولود مدرنیته، همچنان به‌عنوان نهاد اصیل تربیت شناخته شده و قوانین اختصاصی و عمومی کشور نیز در امر تربیت، از آن در مقابل سایر بازیگران تربیت ازجمله مسجد حمایت می‌کنند. حمایتی که با قدری درایت می‌توانست در کنار مدرسه از مسجد نیز انجام شود تا این دو نهاد در کنار یکدیگر رشد کرده و به جای رقابت، مکمل یکدیگر و چه‌بسا در یکدیگر ادغام شوند. برای نمونه، اگر در زمان تصویب قانون رشد مدرسه با توجه به رشد جمعیت، مساجد نیز رشد می‌کردند، اگر در زمان ساخت مجتمع‌های فرهنگی چندمنظوره، مساجد محور قرار گرفته و حول مساجد مجتمع‌ها ساخته می‌شدند، اگر دارالقرآن‌ها به‌جای آموزش و پرورش، ذیل مساجد تعریف می‌شدند، اگر فرهنگ‌سراها تحت اشراف و در جوار مساجد ساخته می‌شدند، اگر مراکز مشاوره به‌جای آموزش و پرورش ذیل مساجد تعریف می‌شدند و ... شاهد چهره نحیف فعلی مساجد که عملاً تهی از کارکردهای تربیتی هستند و از طرف دیگر، فریگی و انباشت مأموریت‌های تربیتی در مدارس و در نتیجه شکاف عمیق میان کارکردهای تربیتی این دو نهاد نبودیم.

در حال حاضر نمی‌توان زمان را به عقب بازگرداند و موارد مذکور را اجرایی کرد. لیکن می‌توان مسیر جدیدی در خط‌مشی‌گذاری تربیتی کشور با رویکرد تقویت کارکرد تربیتی مساجد و محوریت آن پایه‌ریزی کرد. مسیری که در آن نقش تمامی بازیگران تربیت به‌درستی تبیین و چگونگی ارتباط میان آن‌ها ترسیم شده باشد که اگر غیر از این باشد، در مسیر جدید نیز مانند سایر طرح‌ها ارتباط میان برخی بازیگران تربیت صوری و ناپایدار خواهد بود. پس از طراحی چنین نقشه‌ی جامعی، می‌بایست دوران

گذاری با توجه به اقتضائات فعلی و آرمان وضع مطلوب تعریف کرد. البته باید توجه داشت که با توجه به ریشه‌های عمیقی که مدرسه در سال‌های گذشته در امر تربیت یافته است، تغییر مسیر نیازمند استمرار و تدریج بوده و باید از هرگونه سیاست‌های هیجانی مانند استفاده از مساجد به‌جای مدارس اجتناب کرد. مسیر تقویت کارکردهای تربیتی مساجد، برخلاف فرایند تضعیف آن، به‌صورت چرخه‌ای استعلایی باشد که در آن به‌تدریج کارکردهایی به مسجد اضافه شود و منجر به جذب مخاطب و تقویت نقش تربیتی آن شود. با توجه به مخاطبین مدرسه در شرایط فعلی، حاکمیت می‌تواند از این مسئله استفاده کرده و برخی برنامه‌ها را در گام‌های ابتدایی این چرخه با کمک مدرسه انجام دهد. به‌مرور می‌توان کارکردهای تربیتی مؤسسات از پیش تعریف‌شده و حتی تولید آن‌ها را به مسجد سپرد تا چرخه استعلای نقش‌های تربیتی مساجد به‌مرور تکمیل شود.

در شرایط کنونی، مدارس وظائف تربیتی بسیاری از جمله تربیت دینی بر عهده دارند؛ از این‌رو، شاید برای اصلاح فرایند، خروج این کارکردها از مدرسه و سپردن تربیت دینی به مساجد امری بديهی به نظر برسد؛ اما باید دقت داشت که این جایجایی، خطر سکولارشدگی تربیتی را در کشور در پی دارد. چراکه از طرفی، هیچ ضمانت و سازوکاری برای انجام تربیت دینی به عنوان بخش مکمل مدرسه در مساجد نیز وجود ندارد و طرف دیگر، مساجد اساساً ظرفیت این حجم بالای عملیات در حوزه تربیت را چه به‌لحاظ کالبدی و چه نیروی انسانی ندارد. لذا پیشنهاد می‌شود، اولاً، کارکردهای تربیتی جدیدی که برای مساجد تعریف می‌شود موازی مدرسه نباشد؛ بلکه مکمل و هم‌افزا با آن‌ها باشد تا انجام فرایند در تعامل با یکدیگر انجام شود. ثانیاً، برای مسجد، فارغ از نقش‌های پیشین آن، متناسب با وضعیت روز جامعه و توان فعلی آن، کارکردهای جدیدی متناسب با نیاز مخاطبان ایجاد کرد تا به‌صورت خودکار در چرخه جذب مخاطب قرار گیرد و تعارضی با دیگر بازیگران نداشته باشد. ثالثاً، کارکردهای جدید مسجد تحت مدیریت واحدی در حاکمیت، مورد حمایت قانونی قرار گیرند تا به‌مرور میان نقش‌های بازیگران تربیت، تعادل ایجاد شود. این فرایند می‌تواند تا زمان ایجاد شرایط مطلوب تربیتی متناسب با جامعه اسلامی و نقش تربیتی بی‌بدیل مسجد، به‌عنوان دوره‌گذار از شرایط موجود به مطلوب مورد استفاده قرار گیرد.

منابع و مأخذ

- الوانی، سیدمهدی و شریف‌زاده، فتاح (۱۳۹۶). *فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی*، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- امیراحمدی، سید محمدعلی (۱۳۹۷). *مسجد تراز اسلام از منظر کارکرد و طراحی مسجد جامع المهدی منطقه سعادت‌آباد*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی «ره».
- باقری، خسرو (۱۳۶۸). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، ج ۱. تهران: انتشارات مدرسه.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران*، ج ۱. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پهلوان شریف، علیرضا، رازینی، روح‌الله و عباسی نوذری، حسین (۱۳۹۷). *ساختاردهی اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان و دلالت‌های آن برای خط‌مشی‌گذاران حوزه فرهنگ*، *مطالعات راهبردی بسیج*، ۲۱ (۷۹)، ۱۱۵-۱۴۴. 20.1001.1.1735501.1397.21.79.5.2Dor
- جعفری، محمدرضا (۱۳۹۴). *بررسی و شناسایی کارکردهای تربیتی مسجد طراز اسلامی از دیدگاه مسئولین مسجدهای استان سمنان*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- جوان‌آراسته، حسین (۱۳۸۶). *کارکرد مسجد در حکومت نبوی*. *مجله حکومت اسلامی*، ۴۳ (۱۲)، ۱۳۸-۱۵۲.
- حسینی، محمد و صادق‌زاده، علیرضا (۱۴۰۰). *تبیین فلسفه تربیت رسمی و عمومی (تربیت مدرسه‌ای)*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). *انسان ۲۵۰ ساله*، تهران: انتشارات صهبا.
- دانایی‌فرد، حسن، حسینی، سیدیعقوب و فانی، علی‌اصغر (۱۳۹۲). *ظرفیت خط‌مشی‌گذاری عمومی: کلید توسعه‌یافتگی ملی*، تهران: صفار.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۵). *فهم شکل‌گیری خط‌مشی‌های رفع تکلیفی در کشور: پردازش مفهومی*، پیش‌آیندها و پس‌آیندها، *سیاست علم و فناوری*، ۹ (۲)، ۷۹-۹۶. Dor: 20.1001.1.20080840.1395.9.2.7.1
- دانش‌فرد، کرم‌اله (۱۳۸۸). *فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- درانی، کمال (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی نهاد آموزشی (مدرسه)*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۲۸). *لغتنامه دهخدا*، ج ۱۴، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- دینی، سیدمهدی (۱۴۰۰). *جایگاه مسجد و نقش آن در تعلیم و تربیت از منظر آیات و روایات (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*، تهران: دانشکده اصول‌الدین.
- رفیعی، بهروز (۱۳۹۱). *آرای اندیشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن*، ج ۳. تهران: سمت.
- شاه‌آبادی، محمدحسین، نوروزی اقبالی، محمدجواد، درویشی شاه‌کلاهی، حمید، قنبریان گوارشکی، حمیدرضا،

سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد در حوزه مسجد و مدرسه [...] ۱

خالقی‌پور، بشیر، احمدی، محسن، احمدی، مهدیه، یوسفی، مجید و یاری، شعیب (۱۴۰۰). نظام‌نامه جامع مسجد، ج ۲، تهران: پژوهشکده شهید صدر، مرکز مطالعات راهبردی ژرفا.

شریف‌فرد، علیرضا، لطیفی، میثم و ذوالفقاری، محسن (۱۳۹۸). الگوی همکاری بین بخشی (مورد مطالعه: همکاری مسجد با مدرسه و خانواده). *دین و ارتباطات* (دانشگاه امام صادق/ نامه صادق)، ۲۶ (۲)، ۲۵۳-۳۰۰.
doi: 10.30497/rc.2020.2828

شریفی‌ساعی، محمدحسین. (۱۴۰۱). تولد مدرسه در ایران: روایت تاریخی از ظهور آموزش و پرورش مدرن در جامعه ایرانی. *تاریخ علم*، ۲۰ (۲)، ۱-۲۹.
Doi: jih.s.2023.349732.371709/10.22059

صداقت‌زاده، میثم (۱۴۰۳). *تربیت بر مدار فطرت*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

طاهری، اصلاان (۱۳۹۴). مسجد، بازآفرینی یک هویت (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). اصفهان: دانشگاه اصفهان.
عالی، مرضیه (۱۳۹۸). تولد مدرسه مدرن اروپایی- امریکایی در ایران. *مجله تأملات رشد* ۳ (۲)، ۱۴۲-۱۴۷.

علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۲). *نقش جریان روشنفکری در سکولاریسم تربیتی*. تهران: نشر معارف.

علم‌الهدی، جمیله (۱۳۹۱). *نظریه اسلامی تعلیم و تربیت (مبانی آموزش رسمی)*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

فرخی، میثم (۱۳۹۵). *سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
فیاضی، مینا، رامشت، شهرام و صداقت‌زاده، میثم (۱۴۰۲). ویژگی‌های مربی شایسته در اندیشه شهید مطهری. *نظریه و عمل در تربیت معلمان*، ۹ (۱۵)، ۲۰۰-۱۷۹.

مایر، فردریک (۱۳۷۴). *تاریخ اندیشه‌های تربیتی*. ج ۱. ترجمه علی اصغر فیاض. تهران: سمت.

مرزوقی، رحمت‌اله، جهانی، جعفر، ترک‌زاده، جعفر و امیری طیبی، مسلم (۱۳۹۷). الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی. *مطالعات راهبردی بسیج*، ۲۱ (۷۹)، ۸۱-۱۱۴.

Dor: 20.1001.1.1735501.1397.21.79.4.1

مصباح‌یزدی، محمدتقی، مصباح، مجتبی، فتحعلی، محمود و یوسفیان، حسن (۱۳۹۰). *فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.

منیرالدین، احمد (۱۳۶۸). *نهاد آموزش اسلامی، آموزش و پرورش اسلامی و پایگاه اجتماعی دانشمندان تا سده پنجم هجری در پرتو تاریخ بغداد خطیب بغدادی*. مشهد: آستان قدس رضوی.

مؤمنی‌راد، اکبر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. *فصلنامه اندازہ‌گیری تربیتی*، ۴ (۱۴)، ۱۸۷-۲۲۲.

مهرمحمدی، محمود (۱۳۹۱). *فرهنگ خانواده: مبنای مغفول در ساماندهی تعاملات خانه و مدرسه*. فصلنامه راهبرد فرهنگ، ۵ (شماره ۱۸-۱۷)، ۲۷۵-۲۹۳.

- Aali, M., (2019). The birth of modern European-American school in Iran. *Roshd Reflections Magazine*. 3(2), 142-147. **[In Persian]**
- Alamolhoda, J., (2003). *The role of intellectual movement in educational secularism*. Tehran: Maarif Press. **[In Persian]**
- Alamolhoda, J., (2012). *Islamic theory of education (basics of formal education)*. Tehran: Imam Sadegh University Press. **[In Persian]**
- Alvani, S. M., & Sharifzadeh, F. (2017). *Public Policy Making*. Tehran: Alameh Tabatabaei University Press. **[In Persian]**
- Amirahmadi, S. M. A., (2018). Islam High Level Mosque from the perspective of function and design of Jame Al Mahdi Mosque in Saadatabad region. (Master's thesis). Qazvin: *International Imam Khomeini University*. **[In Persian]**
- Bagheri, Kh., (1989). *A new look at Islamic education*, Vol 1. Tehran: Madreseh Press. **[In Persian]**
- Bagheri, Kh., (2008). *An introduction to the philosophy of education of the Islamic Republic of Iran*, Vol 1. Tehran: Elmi va Farhangi Press. **[In Persian]**
- Danaeifard, H., Hosseini, S. Y., & Fani, A. A., (2013). *Public policy capacity: the key to national development*. Tehran: Safar. **[In Persian]**
- Danaeifard, H., (2016). Understanding the formation of homework policies in the country: conceptual processing, antecedents and post-futures. *Science and technology policy*. 9(2), 79-96. Dor: 20.1001.1.20080840.1395.9.2.7.1. **[In Persian]**
- Daneshfard, K., (2009). *Public Policy Process*. Tehran: SRBIAU. **[In Persian]**
- Darani, K., (2015). *Sociology of educational institution (school)*. Tehran: Tehran University Press. **[In Persian]**
- Dehkhoda, A. A., (1949). *Dehkhoda Dictionary*, Vol. 14. Tehran: Tehran University Press. **[In Persian]**
- Dini, S. M., (2021). The position of the mosque and its role in education from the perspective of verses and traditions (Master's thesis). Tehran: *Usuluddin College*. **[In Persian]**
- Dawson, C. (1935). *Religion The Modern State*. London: Sheed & Ward.
- Ehrenberg, R. G., & Smith, R., S. (2018). *Modern labor economics: Theory and public policy*. London: Routledge.
- Farrokhi, M., (2016). *Cultural politics of the mosque in the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Imam Sadiq University Press. **[In Persian]**
- Fayazi, M., Ramesht, Sh., & Sedaqatzadeh, M., (2023). The characteristics of a competent teacher in the thought of Shahid Motahari. *Theory and practice in teacher training*. 9(15), 179-200. **[In Persian]**
- Hasani, M., & Sadeqzadeh, A. R., (2021). *Explaining the philosophy of formal and general education (schooling)*. Qom: Howzah va Daneshgah Research Institute. **[In Persian]**
- Jafari, M. R., (2015). Investigating and identifying the educational functions of high level Islamic Mosque

from the point of view of the officials of the mosques of Semnan province. (Master's thesis). Tehran: *SRBIAU*. [In Persian]

Javan Arasteh, H., (2007). The function of the mosque in the prophetic government. *Islamic government magazine*. 43(12): 138-152. [In Persian]

Khadzhyradieva, S., Hrechko, T., & Savkov, A. (2019). Behavioral insights in public policy: Ukrainian case. *Public Policy and Administration*. Apr 9; 18 (1): 85-99. Doi: 10.5755/ j01.ppa.18.1.23130.

Khamenei, S. A., (2011). A 250-year-old human, Tehran: Sahba Press. [In Persian]

Marzooqi, R., Jahani, J., Torkzadeh, J., & Amiri Tayebi, M., (2018). Conceptual model of interaction between school, family and mosque from the perspective of Islamic education. *Basij strategic studies*. 21(79), 81-114. Dor: 20.1001.1.1735501.1397.21.79.4.1. [In Persian]

Mayer, F., (1995). *History of educational ideas*. Vol. 1. Translated by Fayaz, A. A., Tehran: Samt. [In Persian]

Mehrmohammadi, M., (2012). Family culture: the neglected basis in organizing home and school interactions. *Cultural Strategy Quarterly*. 5(17-18), 275-293. [In Persian]

Mesbah Yazdi, M. T., Mesbah, M., Fathali, M., & Yoosefian, H., (2011). *Islamic Philosophy of Education*. Tehran: Madreseh Press. [In Persian]

Momeni Rad, A., (2013). Qualitative content analysis in research: nature, stages and validity of results. *Educational measurement quarterly*. 4(14), 187-222. [In Persian]

Moniredin, A., (1989). *Institution of Islamic education, Islamic education and the social base of scholars until the fifth century of Hijri in the light of the history of Baghdad Khatib Baghdadi*, Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]

Pahlavansharif, A. R., Razini, R., & Abbasi Nozari, H., (2018). Structuring the grand goals of the interaction between the mosque and children and adolescents and its implications for policymakers in the field of culture. *Basij strategic studies*, 21 (79), 115-144. Dor: 20.1001.1.1735501.1397.21.79.5.2 [In Persian]

Rafiei, B., (2012). *Opinions of Muslim thinkers on education and its foundations*, vol.3. Tehran: Samt. [In Persian]

Roser, M., Ortiz-Ospina, E. (2019). "Primary and Secondary Education". Our World in Data. Archived from the original on 18 May 2023.

Sedaqatzadeh, M., (2024). *Education based on Fitrah*. Tehran: Imam Sadegh University Press. [In Persian]

Shahabadi, M. H., Nowrizi Eqbali, M. J., Darvishi Shahkolahi, H., Qanbarian Govarshki, H. R., Khaleqipoor, B., Ahmadi, M., Ahmadi, M., Yoosefi, M., & Yari, Sh., (2021). *Comprehensive Mosque regulations*, Vol 2. Tehran: Shahid Sadr Research Institute, Deep Strategic Studies Center. [In Persian]

Shariffard, A. R., Latifi, M., & Zolfaqari, M., (2019). The model of inter-departmental cooperation (case study: cooperation between mosque, school and family). *Religion and communication*. 26(2), 253-300. Doi: 10.30497/rc.2020.2828. [In Persian]

Sharifi Saei, M. H., (2022). The birth of the school in Iran: a historical account of the emergence of modern education in Iranian society. *history of science*. 20(2), 1-29. Doi: 10.22059/ jih.2023.349732.371709.

[In Persian]

Taheri, A., (2015). The mosque, recreating an identity (Master's thesis). Isfahan: *University of Isfahan*.

[In Persian]

White, C.S & Coleman, M, (1999). *Early Childhood Education: Building a Philosophy for Teaching*. London: Pearson.

Zhou, D. (2021). Explore the notion of education for sustainable development in early childhood education in China. *Asia-Pacific Journal of Research in Early Childhood Education*, 15 (1): 77-90. Doi: 10.17206/apjrece.2021.15.1.77.

The Success Pattern of Religious Institutions (Case Study: Successful Mosques in the Educational Arena)

Alireza Sharif-Fard, PhD in Human Resource Management, Allameh Tabataba'i University; Email: a.sharif@isu.ac.ir. (Corresponding Author)

Meysam Latifi, Associate Professor, Faculty of Management, Imam Sadiq University; latifi@isu.ac.ir

Abstract

The realization of a religious society is contingent upon the success of its religious institutions, with the mosque being the most widespread and influential Islamic institution. Despite variations in approach, successful mosques exhibit significant commonalities in their operations. Emulating these successful mosques offers a practical strategy for enhancing the effectiveness of others. Key to this emulation is discerning the primary factors contributing to success and differentiating them from other characteristics of high-performing mosques. This qualitative study aims to elucidate the success pattern for mosques, specifically within the educational domain. The study employs thematic analysis and draws upon data from twenty exemplary mosques' case studies, focusing on their educational initiatives. The findings reveal nine principal factors and thirty-nine subsidiary factors that play a critical role in the educational success of these mosques. These essential factors of success include leadership as a role model, Systematic and empowering education, thriving educational and organizational activities for women, Faith-based cohesion within an organization, comprehensive design in education and training, collaboration with seminary students and institutions, effective mosque-school-family interaction, a Jihadi spirit, elimination of obstacles hindering youth engagement in mosque, and Service to the people and the cultural sphere.

Keywords

Mosque, Education, Success Pattern, Religious Institution, Non-governmental Organization (NGO), Organization, Grassroots Governance

الگوی موفقیت نهادهای دینی

(مورد مطالعه: مساجد موفق در عرصه تربیتی)

علیرضا شریف فرد^۱، میثم لطیفی^۲

چکیده

تحقق جامعه دینی به موفقیت نهادهای دینی وابسته است و مسجد گسترده‌ترین و اثرگذارترین نهاد اسلامی است. به رغم تفاوت‌ها، اشتراکات زیادی در عملکرد مساجد موفق وجود دارد. الگوگیری از مساجد موفق یکی از اقدامات برای ارتقای مساجد است. نکته مهم در الگوگیری شناخت عوامل اصلی موفقیت و تمایز آن‌ها با سایر ویژگی‌های مساجد موفق است. این پژوهش بر آن است تا الگوی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی را فهم کند. این پژوهش از نوع کیفی است و در آن از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. داده‌های پژوهش از نتایج موردکاوی بیست مسجد برتر در کشور در حوزه تربیتی استخراج شده است. نتایج حاکی از آن است که نه عامل اصلی در موفقیت مساجد در عرصه تربیتی نقش اساسی دارند. عوامل مهم موفقیت عبارت‌اند از: رهبر اسوه، تربیت نظام‌مند و توانمندساز، رونق تربیتی‌تشیکیلاتی در بخش خواهران، انسجام تشکیلات ایمانی، تعامل با طلاب و حوزه علمیه، تعامل مسجد و مدرسه و خانواده، روحیه جهادی، رفع موانع فعالیت جوانان در مسجد، خدمت به مردم و جبهه فرهنگی.

واژگان کلیدی

مسجد، تربیت، الگوی موفقیت، نهاد دینی، شکل فرهنگی، تشکیلات، حکمرانی مردم پایه.

مقدمه

مساجد، کلیساها و معابد، صرفاً مکان‌هایی برای عبادت نیستند. این نهادهای دینی در شکل‌گیری تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و آگاهی اجتماعی نقش کلیدی دارند (Shah & Berkeley, 2022). آن‌ها با تأسیس مدارس، بیمارستان‌ها و سایر سازمان‌ها، آموزه‌های اعتقادی خود را گسترش می‌دهند و به عنوان ابزارهای ایدئولوژیک عمل می‌کنند که بر جهت‌گیری فکری و توسعه جامعه مدنی تأثیرگذارند (Gulyaev & Ivanov, 2020). علاوه بر این، نهادهای دینی در سطح جهانی، به رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی جوامع کمک می‌کنند (Cheema, 2022). این نهادها با تقویت رشد معنوی افراد، می‌توانند به بهبود وضعیت جوامع چند فرهنگی کمک کرده و ارتباط افراد با معنویت را تقویت کنند (Espinosa, 2023). به عبارت دیگر، نهادهای دینی نه تنها در حوزه اعتقادات، بلکه در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز نقش آفرین هستند و می‌توانند به بهبود زندگی افراد و جوامع کمک کنند.

تعلیم و تربیت به‌عنوان مهم‌ترین نیاز هر جامعه شناخته می‌شود (جعفری‌نژاد، ۱۳۸۳) و مسجد در فرهنگ اسلامی جایگاه سرنوشت‌سازی در تحول جامعه دارد. رهبر انقلاب مسئله تربیت کودک و نوجوان را به قدری حائز اهمیت می‌داند که فرموده‌اند: «اگر مسئولان امور فرهنگی کشور بخواهند مسئله کودک و نوجوان را آن‌چنان که هست مورد اهتمام قرار دهند، من خیال می‌کنم خیلی از آن‌هایی که مسئول هستند از ساعات خوابشان هم خواهند زد تا به این مسئله بپردازند» (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۷).

مسجد یکی از بسترهای مهم و اثرگذار در موضوع تربیت است. این موضوع به سابقه تربیتی آموزشی مساجد در طول قرن‌های گذشته مرتبط است؛ زمانی که مسجد نقطه کانونی انجام آموزش‌های دینی بود (جعفری‌نژاد، ۱۳۸۳). رهبر معظم انقلاب در این خصوص فرموده‌اند: «مسجد پایگاه است؛ پایگاه خودسازی، انسان‌سازی، تعمیر دل و تعمیر دنیا» (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۵).

در حال حاضر، مساجد موفق و متنوعی (از جهت عرصه فعالیت و رویکرد) به عنوان الگو به فعالان فرهنگی معرفی می‌شود که هر یک نقاط قوت و ضعف خود را دارند. برخی از این الگوها در جنبه‌های خاصی از فعالیت مسجد مانند برنامه‌های آموزشی، تربیتی، هیئت یا رسانه بروز یافتند؛ اما اغلب این الگوها نمی‌توانند یک چارچوب جامع و نظام‌مند برای مدیریت کلی مسجد ارائه دهند. علاوه بر این، فعالان فرهنگی به طور کامل به تجربیات مساجد موفق دسترسی ندارند. علاوه بر آن

مساجدی که به عنوان الگوی موفقیت شناخته می‌شوند، لزوماً دارای بهترین ویژگی‌های عملکردی نیستند و گاه معیارهای شهرت در انتخاب آن‌ها مؤثر است.

باتوجه به چالش‌های موجود و اهمیت الگوبرداری در آموزه‌های دینی و دانش مدیریت، تدوین الگوی جامع برای اداره مساجد ضروری به نظر می‌رسد. این الگو باید با تلفیق الگوهای موجود و تجربیات مساجد موفق تدوین شود. این الگو باید به گونه‌ای تدوین شود که قابلیت انطباق با شرایط مختلف فرهنگی و اجتماعی را داشته باشد.

هدف این پژوهش، استخراج عوامل موفقیت مساجد در عرصه تربیتی است. این هدف با بررسی مساجد موفق از طریق مصاحبه با مدیران و فعالان فرهنگی تربیتی آن مساجد محقق گردیده؛ بنابراین، سؤال پژوهش عبارت است از: «چه عواملی باعث موفقیت مساجد در عرصه تربیتی شده است و الگوی کلی موفقیت این نهادها چیست؟». سؤالات فرعی این پژوهش عبارت است از:

- چه ویژگی‌های مشترکی در میان مساجد موفق در عرصه تربیتی وجود دارد؟
- چه عواملی در جذب و حفظ مخاطبان در مساجد موفق مؤثر است؟
- چه عواملی در ایجاد انگیزه و پایبندی اعضای مسجد به فعالیت‌های تربیتی مؤثر است؟
- چه شاخص‌هایی برای سنجش موفقیت مساجد در عرصه تربیتی می‌توان در نظر گرفت؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی که تاکنون در این حوزه انجام شده است غالباً جداگانه و با غلبه بخشی‌نگری در ارتباط با هرکدام از عوامل موفقیت بوده است؛ هرچند برخی پژوهش‌ها به صورت جامع اما با جهت‌گیری نظری یا تاریخی به موضوع پرداخته‌اند. در پژوهش‌های حوزه مسجد و تربیت جای پژوهش کاربردی و با نگاه جامع خالی است. این پژوهش درصدد رفع این خلأ بوده است. در این زمینه، می‌توان پژوهش‌ها را به چند دسته تقسیم کرد:

برخی آثار صرفاً یک بُعد از عوامل موفقیت مسجد در عرصه تربیتی را بررسی کردند و از بررسی جامع غفلت کردند. آثاری همچون «فهم الگوی همکاری بین‌سازمانی مسجد و مدرسه» (تنها، ۱۳۹۴)، «نقش و جایگاه مسجد در تربیت دینی نظام خانواده همراه با آسیب‌شناسی وضع موجود» (ولی‌زاده، ۱۳۹۳)، «میزان و چگونگی مشارکت

زنان در مساجد؛ مورد مطالعه مساجد شهرستان پاکدشت» (فرخی و پیروزی، ۱۳۹۷) در این دسته جای می‌گیرند.

برخی پژوهش‌ها به آثار و ویژگی‌های مسجد موفق در عرصه تربیتی اشاره کردند (همچون معماری مسجد). همان‌طور که گفته شد، عوامل موفقیت مسجد با ویژگی‌های مسجد موفق متفاوت است. الگوی موفقیت برآمده از ویژگی‌های اصلی و ایجادکننده موفقیت است. پژوهش‌هایی همچون «نقش مساجد در شکل‌گیری هویت دینی کودکان و نوجوانان» (اخوی، ۱۳۹۳) و «پیش‌ران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی» (ابروش، ۱۴۰۰) در این دسته جای می‌گیرند.

جهت‌گیری برخی آثار صرفاً نظری بوده است. این دسته از پژوهش‌ها مفاهیم مدنظر را از بُعد تاریخی یا مبتنی بر قرآن و احادیث بررسی کرده‌اند. «تربیت مسجدی کودک در سیره اهل بیت» (مهدی محمدی قناتغستانی، ۱۳۹۳)، «مسجد جایگاه اصلی آموزش اسلامی» (عریان، ۱۳۸۳)، «گونه‌شناسی مسجد مدرسه در معماری اسلامی ایران» (هوشیاری، پورنادری و فرشته‌نژاد، ۱۳۹۲) از جمله این آثارند.

مبانی نظری پژوهش

۱. نهاد دینی^۱

یک نهاد مذهبی را می‌توان به عنوان یک سازمان ساختاریافته در چارچوب مذهبی تعریف کرد که نقش‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را در یک جامعه ایفا می‌کند (Borowski, 2013; Lizet Kuitert, 2022a, 2022b). این مؤسسات نقش مهمی در ارائه چارچوبی مشترک برای زندگی و اعمال دینی ایفا می‌کنند و اغلب پیامدهای اخلاقی و ملاحظات اخلاقی را در عملکرد خود نشان می‌دهند (Borowski, 2013).

باین‌وجود تفاوتی بین نهاد و سازمان وجود دارد. در سازمان، داشتن هدف مشترک و تلاش جمعی برای رسیدن به هدف شرط لازم است؛ اما در نهاد نوعی تعهد اخلاقی ملاک تجمع و همیاری است. به‌طور کلی وجه ممیزه نهاد و سایر واژه‌های نزدیک با آن این است که نهاد نوع رابطه با بیرون از محیط سازمانی در تبیین معانی آن نقش اساسی دارد حال آن‌که در سایر واژه‌ها نوع رابطه درونی که در سازمان حاکم است تعیین‌کننده است" (ایروانی، ۱۳۷۷: ۲۶ به نقل از عبدالحسین‌زاده و لطیفی، ۱۳۹۴: ۷۷)

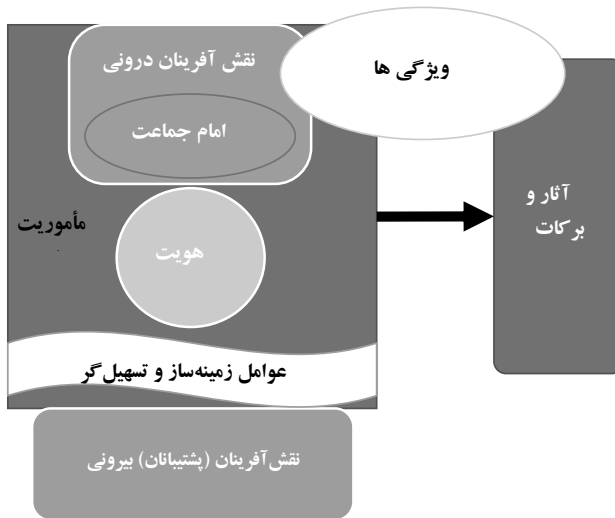
نهادهای مذهبی نقشی چندوجهی در جوامع ایفا می‌کنند و تأثیرات قابل توجهی بر جنبه‌های

1. religious institution

معنوی، آموزشی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دارند. این نهادها از طریق برنامه‌های آموزشی و مدارس، آموزه‌های دینی و ارزش‌های اخلاقی را ترویج می‌کنند (Idris & Putra, 2021; Nasir, 2021 & Rijal, 2021). نقش آنها به عنوان پیونددهنده و پل ارتباطی برای پناهندگان، ارائه حمایت ضروری و کمک به آنها برای ادغام در جوامع جدید حائز اهمیت است (Allen, 2010). علاوه بر این، نهادهای مذهبی می‌توانند نفوذ سیاسی قابل توجهی داشته باشند و حمایت را برای اهداف سیاسی بسیج کنند (Lakhan, 2018). این نهادها اغلب در نقش کنشگران اخلاقی در جوامع خود عمل می‌کنند، معیارهای اخلاقی را تعیین می‌کنند و در مورد مسائل اخلاقی راهنمایی می‌کنند (Gottschalk, 2018). آنها به عنوان مراکزی برای هدایت معنوی، آموزش دینی، آموزش اخلاقی، و تفسیر متون و نمادهای دینی عمل می‌کنند (Omar et al., 2019).

۲. مسجد طراز اسلامی

رهبر معظم انقلاب، در پیام خود در اجلاس سراسری نماز در سال ۱۳۸۹، موضوعی را تحت عنوان مسجد طراز انقلاب اسلامی به حوزه مسجد وارد کردند (گل‌نظری و دیگران، ۱۳۹۷). آنچه در دیدگاه حداقلی درباره کارکرد مساجد در بین برخی مطرح است، همچون انحصار وظایف مساجد در برپایی نماز جماعت و جلسات و عظ و نصیحت و دعا، نوعی سکولاریسم دینی را در دل خود دارد. در مقابل، بر اساس دیدگاه فقه پویا در خصوص کارکردهای مسجد، علاوه بر تمام شئون مسجد در نظام اسلامی زمان پیامبر عظیم‌الشان اسلام، باید کارکردهای جدید به تناسب مقتضیات زمان با حفظ رعایت ارزش‌های بنیادین اسلامی بر آن افزوده شود (مهدوی ارفع، ۱۳۹۳). مسجد طراز اسلامی هویتی دارد که هسته مرکزی آن را تشکیل می‌دهد. بدون مؤلفه‌های هویتی که مهم‌ترین آن‌ها عبادت و امام عادل و هدایت است، مسجد فلسفه وجودی خود را از دست می‌دهد و اساساً نمی‌توان آن را مسجد نامید. حول این هویت، مأموریت‌های مسجد مانند تربیت و معرفت‌افزایی و روشنگری شکل می‌گیرد. وظیفه نقش‌آفرینان درونی حفظ هویت مسجد و اجرای مأموریت‌هاست. مهم‌ترین آن‌ها نیز روحانی و امام‌جماعت است که نقش محور و مدیریت محتوایی معنوی مسجد را بر عهده دارد. نقش‌آفرینان بیرونی نیز با انجام وظایفی از عملیات مسجد پشتیبانی می‌کنند. نبود عوامل زمینه‌ساز و تسهیلگر نقص محسوب می‌شود و انجام‌دادن مأموریت‌ها و تحقق آثار را مختل، کند، کم‌اثر و گاه ناممکن می‌کند. این مجموعه آثار و برکاتی برای فرد و جامعه به ارمغان آورده و آنان را به تراز اسلامی می‌رساند و در نهایت با تحقق همه این مؤلفه‌ها، مسجد ویژگی‌های جدیدی پیدا می‌کند که توصیفگر مسجد طراز اسلامی هستند (مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۹: ۱۲).

شکل ۱. مدل مفهومی مسجد طراز اسلامی (مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۹: ۱۲).

۳. تربیت

برخلاف مفهوم آموزش که تعریفی نسبتاً واحد دارد، برای تربیت تعاریف گوناگونی ارائه شده است. برای شناخت مفهوم تربیت، لازم است به مفاهیم مرتبط با آن مانند تعلیم، تزکیه، تأدیب، تبلیغ، اخلاق و رشد توجه کرد (نظام‌نامه تربیتی بسیجیان، ۱۳۹۱).

به نظر می‌رسد عناصر ذیل از جمله ارکان اصلی تربیت هستند:

- تدریجی و مرحله‌ای بودن: تربیت فرایندی تدریجی و مرحله‌ای و مستمر است (سند جامع آموزش و پرورش). این مراحل بر مراحل قرب الی الله مبتنی است (باقری، ۱۳۸۹). در طراحی فرایند تربیتی باید به مراحل رشد سنی، تقدم و تأخر محتوایی و منطقی و اولویت‌های ساختاری و تشکیلاتی توجه شود (جمعی از نویسندگان زیر نظر آیت‌الله مصباح یزدی، ۱۳۹۰):

- مبتنی بر استعداد های درونی: تربیت باید بر اساس استعداد های درونی افراد صورت گیرد (شهید مطهری، ۱۳۷۵).

- ساحت‌های مختلف تربیت: تربیت در ساحت‌های مختلف جسمی، روحی، بینشی، گرایشی و رفتاری معنا می‌شود (جمعی از نویسندگان زیر نظر آیت‌الله مصباح یزدی، ۱۳۹۰).
- روش‌ها، عوامل، موانع و ابزارهای تربیت: در تربیت باید به روش‌ها، عوامل، موانع و ابزارهای آن توجه ویژه کرد.

- تعامل فعال مربی و مربی: تربیت حاصل تعامل فعال مربی و مربی است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰).

۴. کارکرد تربیتی مسجد

مسجد از دیرباز کانون و محفلی برای تعلیم و آموزش بوده است. در عصر نبوی، حضرت ختمی مرتبت (ص) خودشان مباحث آموزشی در مسجد را بر عهده می‌گرفتند (فرخی، ۱۳۹۳). به‌طورکلی، سه نهاد خانواده و مدرسه و مسجد به‌عنوان مؤثرترین نهادها در امر تربیت شناخته می‌شوند. هرکدام از این نهادها بر ساحت‌های خاصی از امر تربیت تمرکز می‌کنند: خانواده: پایدارترین نهاد و بنیادی‌ترین رکن تربیت؛ مدرسه: اصلی‌ترین نهاد رسمی آموزش و پرورش؛ مسجد: اصیل‌ترین نهاد جامعه اسلامی و مکانی برای تعلیم و تربیت دینی. تعامل و ارتباطات سازنده بین این سه نهاد تربیتی در راستای شکل‌دهی و تقویت ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی در افراد ضرورتی انکارناپذیر است (استجلو باقری، ۱۴۰۰).

مسجد و خانواده مهم‌ترین نهادهای تربیت غیررسمی تلقی می‌شوند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۱۶۸). از آنجاکه نقش تربیتی مدرسه در نگاه جامعه بر ساحت علمی فناوریانه متمرکز است و بی‌توجهی به برنامه‌های تربیتی در مدارس مشهود است، مسجد می‌تواند نقش خود را گسترش دهد و به‌عنوان مکمل، خلأ موجود در مقوله تربیت را پر کند.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش کیفی تحلیل مضمون استفاده شده است. این روش برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوها در داده‌های کیفی کاربرد دارد و داده‌های متنی پراکنده را به داده‌هایی منظم و ساختاریافته تبدیل می‌کند (شیخ‌زاده و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳). روش تحلیل مضمون به‌خاطر انعطاف‌پذیری و تمرکز بر شناسایی الگوهای درون داده‌ها از سایر روش‌های تحلیل داده‌های کیفی متمایز است. بر خلاف روش داده بنیاد که هدف آن تدوین نظریه‌ای از داده‌هاست، تحلیل مضمون به محققان اجازه می‌دهد تا بدون نیاز به توسعه تئوری، داده‌ها را در مورد مضامین تفسیر و سازماندهی کنند (Rose et al., 2023).

در این پژوهش از روش «شبکه مضمون‌ها» به‌عنوان یکی از فنون تحلیل مضمون استفاده شده است. این روش نقشه‌ای از مباحث ارائه می‌دهد که شامل مضمون‌های

پایه، مضمون‌های سازمان‌دهنده و مضمون‌های فراگیر است. مضمون‌های پایه همان شناسه‌ها و نکات اصلی متن هستند، درحالی‌که مضمون‌های سازمان‌دهنده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه به دست می‌آیند و مضمون‌های فراگیر به‌عنوان اصول عالی حاکم بر متن عمل می‌کنند. پس از ساخت شبکه مضمونی، می‌توان از آن به‌عنوان ابزاری تصویری برای تفسیر متن استفاده کرد تا نتایج و خود متن برای پژوهشگر قابل فهم باشد (Atraide-Sterling, 2001:388-389). به نقل از سبحانی و لطیفی، (۱۳۹۸).

جامعه آماری این تحقیق شامل مساجدی است که در عرصه تربیتی موفق بوده‌اند. معیارهایی که برای انتخاب این مساجد از آن استفاده شده است عبارت است از: جمعیت زیاد نوجوانان و جوانان جذب‌شده به مسجد، وجود برنامه‌های تربیتی منسجم، ظهور و بروز بیرونی فعالیت‌ها:

فهرست مساجد موفق در ابتدا با مشورت سازمان‌های متولی مسجد و خبرگان شناسایی شد. در ادامه، از روش گلوله‌برفی برای تکمیل این فهرست استفاده شد. در این روش، از افراد مطلع خواسته شد تا مساجد موفق دیگری را که می‌شناسند معرفی کنند.

اسامی مساجد مورد بررسی عبارت است از: صفا (تهران)، الغدیر (اهواز)، شبکه مساجد قرارگاه طلایه‌داران ظهور (اهواز)، باب‌الحوائج (تهران)، قدس (اصفهان)، امام هادی (قم)، حسین بن علی (اسلام‌شهر - تهران)، امام حسن (ورامین - تهران)، امید (تهران)، ولایت (قزوین)، المهدی (تهران)، حوزه امیرالمؤمنین (اهواز)، لبنان (اصفهان)، الزهرا (تهران)، خاتم‌الانبیا (قم)، ابوالفضل (مشهد)، کانون شهید برونسی (شبکه مساجد قائم، صاحب‌الزمان و...) (مشهد)، الرسول (تهران).

برای انجام این پژوهش، از دو روش گردآوری اطلاعات مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و بررسی اسناد استفاده شد. با ۴۴ نفر از افراد مهم مساجد مورد بررسی، شامل مربیان و مدیران و ائمه جماعت، مصاحبه انجام شد. انتخاب این افراد بر اساس معیارهای ذیل صورت گرفت: تجربه عملی طولانی مدت در مساجد، محوریت در تشکیلات، اشراف کامل بر فعالیت‌های جاری، آشنایی با سوابق و برنامه‌های آینده. در کنار مصاحبه، اسناد و مدارک مربوط به فعالیت‌های مساجد (همچون گزارش‌های سالانه فعالیت‌های مساجد؛ برنامه‌های آموزشی و تربیتی؛ آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها) بررسی شد. داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از روش تحلیل مضمون تجزیه و تحلیل شد.

جدول ۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

نقش	تعداد	فراوانی (درصد)
مربی	۲۲	۵۰
مدیر (مسئول تشکیل مسجدی و...)	۱۴	۳۲
امام‌جماعت	۸	۱۸
مجموع	۴۴	۱۰۰

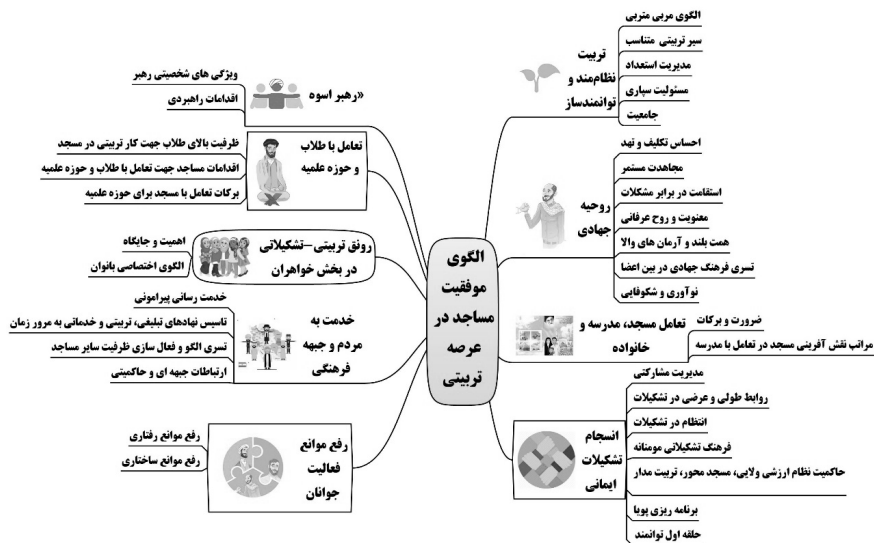
یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، اسناد و مصاحبه‌های مسئولان مساجد موفق در عرصه تربیتی تحلیل شد. فرایند کدگذاری در روش تحلیل مضمون به سبب کثرت داده‌ها در چهار سطح انجام شد. در ابتدا، مضامین اولیه استخراج شد. سپس، مضامین ثانویه و مضامین سازمان‌دهنده و در پایان، مضامین فراگیر استخراج شد. نمونه‌ای از متن مصاحبه و مضامین استخراج‌شده در جدول ۳ ارائه شده است.

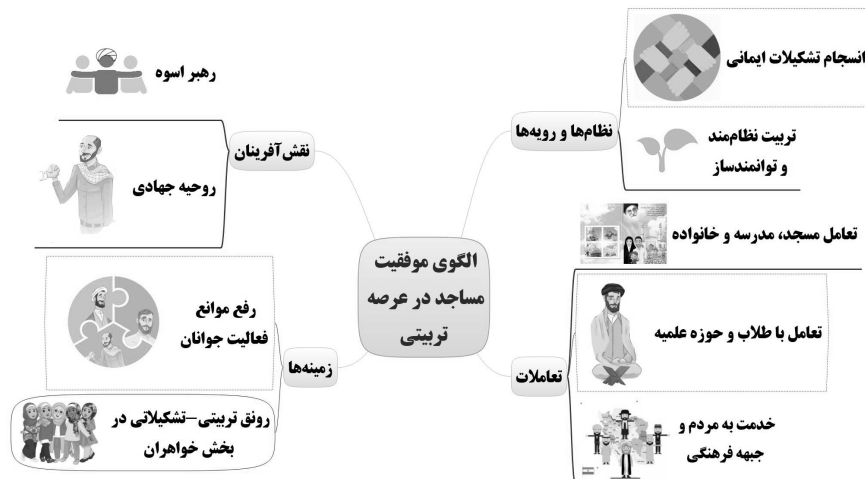
جدول ۲. نمونه‌هایی از استخراج مضامین اولیه از متن مصاحبه‌ها

نشانگر	کد	متن مصاحبه
As1	زندگی امام‌جماعت به مثابه وقف خانه خدا	زندگی ایشان (امام‌جماعت) را می‌توان مصداق وقف برای خانه خدا دانست؛ چراکه از ابتدای شکل‌گیری، مسجد از اولویت‌های اول ایشان بوده است و بعد از گذشت چند ده سال، هنوز از خدمت به خانه خدا دست نکشیده است. روحانی‌ای که تک‌تک اعضای مجموعه، مستقیم یا غیرمستقیم، تربیت‌یافته ایشان هستند و طراحی کلان و پیاده‌سازی ساختار کنونی مجموعه نیز به‌تبع بینش‌ها و اقدامات ایشان بوده است.
As2	زمان‌بر بودن آباد کردن مسجد	با وجود گذشت چند دهه، ایشان همچنان وقت موسعی را برای مسجد اختصاص می‌دهند؛ به‌گونه‌ای که حداقل سه روز در هفته، ایشان به مشاوره، شرکت در جلسات، سخنرانی و تدریس در حوزه علمی مسجد می‌پردازند. باین‌حال، سنخ کارهای ایشان به نسبت گذشته جایگاهی متفاوت پیدا کرده است و اگر سال‌های آغازین، ایشان خود مدیر و مجری بسیاری از فعالیت‌ها بودند، امروزه فعالیت ایشان از سنخ مشاوره و نظارت کلان و ارتباطات بیرونی است.
As3	نقش مربیگری امام‌جماعت	
As4	اسوه بودن رهبر در نظام تربیتی	
As5	مرجعیت فکری و تشکیلاتی و رفتاری رهبر	
As6	امام‌جماعت به مثابه محور تشکیلات	
As7	شأن متفاوت رهبری در طول سالیان (از اجرا تا نظارت کلان)	

در مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها از متن مصاحبه‌ها و اسناد ۴۴۰ مضمون اولیه، ۴۲ مضمون پایه، یازده مضمون سازمان‌دهنده و چهار مضمون فراگیر استخراج شد. مضامین استخراج‌شده از مصاحبه‌ها و شبکه مضامین در ادامه ارائه شده است.

شکل ۲. شبکه مضامین الگوی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی

شکل ۳. الگوی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی

در ادامه، مؤلفه‌های اصلی الگوی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی ذکر می‌شوند.

۱. رهبر اسوه

از مهم‌ترین ویژگی‌های رهبر، اسوه بودن اوست. حالت مطلوب مساجد این است که امام‌جماعت مسجد رهبر تشکیلات تربیتی هم باشد؛ اما این مهم در عمل در بیش از نیمی از مساجد موفق مورد بررسی محقق نشده است. به صورت معمول، امام‌جماعت نقش حامی و پشتیبان فعالیت‌های تشکل را ایفا می‌کند و تشکل تربیتی، خود، یک رهبر خواهد داشت. در این وضعیت، هماهنگی رهبر تشکیلات و ارکان مسجد شرط لازم برای موفقیت خواهد بود. تفصیل مؤلفه «رهبر اسوه و تیم راهبر شایسته» عبارت است از:

۱-۱. ویژگی‌های شخصیتی رهبر

۱-۱-۱. انگیزه‌ها

رهبران موفق واجد صفاتی هستند که در وجود آن‌ها ملکه شده است. احساس وظیفه در خصوص تربیت نسل و دلسوزی برای خلق موجب شده خود را وقف فعالیت‌های تربیتی کنند. ایشان به هدف خود ایمان دارند و معتقدند مسجد باید در زمینه‌های مختلف تربیتی و فرهنگی و خدماتی محور محله باشد. آن‌ها نه تنها چشمداشت مادی ندارند؛ بلکه از بسیاری از موقعیت‌های دنیوی متعارف نیز به سبب تمرکز بر تشکیلات تربیتی صرف نظر می‌کنند. مؤلفه مهم دیگر اخلاص رهبران تشکیلاتی است که از جمله ویژگی‌های بارز ایشان است.

۲-۱-۱. خصلت‌ها

به نظر می‌رسد سازوکار تعیین رهبری در تشکل‌های مذهبی به این صورت است که اعضا در ابتدا به بزرگی و بزرگواری وی پی می‌برند و محبت ایشان به آن شخص پس از مجالست بیشتر و بیشتر می‌شود. متریبان او را انسانی متعالی می‌یابند و وی را الگوی خود قرار می‌دهند. تبعیت به تبع شناخت آن شخص و محبت به وی حاصل می‌شود. جامعیت رهبر از ویژگی‌های جذاب و لازم از منظر پیروان است. وقتی رهبر تشکیلات از لحاظ ورزشی، علمی، رفتاری و معنوی در درجه بالایی قرار داشته باشد، زمینه برای الگوگیری و تبعیت فراهم می‌شود. «تلاش مستمر رهبر» در طی چند دهه فعالیت تربیتی و اختصاص بخش زیادی از وقت خود به امور تربیتی از دیگر ویژگی‌هاست. سعه صدر و شوخ‌طبعی و توان ارتباط اثربخش با افراد نیز از دیگر ویژگی‌های فردی رهبران است.

۳-۱-۱. مهارت‌ها

از لوازم نفوذ در افراد، داشتن مهارت‌هایی متناسب با بافت تشکیلات است. رهبران نهادهای دینی لازم است روحیهٔ مربیگری داشته باشند. با توجه به غیرانتفاعی بودن فعالیت‌ها، یکی از مسائل اساسی تشکل‌های مردم‌نهاد ایجاد انگیزه در میان اعضاست. بدین منظور، لازم است رهبران توان انگیزش اعضا را در خصوص اهداف تشکل داشته باشند. ذهن طراح و ایده‌پرداز و نگاه راهبردی و قدرت بیان از دیگر مهارت‌های لازم برای رهبران تربیتی است.

۲-۱. اقدامات راهبردی رهبر

از جمله رموز موفقیت رهبران اتخاذ سبک رفتاری متناسب با اوضاع (میزان رشدیافتگی مدیران تشکل و محیط و اعضا) است. از جمله اقدامات راهبردی که برای موفقیت رهبران تشکل ذکر کردند عبارت است از: التزام به تصمیم‌گیری شورایی، کیفیت‌محوری به جای کمیت‌گرایی، جوان‌گرایی در ساختار مسجد، مربی‌پروری، رشد‌محوری به جای کار تبلیغی، گروه‌محوری و مشارکت‌گرایی.

۲. تربیت نظام‌مند و توانمندساز

یکی از عواملی که بقای مجموعه‌های تربیت‌محور را تهدید می‌کند ضعف در نظام سرمایه انسانی (جذب، نگهداشت، ارتقا و جانشین‌پروری) است. مجموعه‌های نوپای تربیتی، به برکت حضور افراد نخبه، در ابتدای فعالیت سرعت رشد زیادی دارند؛ اما پس از مدتی به سبب خروج نخبگان از مجموعه، با تهدید «عدم بقا» مواجه می‌شوند. علت این موضوع ضعف این مجموعه‌ها در نظام تربیتی و سازوکار جانشین‌پروری در همه سطوح است.

تربیت شاکله و اساس نظام منابع انسانی مساجد موفق است؛ بدین نحو که همهٔ قواعد تشکیلاتی، اهداف، فعالیت‌ها، رفتارها و تعاملات رنگ‌وبوی تربیتی به خود می‌گیرد و در راستای خودسازی و جامعه‌سازی (که در مسیر خودسازی است) طراحی می‌شود. نتیجهٔ این هم‌گرایی تربیتی تحقق هرچه بهتر مأموریت و جلوگیری از انحراف افراد و برنامه‌هاست.

«نظام تربیتی»، علاوه بر تحقق هرچه بهتر مأموریت تربیتی، در جذب و حفظ و ارتقای کارکنان موردنیاز تشکل نقش محوری را بر عهده دارد. بقای تمام مجموعه‌های تربیت‌محور در گرو وجود سرمایه انسانی است و متناسب با اقتضائات این مجموعه‌ها،

باید برای جذب و حفظ و ارتقای منابع انسانی در تمام طول حیات تشکل برنامه‌ای ویژه داشت. از سوی دیگر، لازمه فعالیت فرهنگی تبلیغی وجود منابع انسانی متخصص است و «کادرسازی» تأکیدی همیشگی در مجموعه تربیتی است.

۲-۱. الگوی مربی‌مربی

یکی از تفاوت‌های الگوهای تربیتی با الگوهای آموزشی محوریت عامل انسانی است. در دوگان آموزش و تربیت، در «آموزش»، محتوا محوریت دارد؛ اما در «تربیت»، مربی محور کار است. تعامل مربی و متربی در تشکیلات تربیتی، علاوه بر جلوه تعامل بین‌فردی، جلوه ساختاری به خود گرفته است که مؤلفه‌های آن به شرح ذیل است.

۲-۱-۱. مربی و عنصر محبت

لازمه این الگو وجود مربی روبه‌رشد و فعال در تهذیب خویش و آشنا به زوایای تحصیلی و رفتاری و خانوادگی متربی است. او همچون برادری بزرگ‌تر و دلسوز برای متربی است. مربی الگویی وارسته و جوان است که می‌تواند با هم‌نشینی و همراهی با متربی و رصد او، به مثابه الگویی عملی و تأثیرگذار، معارف و دغدغه‌های دینی را در عمق وجود او جای دهد. عنصر مهم و گرمابخش رابطه مربی و متربی محبت است. محبت تغییرات نگرشی و رفتاری در متربی را سرعت می‌بخشد و دلیل فداکاری و وقت‌گذاری مربی برای متربی نیز همین محبت دلسوزانه و مشفقانه است.

۲-۱-۲. گروه‌محوری

رابطه مربی و متربی منحصر در ارتباط دو نفر نیست؛ بلکه قالب ساختاری فعالیت‌های تربیتی گروه است؛ چراکه قرار است بین افراد هم‌افزایی ایجاد کند و هریک از هویت‌های مختلف فردی و گروهی و تشکیلاتی مسیر تربیت را هموار کند. متربیان از ابتدای حضور در تشکیلات در گروه‌های هفت تا دوازده‌نفره سامان‌دهی می‌شوند و مربی هدایت گروه را بر عهده خواهد داشت. گروه‌محوری فواید تربیتی بسیاری را خواهد داشت و از آفات بسیاری جلوگیری خواهد کرد.

۲-۱-۳. ساختار تربیتی

از نگاه ساختاری، در یک مجموعه تربیتی همه افراد متربی هستند و هر سطح تربیتی یک مربی دارد. می‌توان الگوی ساختاری مجموعه تربیتی (در بخش صف) را دایره‌های متحدالمرکز دانست. افراد موجود در هر سطح تربیتی تحت نظارت و رابطه تربیتی مربی‌ای از سطح بالاترند. در تشکل‌های نسبتاً بالغ و پرتعداد، علاوه بر بخش‌های

صف (تربیتی)، بخش‌های ستادی (همچون واحدهای اردویی، اجرایی، پژوهشی، مالی) وجود دارند. واحدهای ستادی در خدمت صف (گروه‌های تربیتی) هستند.

۲-۲. جامعیت

مساجد موفق در عرصه تربیتی برای همه ابعاد انسانی برنامه می‌ریزند. توجیه نظری این اقدام هم جامعیت انسان است. انسان موجودی است چندبعدی؛ بنابراین کمال او نیز باید در بیش‌ها (باورها و اعتقادات) و گرایش‌ها (عواطف و انگیزه‌ها) و رفتارهای او متبلور شود.

۲-۲-۱. جامعیت و تناسب در ابعاد تربیتی

برنامه‌های مساجد موفق همه ابعاد زندگی نوجوانان را پوشش می‌دهد. از جمله برنامه‌های ایشان می‌توان به برگزاری کلاس‌های عقیدتی، کتاب‌خوانی (در ساحت بینشی)، برگزاری هیئت، سفرهای زیارتی (در ساحت گرایشی) و تلاش برای تغییر رفتار فرد و تأثیر وی بر دیگران (در ساحت رفتاری) اشاره کرد. جامعیت تربیتی در اهداف ایشان نیز متبلور است. عباراتی همچون «نقش توأمان شور و شعور در تربیت»، «تربیت حماسی - جهادی»، «تحصیل و تهذیب و ورزش» و «توجه توأم به روح و جسم» بر جامعیت در ابعاد تربیت تأکید می‌کند. از آنجا که تربیت در تمام عمر جاری است، آن‌ها برنامه تربیتی را در یک بازه زمانی محدود منحصر نمی‌بینند و تلاش می‌کنند برای رده‌های سنی متعدد (کودکی، نوجوانی، جوانی) برنامه تربیتی داشته باشند. بدیهی است جامع‌نگری در ابعاد تربیتی در هدف‌گذاری‌های تشکلی و ارزیابی متریبان و سایر ابعاد نیز لحاظ می‌شود.

پس از عنصر جامعیت، تناسب از جمله شروط لازم برای فعالیت‌های تربیتی است. هر فعالیت تربیتی، اگر بخواهد موفق باشد و بیشترین اثر را داشته باشد، باید متناسب با ویژگی‌های انسان و اقتضائات باشد. تناسب زمینه‌ها و عوامل تربیت با اقتضائات و اهداف، تناسب کالبد با اهداف تربیتی و اقتضائات، تناسب محتوا و روش با استعدادها و اقتضائات هر موقعیت، انعطاف و پویایی، تناسب مسئولیت‌ها با شایستگی‌ها، تناسب اختیار با مسئولیت، تناسب حمایت و مسئولیت، تناسب تشویق با هدف اصلی و حتی تناسب تنبیه با خطا از عواملی است که به استمرار در تربیت و جذب و شکوفایی استعدادهای متریبان منجر خواهد شد. به علاوه، تناسب و اعتدال در پرداختن به ساحت‌ها و ظرفیت‌ها و استعدادهای افراد و رعایت تناسب مراحل تعلیم و تربیت در برنامه‌ها با ملاک‌های تعیین مراحل یکی از اصول ناظر به تعامل مطلوب است.

۲-۲-۲. جامعیت و تناسب در ابعاد تشکیلاتی

هر اجتماع منظم انسانی ابعاد مختلفی دارد که تشکل‌های تربیتی موفق از هیچ‌یک از ابعاد آن غفلت نمی‌کنند. رشد متناسب تشکیلات رشد در تمامی ابعاد آن است. «قوت رهبری و توان مدیریت» در افراد از ملزوماتی است که تشکل‌ها برای تقویت و تثبیت آن تلاش می‌کنند. برای طراحی «سازوکارهای تربیتی و تشکیلاتی» جلسات متعدد میان خود برگزار می‌کنند، مطالعه می‌کنند، از تشکل‌های موفق الگوبرداری می‌کنند و با صاحب‌نظران به شور می‌نشینند. تلاش ایشان آن است که «فرهنگ جهادی» با همه‌ی مختصاتش را در تشکیلات نهادینه کنند؛ چون فرهنگ جمعی همچون روح در بدن تشکیلات است. «برنامه‌ریزی و هدف‌گذاری» نیز بُعد دیگر تشکیلات است. لازم است هر تشکل متناسب با ظرفیت‌های درونی و وضعیت بیرونی به طراحی اهداف و اتخاذ راهبرد اقدام کند.

۲-۲-۳. جامعیت در رویکردها

در تشکیلات تربیتی، برای تحقق بهترین نتیجه‌ی تربیتی لازم است متناسب با اقتضائات جامعه‌ی مخاطب و ظرفیت‌های تشکیلاتی از رویکردهای مختلفی استفاده شود. برنامه‌محوری و مربی‌محوری

تشکیلات تربیتی درجه‌ای از استقلال و عدم استقلال را برای مربیان در نظر می‌گیرد؛ بدین نحو که در برخی بخش‌ها به مربیان در اتخاذ راهبردهای تربیتی استقلال کامل می‌دهد و گاه برنامه‌هایی را به‌صورت استاندارد طراحی می‌کند و امور تربیتی بر اساس آن برنامه‌ها پیش می‌رود. به نظر می‌رسد به‌کارگیری هر دو رویکرد و رعایت اعتدال بین این دو ملاحظه‌ای مهم است.

فردمحوری در کنار گروه‌محوری

مربی از ارکان هر ارتباط تربیتی است. مربی در تعاملات تربیتی می‌تواند فرد را محور ارتباطات قرار بدهد. در این حالت، اثرگذاری وی در افراد جداگانه و از طریق ارتباط فردبه‌فرد خواهد بود. شیوه‌ی دیگر اثرگذاری در قالب گروه است؛ بدین نحو که مربی تلاش می‌کند، با تقویت هویت گروهی و ایجاد فضای سالم در گروه، بستر اثرگذاری گروه بر فرد را فراهم کند. این‌گونه تلاش مربی به حرکت کلی گروه و هم‌افزایی افراد درون آن معطوف خواهد بود.

تبلیغ دینی در کنار نخبه‌پروری

تشکیلات موفق تربیتی برای همه‌ی استعدادها متناسب با ظرفیت خود برنامه دارد.

مخاطبان تشکل سطح‌بندی می‌شوند و ناظر به هر سطح تربیتی، عمق و شیوه پیام‌ها طراحی می‌شود. مثلاً، کادر تربیتی مسجد ولایت قزوین مخاطبان خود را با عنایت به میزان تأثیرپذیری به پنج‌لایه تقسیم‌بندی کرده است: مخاطبان برنامه‌های عمومی (نیمه شعبان، محرم و... سالی یک‌بار یا فصلی)؛ مخاطبان ماهانه (همایش، مناسبتی، اعضای غیردائمی هیئت هفتگی و...); مخاطبان هفتگی (هیئت هفتگی، کلاس‌ها و...); اعضا با تأثیرپذیری تربیتی کامل (اعضای طرح تربیتی)، کادر.

تأمین مالی چندگانه

مسئله جذب منابع مالی عمومی‌ترین مشکل در میان مساجد و تشکل‌های مردم‌نهاد است. از ویژگی‌های مساجد موفق تنوع‌بخشی در منابع مالی است. عمده تأمین مالی ایشان با خیران است. علاوه بر آن، کمک‌های دولتی و سازمان‌های فرهنگی را جذب می‌کنند. بخشی از هزینه‌ها توسط اعضا و خانواده‌ها تأمین می‌شود. کارآفرینی فرهنگی و درآمدزایی با هدف تأمین مالی فعالیت‌های تربیتی از جمله اقدامات جدیدی است که تشکل‌ها با هدف تأمین مالی تشکل و اعضای آن پیگیری کرده‌اند.

جامع‌نگری و تناسب در رفع نیازها و تحقق کارکردها

تشکیلات تربیتی برای موفقیت هرچه بیشتر لازم است عوامل تسهیل‌کننده تربیت را فراهم و موانع را رفع کند. مثلاً، در مقطع نوجوانی، مرتبی نیاز دارد نیازهای تحصیلی، عاطفی، تفریحی و ورزشی خود را مرتفع کند و مسجد بهترین مکان برای این مهم است. مهارت‌آموزی و تأمین معیشت و ازدواج از دغدغه‌های اصلی اعضای کادر در سن جوانی محسوب می‌شود. رفع این نیازها با چندکارکردی بودن مسجد نیز هماهنگ است. علاوه بر آن، با این نگاه، فعالیت‌های اجتماعی نه تنها با خودسازی منافاتی ندارد؛ بلکه در مسیر خودسازی است.

در توضیح شیوه تحقق این امر باید گفت خروجی‌های نظام تربیتی سایر کارکردهای مسجد را فعال می‌کنند. تبلیغ دینی و خدمات کمک‌آموزشی معمولاً اولین کارکردهایی هستند که فعال می‌شوند. برگزاری کلاس‌های تقویتی و هیئت و فعالیت جدی در عرصه رسانه‌ای از جمله مصادیق این کارکرد محسوب می‌شوند. خدمات اجتماعی کارکرد بعدی است که توسط خروجی‌ها (و به عبارت دیگر، سرریز) نظام تربیتی فعال می‌شود. رسیدگی به خانواده‌های محروم و تأسیس صندوق خیریه یا دفتر مشاوره از جمله این فعالیت‌هاست.

۲-۲-۴. جامعیت روشی

لازم است در تشکیلات تربیتی روش‌های متعدد تربیتی به تناسب نوع رفتار و موقعیت به رسمیت شناخته شود. مثلاً، گاه لازم است از رفتار متربی تغافل شود و گاه لازم است، ضمن توجه، تشویق یا تنبیه صورت پذیرد. چه بسا گاه اثر بیان غیرمستقیم (با واسطه یا عملی) از روش‌های مستقیم و بیانی بیشتر باشد. گاه صرفاً با رفع موانع و ایجاد عوامل، هدف تربیتی محقق می‌شود.

روش‌های تربیتی تنوع بسیار دارند. بر اساس تنوع فعالیت‌ها روش‌ها متفاوت خواهد بود. از سوی دیگر، روش‌ها به تبع تنوع اهداف تربیتی و ساحت‌ها و مراحل مختلف تعلیم و تربیت متفاوت است. روش‌های تعلیم و تربیت در ساحت‌های شخصی، اجتماعی، بینشی، گرایش‌ی و رفتاری با یکدیگر متفاوت است. از سوی دیگر، ناظر به هدف هر مجموعه تربیتی (تربیت عام یا خاص)، روش‌ها می‌تواند متفاوت باشد.

۲-۳. سیر تربیتی متناسب

تربیت تدریجی و مرحله‌ای است. تحقق اهداف و اجرای اصول و روش‌های تربیتی متوقف بر تعیین مراحل تربیتی است. به علت تفکیک نکردن مراحل مختلف تعلیم و تربیت و تعیین نکردن اهداف مشخص برای هر مرحله، امکان تحقق اهداف تربیتی و تشکیلاتی و ارزیابی آن‌ها سلب می‌شود.

از سوی دیگر، یکی از مسائلی که بقای مجموعه‌های تربیتی را تهدید می‌کند آماده نبودن افراد برای اخذ مسئولیت است. خروج از مجموعه به دلایل مختلف (همچون ازدواج، اشتغال و دانشجویی) در مجموعه‌های تربیت‌محور شایع است و لازم است افراد در هر سطحی برای مسئولیت سطح بعد آماده شوند. عمده‌تشریح‌های فرهنگی سطح‌بندی مدون و جامعی از رشد فردی و مهارت‌های تشکیلاتی افراد ندارند و نتیجه آن بی‌انگیزگی و احساس عدم رشد در میان اعضا در طول دوره حضور ایشان است. به همین منظور، عمده‌تشریح‌های تربیتی فردمحور بوده و پس از فقدان فردمحوری به هر دلیلی، قابلیت تداوم خود را از دست می‌دهد یا در عمل، تشکیلات با افت محسوس مواجه خواهد شد.

طراحی سیر تربیتی مشتمل بر تقسیم‌بندی عرضی و سطح‌بندی طولی است. در سطح‌بندی عرضی، ابعاد و ساحت‌های انسانی مورد توجه قرار می‌گیرد. سطح‌بندی طولی نیز در واقع مرحله‌بندی مسیر تربیتی است. نکته دیگر رعایت دو ملاحظه مهم در طراحی سیر تربیتی است که عبارت‌اند از: رعایت اصل تدریج و تناسب.

۲-۳-۱. عرصه‌های تربیتی

لازم است نظام تربیتی جامعیت داشته باشد و همه ابعاد انسانی را در بر گیرد. در عمل، عمده‌تشریح‌های موفق تربیتی برنامه‌های خود را ناظر به شناخت خود از ابعاد انسان با الفاظی همچون «تحصیلی، تهذیبی و ورزشی»؛ «جسم، روح و عقل»؛ «بینش، گرایش و رفتار»؛ «تربیتی و تشکیلاتی» و «رابطه با خدا، رابطه با خلق، رابطه با خود، رابطه با طبیعت» طراحی می‌کنند.

۲-۳-۲. مراحل تربیتی

رعایت تدریج در رشد فردی و تشکیلاتی بسیار مهم است. در بُعد فردی با توجه به ضرورت تدریجی انسان، فعالیت‌های تربیتی باید تدریجی و پیوسته باشند. توجه به تدریجی بودن رشد جسمی و روحی کودک و نوجوان، افزایش تدریجی مسئولیت‌ها، کاهش تدریجی حمایت‌ها، اهمیت تداوم و پیوستگی در برنامه‌های تربیتی و... مباحثی است که در برنامه‌ریزی‌ها و اقدام‌ها و ارزیابی‌ها باید لحاظ شود. پیوستگی در برنامه‌ها و سطح‌بندی محتوا متناسب با مخاطب یکی دیگر از اصولی است که به ثبات و پیوستگی ارتباط کودک و نوجوان با مسجد منجر خواهد شد.

پیش از مشخص کردن عرصه‌های تربیتی، لازم است مراحل تربیتی طراحی شوند. در سطح‌بندی طولی، تشکلهای تربیتی بر اساس تعریف خود از انسان مطلوب مراحل را طراحی می‌کنند. برخی مرحله‌بندی‌های مشاهده‌شده از تشکلهای تربیتی موفق عبارت است از: «جذب، تثبیت، رشد، به‌کارگیری»؛ «وصالی، فرهنگی، فعال، ارشد، مربی، سخنران»؛ «همگامان، هم‌فکران، همدلان، یاوران و خادمان»؛ «کادر، سرگروه، مربی، مربی ارشد»؛ «تعلق، توانمندی و کارآمدی»؛ «آشنایی، تثبیت، تحول عمیق و خودگردانی»؛ «خودشناسی، معرفت دینی، انس با دین، خودجوشی دینی».

۲-۴. مدیریت استعداد

اساس موفقیت تشکلهای تربیتی از قابلیت‌های درونی نشئت می‌گیرد و استعدادها نیروی انسانی در این موضوع نقش اساسی ایفا می‌کند. شناسایی و پرورش و به‌کارگیری این استعدادها هم در بقای مجموعه نقش دارد و هم در توسعه فعالیت‌ها.

۲-۴-۱. مدیریت استعداد در راستای بقا

از مشکلات اساسی مراکز فرهنگی در کشور قائم به شخص و نوسانی بودن فعالیت‌هاست؛ یعنی اگر نموداری سینوسی را در نظر بگیریم، آنان پنج سال رشد

می‌کنند و به اوج می‌رسند، بعد به سبب جدایی اعضا افول می‌کنند. راهکار اساسی استفاده از ساختاری خودترمیم و مولد است که پیوسته پس از جذب، استعدادهای اجرایی و تربیتی را برای مسئولیت‌سپاری شناسایی و تربیت کند. در این زمینه، برخی مجموعه‌های موفق تربیت مربیان تربیتی را راهبرد اصلی خود قرار می‌دهند.

به باور برخی تشکل‌های تربیتی، ضرورت کادرسازی از فعالیت‌های فرهنگی تبلیغی نیز بیشتر است. چون هرچه نیروی تربیتی و اجرایی بیشتری داشته باشند، اثر تربیتی و فرهنگی بیشتری خواهند داشت؛ بنابراین، اولویت خدمات ایشان تمرکز بر افراد مستعد برای تکمیل چرخه کادر است. در این میان، برخی مجموعه‌ها در گزینش اولیه صرفاً افراد مستعد را جذب می‌کنند و برخی دیگر، با وجود خدمت‌رسانی عمومی در حوزه تربیت، مخاطبان خود را دسته‌بندی می‌کنند و برای افراد مستعد انرژی بیشتری می‌گذارند. عمده تشکل‌هایی که هسته مدیریتی آن‌ها را طلاب شکل می‌دهند تلاش می‌کنند افراد مستعد را به سمت طلبگی رهنمون کنند؛ چراکه به باور ایشان، طلبه از امکانات بیشتری برای کار تربیتی و فرهنگی برخوردار است.

۲-۴-۲. مدیریت استعداد به منظور گسترش فعالیت‌ها

در منطق فکری عمده تشکل‌های تربیتی، حیطه فعالیت‌های ایشان در وضع مطلوب به انجام فعالیت‌های تربیتی عام منحصر نیست؛ بلکه با نگاه تمدنی لازم است، باتکیه بر نیروی مردم در بستر مساجد، ایشان در حوزه‌های دیگر همچون علم و دانش، خدمات اجتماعی، محرومیت‌زدایی و رفع اختلافات اثرگذار باشند. بدین سبب، مساجد موفق تلاش می‌کنند رشد استعدادهای اختصاصی متریان در مسیر توسعه کارکردهای مسجد و تشکل قرار بگیرد. مثلاً، اگر استعدادهای آموزشی در تشکل وجود داشت، تلاش می‌شود از آن استعداد برای کلاس‌های کمک‌درسی و در مرحله بعد با تجمیع تعدادی از افراد مستعد، برای ایجاد مؤسسه آموزشی یا تأسیس مدرسه استفاده کرد. تأسیس مؤسسه خیریه بر پایه علاقه‌مندی‌های افراد در حوزه محرومیت‌زدایی، تأسیس مؤسسه رسانه‌ای بر پایه استعدادهای هنری و رایانه‌ای افراد از الگوهای رایج در میان تشکل‌های موفق است.

۲-۵. مسئولیت‌سپاری

دو بال تربیت عبارت‌اند از: حمایت (به معنای رفع نیازهای متری از جانب مربی) و مسئولیت. در مسئولیت‌سپاری، افراد احساس هویت و مهم بودن می‌کنند، استعدادهایشان کشف و شکوفا می‌شود و مهارت‌های مختلف (فنی، مدیریتی، کار گروهی و...) را می‌آموزند. هرچه فرد از مرحله کودکی به سمت بزرگسالی حرکت

کند، نقش مسئولیت در تربیت آن‌ها برجسته‌تر می‌شود و از میزان حمایت مربی کاسته می‌شود؛ به نحوی که برخی تشکل‌های تربیتی محور اصلی تربیت را در بزرگسالی «مسئولیت» می‌دانند.

۲-۵-۱. مسئولیت‌سپاری در راستای توسعه فردی و تشکیلات

تشکل‌های موفق تربیتی در راستای بقا و توسعه فعالیت‌هایشان بر آماده کردن افراد مستعد برای مسئولیت تأکید ویژه‌ای می‌کنند. در طول حضور فرد در تشکیلات به میزان رشدیافتگی وی، حد مشخصی از راهبرد حمایت و مسئولیت برای او اعمال می‌شود. مسئولیت‌ها عمدتاً در بخش‌های تربیتی (و تعاملی) و فرهنگی تبلیغی و اجرایی قرار می‌گیرند. مسئولان تشکل از سطوح پایین سلسله‌مراتب به مخاطبان مسئولیت می‌دهند. افرادی که در یک سطح تربیتی قرار دارند مسئولیت‌های متنوعی را بر عهده می‌گیرند؛ این‌گونه ایشان با زوایای کار فرهنگی بهتر آشنا می‌شوند و هرچه فرد در این سلسله‌مراتب بالاتر می‌رود، مسئولیتش بیشتر می‌شود.

برخی مجموعه‌های موفق بر این باورند که به تعداد مخاطبان تربیتی باید مسئولیت وجود داشته باشد و بزرگی و کوچکی این مسئولیت به میزان توان مربی وابسته است. آن‌ها تلاش می‌کنند تمام برنامه‌ها و امور اجرایی تشکیلات تا حد امکان به اعضای جذب‌شده آموزش‌دیده واگذار شود. اموری همچون خدمات رایانه‌ای، تزئینات و نظافت، تایپ (رایانویسی) و تکثیر، اجرای برنامه و کلاس‌های فوق برنامه، جشن‌ها، هیئت، تهیه نماهنگ و نرم‌افزار، تهیه مجله، مدیریت وبگاه و تدوین فیلم‌ها به اعضای جذب‌شده سپرده می‌شود.

۲-۵-۲. شوق‌آفرینی برای پذیرش مسئولیت

یکی از لوازم مسئولیت‌سپاری شوق‌آفرینی و فرهنگ‌سازی مناسب برای انجام کار است. در برخی مجموعه‌های موفق، خادمی کردن (در هیئت یا در عرصه تربیتی) ارزشی ویژه دارد و افراد برای پذیرش مسئولیت به مسئولان اصرار می‌کنند. در برخی مجموعه‌های دیگر برای مخاطبان (به‌ویژه جوانان) جافتاده است که تشکل متعلق به خود ایشان است؛ همان‌طور که مریدان سابق برای هدایت شما فداکاری کردند، شما نیز باید فداکاری کنید.

۲-۵-۳. تدریج و تناسب در مسئولیت‌سپاری

در طول مسیر تربیتی، به‌صورت طبیعی از میزان حمایت به تدریج کاسته می‌شود و بر مسئولیت افزوده می‌شود. بدین منظور، لازم است مراتب مسئولیت (در کنار سایر حوزه‌ها

همچون مراتب تحصیلی و تہذیبی و ورزشی) در سیر تربیتی طراحی شود. رعایت تدریج و تناسب مسئولیت با توان و تمایل افراد رمز موفقیت در تحقق اهداف مدنظر است. به‌طور معمول، متریان در مقطع دبستان و راهنمایی وظایف بسیار مختصر اجرایی بر عهده دارند. در مقطع بلوغ زمینه‌سازی و مهارت‌افزایی صورت می‌پذیرد. افراد در این مرحله، علاوه بر مسئولیت‌های اجرایی، می‌توانند در حوزه‌های فرهنگی و تعاملی ایفای نقش کنند. محور تربیتی جوانان عمدتاً بر مسئولیت و انجام کار تخصصی متمرکز است. ایشان در سه بخش تربیتی (در نقش مربی)، فرهنگی تبلیغی (در نقش‌های مدیر رسانه‌ای و مسئولیت‌های مرتبط با هیئت) و اجرایی (در نقش مسئولان ستادی) به ایفای نقش می‌پردازند. علاوه بر آن، مدیران تشکل تلاش می‌کنند گروه‌های مختلف رسانه‌ای، خیریه، جهادی، علمی پژوهشی و... را تشکیل دهند تا جوانانی که به هر دلیلی امکان پذیرش مسئولیت در تشکیلات برایشان میسر نیست در این گروه‌ها قرار گیرند و از استعدادشان در مسیر تشکل استفاده شود. فعالیت این گروه‌ها هم در راستای اهداف فرهنگی و تمدنی تشکل‌های تربیت‌محور است و هم زمینه تأمین مالی اعضا و به تبع آن، ماندگاری ایشان در تشکل را فراهم می‌کند.

۳. رونق تربیتی تشکیلاتی در بخش خواهران

ازجمله عوامل مهم موفقیت مساجد در میان‌مدت و بلندمدت توجه جدی به رونق‌بخشی به بخش خواهران است. بانوان نقش عمده‌ای در ساخت جامعه دارند. ایشان، از سویی، محور تربیت و آرامش و مدیریت داخلی خانه هستند و از سوی دیگر، خود در جامعه نقش‌آفرینی می‌کنند. اگر اهمیت بانوان را در تربیت اجتماعی بیش از آقایان بدانیم گزافه نیست. علاوه بر آن، همراهی بانوان در نقش همسر برای مسئولان بخش برادران شرط لازم برای استمرار حضور ایشان در فعالیت‌های تربیتی است؛ بنابراین، برنامه‌ریزی و فعالیت اختصاصی در بخش خواهران از رموز موفقیت مساجد در بلندمدت است.

باتوجه به تفاوت‌های جنسیتی، مساجد موفق در ابعاد تربیتی و تشکیلاتی برنامه‌ها و الگوی منحصره‌فردی در خصوص بانوان پیگیری نمودند. رعایت اقتضائات در مدل تربیتی و تشکیلاتی بانوان مورد اهتمام ایشان بوده است چرا که معتقدند جلوۀ کمال زن، اهداف تربیتی و الگوهای بانوی مسلمان با آقایان متفاوت است. ویژگی‌های بارز این مساجد عبارت‌اند از:

- توجه به تفاوت‌های جنسیتی: این مساجد به تفاوت‌های ذاتی میان زنان و مردان در ابعاد جسمی، روحی و روانی واقفانند و بر همین اساس، برنامه‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی متناسب با هر گروه را ارائه می‌دهند.
- برنامه‌های تربیتی اختصاصی: با در نظر گرفتن تفاوت‌های زنان و مردان در اهداف تربیتی و الگوهای رفتاری، این مساجد برنامه‌های آموزشی ویژه‌ای را برای بانوان طراحی می‌کنند که به رشد معنوی، اجتماعی و فرهنگی آنان کمک می‌کند.
- تشکیلاتی مبتنی بر جنسیت: ساختار تشکیلاتی این مساجد به گونه‌ای طراحی شده است که به بانوان فرصت مشارکت فعال در امور مسجد را می‌دهد. ایجاد کمیته‌ها و گروه‌های ویژه بانوان و واگذاری مسئولیت‌های مختلف به آنان، از جمله این اقدامات است.
- توجه به سلايق و روحیات بانوان: در برنامه‌ریزی‌ها و فعالیت‌های مساجد، به سلايق و روحیات خاص زنان توجه ویژه‌ای می‌شود. برگزاری کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی متنوع، برگزاری مراسم و جشن‌های مذهبی با رعایت آداب و رسوم زنانه و ایجاد فضایی صمیمی و بانشاط برای بانوان، از جمله این اقدامات است.
- تأمین فضای مناسب: این مساجد با فراهم آوردن فضاهای مناسب و جداگانه برای بانوان، به حفظ حریم و آرامش آنان کمک می‌کنند. همچنین، با ایجاد امکانات رفاهی مناسب، حضور بانوان در مسجد را تسهیل می‌نمایند.
- عدم اختلاط با مردان: در این مساجد، به جدایی فضاها و زمان‌های حضور زنان و مردان توجه جدی می‌شود تا بانوان بتوانند با آرامش کامل به عبادت و فعالیت‌های فرهنگی بپردازند.

۴. انسجام تشکیلات ایمانی

۴-۱. حلقه اول توانمند

حلقه اول توانمند نقش ویژه‌ای در کسب موفقیت تشکل دارد و می‌توان گفت از شروط موفقیت رهبر وجود پیروانی مستعد است. این افراد را راهبران تشکیلات می‌نامیم؛ چراکه بخش عمده‌ای از منویات رهبر توسط ایشان محقق می‌شود. به نظر می‌رسد وجود رهبر و تیم راهبر لازم و ملزوم هم هستند. رهبر شایسته بدون وجود حلقه‌ای از افراد توانمند نمی‌تواند اهداف را محقق کند. وجود تعدادی از افراد توانمند و نخبه بدون وجود رهبر تشکیلات را شکل نخواهد داد.

حلقه اول راهبران عمدتاً زمانی اولین متریان شکل بودند که رهبر فعلی مربی ایشان محسوب می‌شد. ایشان در گذر زمان به شایستگی‌های فردی و تشکیلاتی رسیدند و اکنون بخشی عمده‌ای از امور اجرایی و طرح‌ریزی بر عهده این‌هاست. میزان رشدیافتگی ایشان اثر مستقیمی بر موفقیت تشکیلات می‌گذارد. برخی از شایستگی‌های ایشان عبارت است از: ولایت‌پذیری و اعتقاد به اهداف تشکیلات، روحیه جهادی، صمیمیت و تعاون با یکدیگر، وجود مهارت‌های مکمل، درونی شدن مبانی دینی.

۲-۴. مدیریت مشارکتی

انجام بهینه کارها مشارکت همگان را می‌طلبد. به همین علت، تشکل‌های تربیتی تلاش می‌کنند از همه ظرفیت‌های موجود در تحقق اهداف استفاده کنند؛ به نحوی که مشارکت افراد در برنامه‌ریزی و اجرا اخذ می‌شود. اعضای تشکیلات تربیتی به صورت شورایی هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی می‌کنند و اقدامات لازم را به‌مثابه وظیفه بین خود تقسیم می‌کنند.

مسئولیت‌سپاری به همه اعضا متناسب با سطح تربیتی ایشان، جلب مشارکت والدین، استفاده از ظرفیت کارگزاران مسجد و حتی مخاطبان برنامه‌های تبلیغی نیز از جمله فعالیت‌های ایشان در استفاده از ظرفیت‌های موجود است. به همین علت، به هریک از اعضا (حتی اعضای جدیدالورود) یک وظیفه هرچند کوچک سپرده می‌شود. نکته مهم دیگر استفاده جامع از محیط‌ها و ظرفیت‌هاست. مسجد، مدرسه، خانواده، بسیج و هیئت می‌توانند منظومه‌ای باشند و هریک از اجزا نقش خاصی در هدف تربیتی ایفا کنند.

۳-۴. روابط طولی و عرضی در تشکیلات

بین فعالان تشکل‌های تربیتی روابط طولی و عرضی وجود دارد. رابطه طولی نیز در جریان روابط بین دو مرتبه تشکیلاتی برقرار می‌شود. ولایت‌پذیری و الگوگیری اساس ارتباطات طولی است. تعاون و توأسی اساس رابطه عرضی را تشکیل می‌دهد و افراد تلاش می‌کنند در انجام مسئولیت‌ها به یکدیگر کمک کنند.

در یک تشکیلات، هماهنگی و تبعیت و ولایت‌پذیری نیز در اعضا نهادینه شده است. چگونگی تحقق این موضوع را از دو منظر می‌توان بررسی کرد: اولاً، در این تشکل تا حد امکان تلاش شده است مراتب تشکیلاتی بر اساس شایستگی‌های دانشی و معنوی و مهارتی باشد و افراد می‌دانند تصمیمات برآمده از شایستگی است. ثانیاً، در کنار مشارکت در طرح‌ریزی، اقناع سرلوحه کار است که نتیجه آن این است اهداف و فرد و تشکل در یک راستا قرار می‌گیرند.

۴-۴. انتظام در تشکیلات

نظم اساس فعالیت‌های تشکیلاتی است. لازمه تشکیلات منظم تقسیم وظایف و هماهنگی است. متناسب با اهداف، اقداماتی طرح‌ریزی می‌شود و تقسیم وظایف شکل می‌گیرد. از آنجا که کسب نتیجه‌ی غایی به عملکرد تک‌تک اعضا وابسته است، هماهنگی بین ایشان جاری است. این هماهنگی نیز اولاً برآمده از پیوستگی روحی و نظام فکری هماهنگ افراد است و ثانیاً برآمده از روحیه‌ی تعاون و همیاری است. زمانی که انگیزه‌ی افراد خدمت باشد، افراد به دنبال پر کردن خلأهای کار هستند. بدین سبب، از موازی کاری خودداری می‌شود. یکی از علل هماهنگی در تشکیلات تبعیت افراد از قواعد تشکیلاتی است که در طول زمان طراحی شده است. در ابتدای فعالیت تشکیلات، «فردمحوری» در جریان است؛ اما به مرور زمان که فعالیت‌ها گسترده می‌شود، اولاً «تیم‌محوری» جریان می‌یابد و ثانیاً قواعدی برای اداره امور طراحی می‌شود تا نقش فردی خاص را در کسب نتیجه به حداقل برساند. از این رو، کمیت و کیفیت اقدامات قائم به تشکیلات است؛ هرچند به افراد نیز وابسته است.

۵-۴. فرهنگ تشکیلاتی مؤمنانه

احساس مسئولیت ناشی از ایمان موجب می‌شود افراد برای تحقق آرمان‌های اسلامی به صورت خودجوش و جمعی فعالیت کنند. انگیزه‌ی افراد از پذیرش مسئولیت سبقت در خیرات است و نه کسب منفعت. در این تشکیلات، اعتقاد بر این است که مشارکت فرد در انجام کار توفیقی از طرف خداست. از سوی دیگر، افراد معتقدند «بار خدا روی زمین نمی‌ماند»؛ بنابراین، تلاش می‌کنند به دیگران در انجام بهتر کارها کمک کنند؛ بنابراین، افراد در صورت مشاهده خلأ وارد میدان می‌شوند و روحیه‌ی مسئولیت‌پذیری آنان تقویت می‌شود. زمانی که همه اعضای تشکیلات با انگیزه‌های غیرانتفاعی و تقرب به خدا وارد میدان شده باشند، کمتر زمینه‌ای برای سوءظن ایجاد می‌شود. در این تشکیلات، کار جمعی بر کار فردی ترجیح دارد و باور جمعی این است که هیچ کاری بدون تشکیلات پیش نمی‌رود؛ به همین سبب، بر هویت جمعی که زمینه‌ساز کار تشکیلاتی است، تأکید می‌شود.

۶-۴. نظام ارزشی ولایی، مسجدمحور، تربیت‌مدار

زیربنای فرهنگ تشکیلاتی مؤمنانه نظام ارزشی حاکم بر تشکیلات است. از جمله عناصر نظام ارزشی مسجدمحوری و ولایت‌مداری و تربیت‌محوری است. افراد

معتقدند مسجد محور جامعهٔ مسلمین است. این نقش در عمل تا حد زیادی کم‌رنگ شده است؛ اما باید تلاش کرد مسجد به جایگاه حقیقی خود بازگردد. از طرف دیگر، نگرش ولایی بر افراد حاکم است. التزام به منویات ولی فقیه به‌عنوان نایب امام‌زمان (عج) در عصر غیبت و توجه به شبکهٔ امامت (ولی فقیه، امام‌جمعه، امام‌محلّه) از جمله مؤلفه‌های مهم در نظام ارزشی است. مؤلفهٔ دیگر زیربنایی در فرهنگ تشکیلاتی توجه به تربیت به‌عنوان هدف انبیا و آفرینش انسان است. به همین سبب، روح حاکم بر تمام فعالیت‌ها رشد و تعالی انسان در مسیر «نیل به انسان کامل» است.

۷.۴. برنامه‌ریزی پویا

مساجد موفق پیوسته در حال برنامه‌ریزی برای متربی و تشکیلات و محیط هستند. متربی در مسیر رشد خود با مسائل جدیدی مواجه می‌شود و لازم است مربی برای این تغییرات برنامه داشته باشد. علاوه بر آن، تشکیلات در هر دوره از زمان برای بالندگی خویش به طراحی اقداماتی نیاز دارد. این اقدامات می‌تواند تغییر در برنامه‌های معرفی باشد یا برگزاری برنامه‌های تفریحی و... از منظری دیگر، از آنجاکه مسجد بر محیط خود اثرگذار است، لازم است به‌تناسب ظرفیت‌های درونی و نیاز بیرونی برنامه‌هایی برای اثرگذاری بر محیط طراحی شود. از آنجاکه زمینه‌کاری تشکیلات تربیتی انسان (با همهٔ پیچیدگی‌هایش به‌عنوان اشرف مخلوقات) و جامعهٔ انسانی است، این برنامه‌ریزی باید پویا و مستمر انجام شود. یکی از عوامل موفقیت مساجد «برنامه‌ریزی پویا» است.

۵. تعامل با طلاب و حوزهٔ علمیه

یکی از رموز موفقیت مساجد در بلندمدت استفاده از ظرفیت طلاب و تعامل نظام‌مند با حوزهٔ علمیه است. این موضوع در سه بخش ذیل شایان بررسی است.

۱.۵. ظرفیت‌گستردهٔ طلاب برای کار تربیتی در مسجد

اساساً بقای هر مجموعهٔ مردم‌نهاد به تداوم حضور و قوت‌کنشگران وابسته است. طلاب حوزهٔ علمیه به‌تبع رسالت خویش اولاً امکان نقش‌آفرینی بلندمدت در فعالیت‌های مسجد را خواهند داشت و ثانیاً دغدغه‌مندترین و توانمندترین افراد در حوزهٔ تبلیغ دین هستند. در مقایسه با سایر صنوف (همچون دانشجویان)، ایشان محدودیت‌های تحصیلی و شغلی کمتری برای انجام امور تربیتی دارند و به‌تبع آموزش‌هایی که در طول سالیان دراز می‌بینند، دارای قوت محتوایی برای آموزش معارف دینی و پایه‌ریزی شاکلهٔ فکری تشکیلات هستند. علاوه بر آن، منش اخلاقی ایشان نیز عاملی در جهت تأثیر بیشتر فعالیت‌های تربیتی است.

حوزه علمیه تأمین‌کننده ائمه جماعت مساجد است و مستقیم یا غیرمستقیم نقش مهمی در اداره مساجد دارد. به تبع جایگاه تبلیغی و فرهنگی روحانیان در جامعه، نقش آفرینی ایشان در مدارس با محدودیت‌های کمتری روبه‌روست و حضور ایشان جلب‌کننده اعتماد همگان (کارگزاران مسجد و مسئولان و خانواده‌ها) خواهد بود. ارتباط حوزه‌های علمیه و مساجد در شهر اهواز نمونه‌ای موفق از تحقق این مؤلفه است.

۲-۵. اقدامات مساجد برای تعامل با طلاب و حوزه علمیه

برخی مساجد موفق هنر استفاده از ظرفیت طلاب را راهبردی‌ترین اقدام برای تأمین کادر تربیتی می‌دانند؛ چراکه طلاب حوزه علمیه قرار است عمر خود را وقف تبلیغ دین کنند. طلب مساجد مقدمه حضور طلاب در مسجد است. بیشترین تأثیر تربیتی حضور طلاب زمانی خواهد بود که حضور ایشان باثبات و مستمر (حداقل در طول چند سال) باشد؛ چراکه تربیت زمان‌بر است. اقدامات مساجد برای تحقق این هدف عبارت‌اند از:

- هدایت تحصیلی متریبان به سمت حوزه علمیه: بهترین مربیان برای مجموعه آن‌هایی هستند که خود در آن مجموعه رشد و نمو کرده‌اند و شیرینی اثرگذاری فرهنگی را چشیده و با اقتضائات تشکیلاتی و محیطی آشنا هستند. بدین منظور، برخی مساجد موفق تلاش می‌کنند دانش‌آموزان مستعد را به طلبگی سوق دهند.

- به‌کارگیری طلاب در امور فرهنگی و تمهید مقدمات حضور ایشان: قبول مسئولیت‌های تربیتی فرهنگی مسجد و برگزاری کلاس‌های معرفتی از جمله فعالیت‌هایی است که طلاب حوزه علمیه در مساجد بر عهده می‌گیرند. در این زمینه، مسئولان تربیتی مساجد از طلاب ساکن در محدوده خود دعوت به همکاری می‌کنند. امام‌جماعت نقش مهمی در به‌کارگیری طلاب دارد. برخی مساجد موفق تلاش می‌کنند حداقلی از موانع اقتصادی حضور ایشان را (از محل خیرات یا منابع موقوفه مسجد) مرتفع کنند.

- تأسیس حوزه علمیه: راهبردی‌ترین اقدام برای تأمین کارکنان فرهنگی و تربیتی در بلندمدت تأسیس حوزه علمیه و پیوستگی آن با تشکیلات اداره‌کننده فعالیت‌های تربیتی است. بدیهی است تشکیلات و رهبران مسجد باید به حدی از قوت علمی و تشکیلاتی و مقبولیت اجتماعی رسیده باشند که تأسیس مدرسه علمیه برای ایشان ممکن باشد.

۳-۵. برکات تعامل با مسجد برای حوزه علمیه

تعامل مسجد با حوزه علمیه برای هر دو نهاد برکت‌آفرین خواهد بود. مسجد اصلی‌ترین پایگاه تبلیغ چهره‌به‌چهره روحانیان است و مسجدی شدن افراد از غایات تبلیغ ایشان

است. فعالیت مستمر ایشان در مساجد کارآمدی ایشان را در جامعه ارتقا می دهد و برکت آن تأثیر مثبتی در پیگیری مباحث علمی با رویکرد مسئله محور برای ایشان خواهد گذاشت. فعالیت در مسجد می تواند بخشی از دغدغه های معیشتی روحانیان را مرتفع کند. علاوه بر آن، حضور طلاب در مساجد به شناخت و ترغیب بیشتر دانش آموزان در خصوص حوزه علمیه منجر می شود. جذب شدن متریبان واجد شرایط به حوزه علمیه ورودی حوزه های علمیه را به لحاظ کمی و کیفی افزایش خواهد داد.

۶. تعامل مسجد و مدرسه و خانواده

۶-۱. ضرورت و برکات

برای دستیابی به یک نظام تربیتی کارآمد در جامعه اسلامی، هم افزایی و هماهنگی این سه نهاد ضروری است. مساجد موفق، با تحقق تعامل مؤثر و سازنده با مدرسه و خانواده، به عنوان کانون های تربیتی جامع عمل می کنند. این مساجد، با شناسایی و رفع خلأ های تربیتی موجود در هر یک از این نهادها، به تکمیل چرخه تربیت کمک شایانی می کنند. در چنین شرایطی، پویایی و اثرگذاری مسجد در محله به طور چشمگیری افزایش یافته و بسیاری از آسیب های اجتماعی در میان مدت کاهش می یابد. یکی از مهم ترین دستاوردهای این تعامل، ایجاد جمع های همسالان سالم و پویا با محوریت مربیان دینی است. این امر، دغدغه اصلی بسیاری از والدین در خصوص آسیب های ناشی از دوستی های نابجا را مرتفع ساخته و محیطی امن و پرورشی را برای نوجوانان فراهم می آورد.

هنگامی که خانواده ها و مدارس شاهد کارآمدی مسجد در تربیت نسل جوان باشند، به طور طبیعی به سمت آن گرایش پیدا کرده و از برنامه ها و فعالیت های آن استقبال خواهند کرد. در این شرایط، مسجد به عنوان یک مرجع تربیتی مورد اعتماد، نقش محوری خود را در جامعه ایفا خواهد نمود. بسیاری از مساجد موفق، با تحقق مؤلفه های زیر توانسته اند به نقش آفرینی مؤثری در تربیت دست یابند:

- تعیین جایگاه دقیق مسجد در منظومه تربیتی: مساجد موفق، با شناسایی دقیق نقاط قوت و ضعف خود و سایر نهادهای تربیتی، جایگاه و نقش خود را در این منظومه به خوبی تعریف کرده و با مدرسه و خانواده تعامل سازنده ای برقرار کرده اند.
- پر کردن خلأ های تربیتی: این مساجد با شناسایی نیازهای تربیتی جامعه و خانواده ها، برنامه ها و فعالیت های خود را به گونه ای طراحی می کنند که بتوانند خلأ های

- موجود را پر کرده و به تکمیل فرایند تربیت در مدرسه و خانواده کمک کنند.
- تعامل فعال با مدرسه و خانواده: مساجد موفق، با برگزاری نشست‌های مشترک، کارگاه‌های آموزشی و ایجاد ارتباط مستمر با مدارس و خانواده‌ها، همکاری و مشارکت آن‌ها را در فعالیت‌های تربیتی جلب می‌کنند.
- ایجاد فضایی امن و جذاب برای دانش‌آموزان: این مساجد با فراهم کردن محیطی امن و جذاب، همراه با برنامه‌های متنوع و جذاب، نوجوانان را به سمت خود جذب کرده و از آسیب‌های اجتماعی دور نگاه می‌دارند.

۲-۶. مراتب نقش‌آفرینی مسجد در تعامل با مدرسه

نقش‌آفرینی مسجد در تعامل با مدرسه مراتب دارد و این مراتب به قوت و توانمندی تشکیلات مسجد وابسته است. وسعت و عمق اثر مساجد با قرارگیری در هریک از این مراتب متغیر خواهد بود. مسجد در مراتب تعامل با مدرسه در چهار نقش قرار می‌گیرد که عبارت است از:

- نقش تکمیلی و مستقل: در این نقش تنها اشتراک مسجد و مدرسه و خانواده وحدت در هدف است. مسجد با مدرسه و خانواده ارتباطی ندارد و تلاش می‌کند مستقلاً تکمیل‌کننده اقدامات آن‌ها باشد. نقش تکمیلی و مستقل ضعیف‌ترین نقش‌آفرینی مسجد در تعامل با مدرسه و خانواده است.

- نقش جذبی تبلیغی: در مرتبه بعد، مسجد مدرسه را بهترین مکان برای جذب نوجوان به مسجد می‌داند. مربیان و روحانی مسجد برای انجام امور تبلیغی به مدرسه می‌روند و فعالیت‌های مختلفی همچون «برگزاری اردو، نماز جماعت، مسابقات فرهنگی و ورزشی، اداره کلاس‌های مرتبط» را انجام می‌دهند. این ارتباط مقطعی است و هدف از حضور ایشان در مدرسه صرفاً شناسایی دانش‌آموزان مستعد است.

- نقش مشارکتی در آموزش و تربیت مدرسه: در این مرتبه، پیوند مسجد و مدرسه تا حدی نظام‌مند شده است. کارکنان مدرسه و اولیا به مربیان مدرسه اعتماد کرده‌اند و کارایی آموزشی و تربیتی مسجدی‌ها برای ایشان اثبات شده است. در این مرتبه، مسجد نقشی تعریف‌شده در آموزش و تربیت مدرسه بر عهده دارد. ممکن است چند مربی مسجد به‌عنوان پشتیبان تحصیلی هر مقطع در مدرسه مشغول شوند یا اینکه مدرسه اجرای برنامه‌های ورزشی (همچون فوتبال) و فرهنگی (برگزاری مراسم مناسبتی، نمایشگاه، نماز جماعت و هیئت) را به مسجد بسپارد. قطعاً این سطح از تعامل باید پس از اعتمادسازی (در میان‌مدت) و اثبات کارآمدی مسجد باشد. از سوی دیگر،

مسجد نیز باید به حدی از قوّت تشکیلاتی و مالی و برنامه‌ای رسیده باشد که بتواند متکفل پذیرش چنین مسئولیت‌هایی باشد.

- نقش تأسیسی تلفیقی: در این مرتبه، مسجد به چنان قوّت تشکیلاتی و اقتصادی و برنامه‌ای رسیده که می‌تواند خود ساختاری آموزشی تربیتی را طرح‌ریزی و اجرا کند. این مرتبه در دو حالت نمایان می‌شود:

الف) نقش تلفیقی: در این نقش، کنشگران مسجدی نظام و ساختار آموزش و پرورش را می‌پذیرند؛ اما مشکل اصلی و راهکار اساسی تحول تربیتی را نیروی انسانی و مدیریت مدرسه می‌دانند. تصور آن‌ها این است که با تغییر شاکله مدیریتی مدرسه یا در گام بعد، کارکنان آموزشی مدرسه سطح مطلوبی از تعلیم و تربیت محقق خواهد شد. این مدارس عمدتاً در قالب غیرانتفاعی یا مدارس وابسته به حوزه علمیه (همچون مدارس امین در شهر اهواز) تأسیس می‌شوند. در نگاه حداقلی، مدیریت مدرسه با مسجد است و در نگاه حداکثری معلمان مدرسه همان تربیت‌یافتگان مسجد هستند و طراح و مجری برنامه‌های فرهنگی و تربیتی و اردویی مسجد است.

ب) نقش تأسیسی: در این بخش، کنشگران مسجدی ساختار مدرسه را قبول ندارند. ایشان با نگاه تأسیسی به دنبال ایجاد نظامی از تعلیم و تربیت با محوریت مسجد هستند. در این بخش نه تنها نیروی انسانی و مدیریت مدرسه دستخوش تغییر می‌شود؛ بلکه برنامه آموزشی متربیبان (محتوا و روش) نیز تکمیل خواهد شد. مثلاً، در بخش معارف اسلامی، دروس حوزوی یا برنامه تدبیر در قرآن و آشنایی با اندیشه‌های متفکران اسلامی افزوده خواهد شد. ممکن است برخی محتواها متناسب با جنسیت مخاطب به برنامه درسی افزوده شود یا شیوه آموزش برخی دروس متفاوت با فضای کلاسی و مدرسه‌ای باشد.

۷. روحیه جهادی

یکی از عوامل کلیدی موفقیت مساجد، وجود «فرهنگ جهادی» در میان اعضای آن، به‌ویژه رهبران و مدیران است. این روحیه، با ویژگی‌هایی چون احساس مسئولیت، مجاهدت مستمر، استقامت در برابر مشکلات، معنویت، همت بلند و آرمان‌گرایی، به مساجد انرژی و انگیزه‌ای مضاعف می‌بخشد.

عناصر اصلی فرهنگ جهادی در مساجد:

- احساس تکلیف و تعهد: اعضای فعال مسجد، با درک عمق مشکلات جامعه و احساس مسئولیت نسبت به آینده دین و انقلاب، خود را موظف به فعالیت می‌دانند.

- مجاهدت مستمر: این افراد، با آگاهی از شدت تهدیدات فرهنگی، بر تلاش مستمر و بی‌وقفه تأکید دارند.
- استقامت در برابر مشکلات: با وجود مشکلات مالی، مخالفت‌ها و چالش‌های فراوان، اعضای این مساجد با روحیه‌ای استوار به مسیر خود ادامه می‌دهند.
- معنویت و روح عرفانی: ایمان قوی به خدا و توسل به اهل بیت، انگیزه‌ای قوی برای فعالیت‌های دینی ایجاد می‌کند.
- همت بلند و آرمان‌های والا: داشتن آرمان‌های بزرگ و تلاش برای تحقق آن‌ها، به اعضای مسجد انرژی و انگیزه می‌دهد.
- اشاعه فرهنگ جهادی: رهبران و اعضای فعال، با الگو بودن و فرهنگ‌سازی، روحیه جهادی را در میان سایر اعضا گسترش می‌دهند.
- نوآوری و شکوفایی: با تکیه بر استعدادها و خلاقیت‌های فردی، اعضای این مساجد به نتایج شگفت‌انگیزی دست می‌یابند.

۸. رفع موانع فعالیت جوانان در مسجد

بذر موفقیت در محیط مستعد می‌روید. این محیط آماده پذیرش فعالیت تشکیلاتی جوانان است و موانع رشد فعالیت‌ها را محدود نمی‌کند. عوامل و موانع فعالیت را می‌توان به دو دسته رفتاری و ساختاری تقسیم‌بندی کرد.

۱-۸. رفع موانع رفتاری

برخی عوامل و موانع ریشه رفتاری دارند. هم‌گرایی مسئولانه و مشفقانه ارکان مسجد حلال بسیاری از مشکلات و زمینه‌ساز تحقق اهداف است. متأسفانه در وضع موجود، تلقی اشتباه برخی کارگزاران مسجد این است که تشکل جوانان عنصری اضافی در مسجد است و ایشان عامل بی‌نظمی مسجدند. از سوی دیگر، نگاه جوانان فعال مسجد به هیئت‌امنا به‌عنوان افراد بی‌دغدغه‌ای است که مدام چوب لای چرخ تشکل می‌گذارند.

۱-۱-۸. اقداماتی برای هم‌گرایی مسئولانه و مشفقانه

تعامل منفی میان ارکان مسجد (تشکل تربیتی، هیئت‌امنا، امام‌جماعت و نمازگزاران) جز با اعتمادسازی و محبت و تعاون در حل مشکلات یکدیگر رفع نمی‌شود. برای تحقق این مهم، تشکل‌های مسجدی لازم است اقدامات ذیل را سرلوحه عمل خود قرار دهند: حضور در برنامه‌های عمومی مسجد و کمک به برگزاری هرچه بهتر آن‌ها؛ تلاش برای رفع مشکلات سخت‌افزاری مسجد؛ تلاش برای خودکفایی مالی و در

مرحله بعد، مساعدت در تأمین مالی مسجد.

از سوی دیگر، کارگزاران مسجد می‌توانند با اقدامات ذیل زمینه همدلی را فراهم کنند: حفظ روحیه استقلال‌طلبی تشکل‌های جوانان؛ حضور نمایندگان تشکل‌ها در شوراهای تصمیم‌گیر؛ حضور در برنامه‌ها و تجلیل از فعالیت‌های جوانان؛ تأمین مالی فعالیت‌های جوانان.

۲.۸. رفع موانع ساختاری

از لحاظ ساختاری، یکی از زمینه‌های ایجاد اختلاف این است که مسجد فاقد رهبر و ساختار مشخص باشد. در این صورت، میان هیئت‌امنا، امام‌جماعت، مردم و تشکل‌های جوانان اختلافات بسیار رخ می‌دهد. داده‌های میدانی حاکی از آن است که یکی از دغدغه‌های اصلی فعالان فرهنگی اختلاف با هیئت‌امنا و امام‌جماعت مسجد است. از جمله موانع ساختاری تقسیم مسئولیت ناصحیح، استفاده نکردن از جوانان در تصمیم‌گیری، موازی‌کاری و فقدان شایسته‌سالاری در انتخاب کارگزاران مسجد است.

۱-۲.۸. ساختار کلان مساجد موفق

در مساجد موفق، هیئت‌امنا در امور پشتیبانی و ساختمانی متمرکز است و شورای فرهنگی برنامه‌های مسجد را طراحی می‌کند. بسیج و کانون فرهنگی بازوان توانمند امام‌جماعت هستند و علاوه بر اینکه ایشان در تصمیم‌گیری‌ها نقش محوری دارند، میان ایشان تقسیم کار وجود دارد. در برخی مساجد موفق هیئت‌امنا معتمدان امام‌جماعت و منتخب مردم‌اند که اعضای آن را ترکیبی از بنیان و مسئولان فعلی و یا گذشته تشکل‌های مسجدی تشکیل می‌دهند.

۲-۲.۸. تلاش برای رفع دغدغه‌های مالی و معیشتی اعضا

یکی از آسیب‌هایی که عمده مجموعه‌های فرهنگی متحمل می‌شوند از ناحیه خروج مسئولان تشکل است. اعضای فعال و مسئولان میانی تشکل به محض تأهل، اشتغال یا تحصیل مسئولیت را رها می‌کنند. البته این موضوع طبیعی است. زمانی که مجموعه فرهنگی در طول نوجوانی در خصوص مهارت‌افزایی و اشتغال‌زایی اعضای کارکنان فکری نکرده و به لحاظ ساختاری زمینه را فراهم نکرده است، طبیعتاً افراد به اقتضای اوضاع جامعه امکان تداوم پذیرش مسئولیت را نخواهند داشت.

یکی از اقدامات زیرساختی، طولانی‌مدت، بابرکت و گاهی پرهزینه و پرخطر مجموعه‌های موفق تربیتی تلاش برای اشتغال‌زایی برای اعضای مجموعه بوده است.

اقدامات ایشان در این زمینه عبارت‌اند از: آموزش مهارت‌های مختلف همچون رایانه، فنی و حرفه‌ای، فن تدریس؛ هدایت تحصیلی اعضا در طول تحصیل و رهنمون‌سازی برخی اعضا به طلبگی؛ تأسیس واحدهای درآمدزا همچون مدرسه غیرانتفاعی، مؤسسه رسانه‌ای و شرکت‌های خدماتی.

۹. خدمت به مردم و جبهه فرهنگی

مساجد موفق در حوزه تربیت، با خدمت‌رسانی به مردم و رفع نیازهای آنان، ارتباط مؤثری با جامعه برقرار می‌کنند و با رویکردی جهادی، مشکلات محلی را به صورت مستقیم و غیرمستقیم حل می‌کنند. این مساجد علاوه بر تقویت پیوندهای اجتماعی، نهادهای تبلیغی، تربیتی و خدماتی تأسیس کرده و الگوی موفق خود را به سایر مساجد اشاعه می‌دهند. همچنین با ارتباطات جبهه‌ای و تعامل با مسئولان، در جهت ارتقای فعالیت‌های تربیتی جامعه تلاش می‌کنند.

۹-۱. خدمت‌رسانی پیرامونی

مساجد موفق در عرصه تربیتی به بافت پیرامونی خود بی‌اعتنا نیستند و یکی از دغدغه‌های اصلی ایشان خدمت‌رسانی به مردم محله و منطقه و ارتقای کیفیت زندگی ایشان است. اعتقاد فعالان مسجد این است که مسجد آباد محله را آباد می‌کند. این فعالیت‌ها بهترین تبلیغ برای فعالیت‌های فرهنگی و تربیتی مسجد است. زمانی که اهالی محل با مسجدی‌ها ارتباط اثربخش برقرار کنند و ببینند با پیگیری‌ها و زحمات ایشان مشکلات ایشان رفع می‌شود، کارآمدی مسجد در نگاه ایشان تقویت می‌شود و خواه‌ناخواه خود و خانواده‌شان به مسجد جذب می‌شوند.

مسئولان تشکل تربیت‌محور معتقدند اثرگذاری بیرونی جزئی از مأموریت تربیتی ایشان است. اولاً، انسان هرچه در مراحل تربیتی پیش می‌رود، مسئولیت بیشتری در برابر دیگران در خود احساس می‌کند و این اقدامات در راستای عمل به وظایف متریان است. ثانیاً، از جمله مهم‌ترین شیوه‌های نگهداشت و مهم‌ترین شیوه تربیتی جوانان مسئولیت‌سپاری به ایشان است.

۹-۱-۱. تدبیر برای رفع خلأهای پیرامونی

هر تأثیرگذاری دنیوی و اخروی متوقف بر شناخت وضع موجود است. فعالان مسجدی تلاش می‌کنند محل زندگی و دامنه اثر خود را به بهترین وجه بشناسند. ایشان، در این خصوص، منطقه پیرامونی را از جهت جغرافیایی و خانوادگی و آسیب‌های

اجتماعی بررسی می‌کنند و نیازهای مردم را شناسایی و اولویت‌بندی کنند. ممکن است مسئله اساسی هر منطقه منحصر به فرد باشد. مسائلی همچون فقر، اختلافات خانوادگی، مشکلات در بافت شهری، بیماری، مشکلات تحصیلی، خلأهای روحی، تبلیغات سوء فرقه‌ای از جمله مشکلات رایجی است که مساجد درباره آن‌ها احساس مسئولیت می‌کنند.

پس از شناسایی، فعالان مسجدی تلاش می‌کنند با روش‌هایی برای رفع مشکلات محلی و منطقه‌ای اقدام کنند. نکته مهم در این بخش رعایت اقتضائات و ملاحظه تفاوت‌های هر بافت جمعیتی است. بدیهی است اقتضائات محلات بالاشهر و پایین‌شهر، کلان‌شهرها، شهرستان‌ها، حاشیه شهرها و روستاها با یکدیگر متفاوت است.

مساجد موفق تلاش می‌کنند مشکلات را به طرق مستقیم و غیرمستقیم مرتفع کنند. در شیوه غیرمستقیم، مسجد رفع مشکلات را از دستگاه‌های دولتی (همچون نهادهای خدماتی مانند شهرداری‌ها یا نهادهای فرهنگی و سیاسی) یا افراد شاخص شهری (امام‌جمعه و نخبگان) مطالبه می‌کند و تا رفع آن مشکل، مطالبه را ادامه می‌دهد.

در شیوه مستقیم، فعالان مسجدی خود برای رفع مشکلات پیرامونی وارد میدان می‌شوند. ایشان در گام اول بافت پیرامونی خود را تقسیم‌بندی می‌کنند و برای هر بخش جمعیتی یک مسئول انتخاب می‌کنند. این‌گونه ارتباط مسجد با بافت پیرامونی به صورت مویرگی و توسط رابطان برقرار می‌شود. سپس متناسب با مشکل اولویت‌دار، راهبردی طراحی می‌کنند. محرومیت‌زدایی، ارائه خدمات مشاوره (خانوادگی و پزشکی و تحصیلی)، فعالیت‌های سازندگی و جهادی از جمله این فعالیت‌هاست.

۹-۲-۲. تقویت پیوندهای اجتماعی

برقراری ارتباط مشفقانه اهالی مسجد با مردم از جمله عوامل اعتمادساز و رغبت‌آفرین در تعامل مسجد و محله است. تربیت گلخانه‌ای و فعالیت‌های جزیره‌ای از جمله آفت‌های فعالیت دینی است. بدین منظور، تلاش می‌شود اهالی مسجد تعامل خود را با اهالی محله افزایش دهند. برگزاری برخی مراسم در فضای محله (همچون اعیاد، عزاداری‌ها، نماز جماعت) جلوه مسجد را در انظار مردم بیشتر نمایان می‌کند. از سوی دیگر، اهالی مسجد تلاش می‌کنند در احساسات ساکنان محله شریک شوند. تربیت موفقیت‌ها (همچون تجلیل از نخبگان علمی و ورزشی)، ولادت‌ها، عیادت از بیماران، تسلیت به بازماندگان، تکریم خانواده شهدا و تکریم قشرهای محله (همچون معلمان، آتش‌نشانان، پزشکان، کسبه، نیروی انتظامی) از جمله این فعالیت‌هاست.

۲-۹. تأسیس نهادهای تبلیغی و تربیتی و خدماتی به‌مرورزمان

به‌تبع توسعه روزافزون فعالیت‌ها و رشد کمی و کیفی افراد در شکل تربیتی ساختار مسجد گسترش می‌یابد. اولین مسئولیتی که شکل‌ها بر عهده نیروهای تربیت‌شده تشکیلات می‌گذارند کمک به فعالیت‌های تربیتی (در جایگاه مربی یا مسئولیت‌های اجرایی) است. در گام بعد، ایشان کارکردهای تبلیغی و خدماتی مسجد را تقویت می‌کنند. تأسیس هیئت و ایجاد گروه‌های جهادی و خیریه ازجمله این فعالیت‌هاست. تأسیس نهادها با تقدم و تأخر همراه است و این تقدم و تأخر به سطح رشد تشکیلات و فراهم‌سازی مقدمات وابسته است.

جایگاه هر نهاد تازه تأسیس در منظومه اهداف مسجد مشخص است. مثلاً، اگر مدرسه‌ای تأسیس می‌شود با هدف تکمیل اثرگذاری تربیتی در بستر رسمی است. هدف از تأسیس حوزه علمیة تأمین مربی و تداوم رشد معرفتی اعضاست. بهبود معیشت و اشتغال‌زایی اعضا (به‌عنوان رفع مانع در تداوم رشد و تربیت فردی) نیز در تأسیس هر نهاد مدنظر است. در طول زمان، هرچه تشکیلات قوی‌تر شود، بیشتر می‌تواند فعالیت‌های خود را از حالت غیررسمی به عرصه رسمی بیاورد. مثلاً، شکل‌های بالغ در مساجد برتر اکنون مدرسه، حوزه علمیة، مرکز رسانه‌ای و دیگر مجموعه‌های خدماتی را تأسیس کرده‌اند. در بُعد تشکیلاتی، شکل تربیتی در طول چرخه حیات خویش در هر برهه از زمان در مرحله‌ای از رشد خود قرار می‌گیرد و در هر مرحله توانایی‌ها و مشکلات و اقتضائات خاصی دارد. مثلاً، مسئله رهبری مشکل‌مراحل اولیه تأسیس شکل و رسمیت مسئله تشکیلات بالغ است. لازم است راهبردهای شکل متناسب با همان مرحله رشدی که در آن جای می‌گیرد اتخاذ شود و از تقلیدهای نابجا از مجموعه‌های موفق غیرهم‌سطح خودداری شود.

۳-۹. تسری الگو و فعال‌سازی ظرفیت سایر مساجد

فعالان مسجدی پس از کسب موفقیت‌های نسبی در فعالیت‌ها به دنبال گسترش آن هستند. از سوی دیگر، گاه ظرفیت محیط (طبق ارزیابی آن‌ها) برای گسترش فعالیت‌ها ناکافی است؛ بنابراین، فعال‌سازی ظرفیت‌های سایر مساجد و اشاعه الگو از اولویت‌های مسئولان شکل تربیتی می‌شود. بدین سبب، فعالیت‌های مختلفی صورت می‌پذیرد. در ابتدا، ارتباط با سایر مساجد (که در سطح پایین‌تر از موفقیت قرار دارند) شروع می‌شود و تلاش می‌شود الگوی فعالیت به ایشان منتقل شود. مشاوره‌های مستمر و انتقال تجربه و گاه آموزش عملی راهکار متعارف در این بخش است. علاوه بر آن، گاه تعدادی از فعالان برجسته مسجد برای فعال‌سازی ظرفیت مسجد دیگر به آنجا

می‌روند و بعد از راه‌اندازی و آموزش افراد بومی و تثبیت فعالیت‌ها، کار را به افراد بومی می‌سپارند. اگر مسجدی امکان تربیت امام‌جماعت را داشته باشد (در صورت تأسیس حوزه علمیه)، اعزام طلبه می‌تواند راهبردی‌ترین اقدام برای اشاعه الگوی مسجد باشد. راهکار دیگر نیز استفاده از ظرفیت‌های مجازی است. مساجد موفق تلاش می‌کنند الگوی (نظری و عملی) فعالیت‌های خویش را مستند کنند و از طرق مختلف (همچون مستند، مصاحبه، متن) منتشر کنند.

۴-۹. ارتباطات جبهه‌ای و حاکمیتی

فعالان مسجدی عرصه فرهنگ و تربیت را جبهه‌ای می‌دانند که لازمه فعالیت مؤثر در آن اشراف بر نیروها و هماهنگی با ایشان است. این نگاه مخالف رویکرد جزیره‌ای است. بدین سبب، ایشان با سایر مساجد همسو ارتباط مستمر دارند و جلساتی را برای تبادل اطلاعات و هم‌افزایی در تجارب برگزار می‌کنند. علاوه بر آن، برنامه‌هایی را به‌صورت مشترک با ایشان برگزار می‌کنند. از جمله این برنامه‌ها می‌توان به برگزاری اردوهای برون‌شهری و مراسم مذهبی و فعالیت‌های خیرانه اشاره کرد.

مدیران تشکل تربیتی ارتباط با مسئولان رسمی را برای توسعه فعالیت‌های خود لازم می‌پندارند. ارتباط با روحانیان شاخص هر منطقه (همچون ائمه جمعه)، مدیران سازمان‌های فرهنگی شهر (همچون سازمان تبلیغات، اوقاف، بسیج) از جمله تعاملات بیرونی ایشان است. در این تعاملات، اولاً مسئولان از عملکرد این مجموعه مطلع می‌شوند و ثانیاً تلاش می‌شود موانع فعالیت مسجد برطرف شود و امکاناتی برای گسترش کمی و کیفی فعالیت‌ها جذب شود. بهره‌گیری از این ارتباطات استفاده از منویات علمای شاخص است و تشکیلات اداره‌کننده مسجد تلاش می‌کند بدین صورت ارتباط خود را با شبکه تبلیغ و ولایت مستحکم‌تر کند.

نتیجه‌گیری

مسجد در جامعه اسلامی نقش اساسی را در تربیت بر عهده دارد. دلیل این مدعا را می‌توان در چند بخش یافت: اولاً، در نظام سیاست‌گذاری تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، مسجد در کنار خانواده و مدرسه رکن تربیتی محسوب می‌شود. ثانیاً، با توجه به خروجی‌های تربیتی، مساجد و فعالان فرهنگی یکی از ظرفیت‌های تربیتی مطلوب در جامعه هستند. ثالثاً، ذات مأموریت تربیت بر رابطه مربی و متربی مبتنی است و این ارتباط اثربخش به بهترین وجه در محیط معنوی مسجد شکل می‌گیرد.

شناسایی جامع مؤلفه‌ها و طراحی «الگوی موفقیت» مساجد با نگاه موردکاوانه موضوعی است که در منابع علمی سابقه نداشته است. از سوی دیگر، عمده پژوهش‌های حوزه مسجد نظری و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای صرف‌اند و در صورت کاربردی بودن، از مطالعات موردی چندگانه بی‌بهره‌اند. در نتیجه، این پژوهش، هم از نظر موضوعی و هم از نظر تعدد مورد‌های مورد بررسی، پژوهشی بدیع محسوب می‌شود.

سؤال اصلی این پژوهش این بود که موفقیت مسجد دارای چه الگو و ابعاد و عناصری است. برای یافتن پاسخ این پرسش، بیست مسجد موفق بررسی شد. با ۴۴ نفر از مدیران و مدیران و ائمه جماعت این مساجد مصاحبه صورت گرفت و با روش تحلیل مضمون تحلیل شد. در پایان، نه مضمون فراگیر و ۴۱ مضمون سازمان‌دهنده و ۴۴۰ مضمون پایه حاصل شد. مؤلفه‌های الگوی موفقیت مساجد در عرصه تربیتی عبارت‌اند از: ۱- رهبر اسوه، ۲- تربیت نظام‌مند و توانمندساز، ۳- رونق تربیتی-تشکیلاتی در بخش خواهران، ۴- انسجام تشکیلات ایمانی، ۵- تعامل با طلاب و حوزه علمیه، ۶- تعامل مسجد و مدرسه و خانواده، ۷- روحیه جهادی، ۸- رفع موانع فعالیت جوانان، ۹- خدمت به مردم و جبهه فرهنگی. عوامل مهم موفقیت مساجد در چهار دسته نقش‌آفرینان، نظام‌ها و رویه‌ها، تعاملات و زمینه‌ها جای می‌گیرند. لازم است هر برنامه‌توانمندسازی فعالان فرهنگی یا ارتقای مساجد و تشکل‌های فرهنگی بر چهار دسته مبتنی باشد.

در پایان، پیشنهاد‌های اجرایی ذیل برای مدیران فرهنگی (همچون سازمان بسیج، ستاد عالی کانون‌های مساجد، مراکز رسیدگی به امور مساجد، شورای عالی انقلاب فرهنگی) ارائه می‌شود.

- شناسایی و پرورش رهبران جوان و مؤمن از میان فعالان فرهنگی و ارتقای مهارت‌های رهبری در ایشان
- تدوین شاخص‌های ارزیابی مساجد و نهادهای مرتبط با آن بر اساس الگوی موفقیت مساجد
- بازطراحی راهبردها و اولویت‌های سازمان‌های متولی نهادهای دینی بر اساس الگوی موفقیت
- انجام پژوهش‌های کاربردی (با تأکید بر موردکاوی) و مبنایی در خصوص گونه‌شناسی و تشریح نظام‌های تربیتی نهادهای دینی
- رفع موانع سخت‌افزاری و فرهنگ‌سازی با هدف حضور کریمانه و نقش‌آفرینی مؤثرتر خواهران در مساجد
- شکل‌دهی به ارتباطات نظام‌مند شبکه‌ای میان نهادهای دینی

منابع و مأخذ

- ابروش، رضا (۱۴۰۰). پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۸(۴)، ۵۶-۸۷.
- اخوی، ابراهیم (۱۳۹۳). نقش مساجد در شکل‌گیری هویت دینی کودکان و نوجوانان. در *فروغ مسجد* (ص ۴۳-۸۲). ج ۹. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- اصغری صارم، علی، و مرکزی مقدم، نادر (۱۳۹۴). تحلیل عوامل حیاتی موفقیت توسعه منابع انسانی در حوزه سلامت بر اساس روش شناسی کیو (Q). *مدیریت سازمان‌های دولتی*، ۳(۳)، ۲۷-۵۰. doi: 20.1001.1.2322522.1394.3.0.8.6
- استجلو، علی، و باقری، میثم (۱۴۰۰). بررسی جایگاه ارتباط نهادهای خانواده، مدرسه و مسجد در تحقق اهداف ساخت تربیت اجتماعی و سیاسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. *همایش ملی پژوهش‌های حرفه‌ای در روان‌شناسی و مشاوره با رویکرد از نگاه معلم، میناب*.
- اسلام‌پور کریمی، عسکر (۱۳۹۳). نگاهی گذرا به سیمای مسجد طراز اسلامی. در *مقالات برگزیده فام (فراخوان ایده‌های مسجدی)*. قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران: اهداف، مبانی و اصول علمی و فرهنگی*. تهران: علمی فرهنگی.
- تنها، محمدصادق (۱۳۹۴). فهم الگوی همکاری بین‌سازمانی مسجد و مدرسه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع).
- حاج‌علی اکبری، محمدجواد. کمبود امام‌جماعت در مساجد کشور. بازبایی‌شده از <https://www.asim.news/fa/tiny/news-978637>
- همت بناری، علی (۱۳۸۱). *نگرشی بر تعامل فقه و تربیت*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- هوشیاری، محمدهدی، پورنادری، حسین، و فرشته‌نژاد، سید مرتضی (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی. *مطالعات معماری ایران*، ۲(۳)، ۳۷-۵۴.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹). پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز. بازبایی‌شده از <http://www.asjed.ir/fa/article/257/>
- خامنه‌ای، سید علی. سخنان امام و رهبری در مورد مسجد و امام‌جماعت. بازبایی‌شده از <http://www.asjed.ir/fa/article/257/>
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه نور*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دولت رفتار حقیقی، محمدرضا (۱۳۸۸). جایگاه و ماهیت حقوقی سازمان‌های غیردولتی با تأکید بر نظام حقوقی ایران. *مجله تحقیقات حقوقی*، ۴۹(۴)، ۳۸۷-۴۱۹.

سبحانی متین، علی، و لطیفی، میثم (۱۳۹۸). شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس. مدیریت اسلامی، ۲۷(۴)، ۵۱-۷۶. doi: 20.001.1.22516980.1398.27.4.3.7

شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). سند مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۰). المیزان فی تفسیر القرآن. ج ۱۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمدسعید، فقیهی، ابوالحسن، و شیخزاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۲۵(۲)، ۱۵۱-۱۹۸. doi: 10.0497/smt.2011.163

عباسی، رسول، طالقانی، غلامرضا، عابدی جعفری، حسن، و فقیهی، ابوالحسن (۱۳۹۲). طراحی و تدوین الگوی تعامل مسجد و سازمان‌های محیطی. اسلام و مدیریت، ۲(۳)، ۷۹-۹۴. بازیابی شده از https://rsm.rihu.ac.ir/article_347.html

عریان، مرضیه (۱۳۸۳). مسجد جایگاه اصلی آموزش اسلامی. در فروغ مسجد (ص ۱۹۹-۲۰۷). ج ۲. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین (مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران).

فرخی، میثم، و پیروزی، نرگس (۱۳۹۷). میزان و چگونگی مشارکت زنان در مساجد (مورد مطالعه: مساجد شهرستان پاکدشت). زن و جامعه (جامعه‌شناسی زنان)، ۹(۴)، ۲۱۷-۲۳۳. doi: 20.001.1.20088566.1397.9.36.10.0

کریمی علویچه، محمدرضا، صفایی، مریم، و احمدی، محمدمهدی (۱۳۹۵). شناسایی عوامل حیاتی موفقیت صنعت روان‌کاوهای ایران با استفاده از روش فرایند تحلیل شبکه‌ای در جهت کسب مزیت رقابتی. پژوهش‌های مدیریت منابع سازمانی، ۶(۲)، ۷۱-۹۱. doi: 10.1001.1.22286977.1395.6.2.5.5

گروهی از پژوهشگران با نظارت علمی آیت‌الله مصباح یزدی، محمدمتقی (۱۳۹۰). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: مدرسه.

گزارش خبرگزاری مهر (۱۳۹۶). مروری بر وضعیت مساجد در ایران. بازیابی شده از

<https://www.ehrnews.com/news/4060806>

گل‌نظری، علیرضا، ملکان، احمد، ملکان، جواد، و شعبانی‌نژاد، جعفر (۱۳۹۷). راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به‌عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM. اولین همایش بررسی چالش‌ها و ارائه راهکارهای نوین مدیریت شهری. تهران، سازمان بسیج شهرداری تهران.

گنجعلی، اسداله، علیشیری، محمدمهدی، و باقری، مسلم (۱۳۹۷). مدیریت استعدادها؛ چپستی، چرایی و چگونگی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

محمدی، مهدی (۱۳۹۳). تربیت مسجدی کودک در سیره اهل بیت علیهم‌السلام. در مسجد، کودک و نوجوان، فروغ مسجد ۹ (ص ۱۳۳-۱۶۳). دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد.

الگوی موفقیت نهادهای دینی [...] ۱

محمودی، محسن (۱۴۰۰). شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر تصویر سازمانی مسجد (مطالعه موردی مسجد امام حسن مجتبی علیه‌السلام مشیریه). چهارمین همایش بین‌المللی دانش و فناوری هزاره سوم اقتصاد، مدیریت و حسابداری ایران. تهران.

مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران (۱۳۹۷). اسناد پشتیبان سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان. مجری: لطیفی، میثم؛ مدیر محتوایی: شریف‌فرد، علیرضا.

مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران (۱۳۹۹). سند مسجد طراز اسلامی. مجری: یآوری، وحید.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.

مهدوی ارفع، حمیدرضا. مسجد طراز نظام اسلامی. بازیابی شده از: 3420masedpaoh/article/study
میرزایی، ساناز (۱۳۹۵). نقش مسجد به‌مثابه یک نهاد اجتماعی در توسعه اجتماعی. ششمین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی و علوم اجتماعی، تهران.

میرغضنفری، سیدسجاد، لطیفی، میثم، و آذر، عادل (۱۳۹۳). شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد تهران. مدیریت اسلامی، ۲۲(۲)، ۲۰۷-۲۳۲. بازیابی شده از:

https://im.ihu.ac.ir/article_201806.html

نصری، سید رضا، و جعفری تیکانلو، سعید (۱۴۰۰). دسته‌بندی و اولویت‌بندی عوامل حیاتی موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان به روش کیو. پژوهش‌های پیشرفت: سیستم‌ها و راهبردها، ۲(۱)، ۱۳۳-۱۶۱.

نوبهار، رحیم (۱۳۹۲). رابطه نظام اسلامی و مساجد. قم: مؤسسه فرهنگی تیان.

ولی‌زاده، محمد (۱۳۹۳). نقش و جایگاه مسجد در تربیت دینی نظام خانواده (همراه با آسیب‌شناسی وضع موجود). در فروغ مسجد (ص ۹-۷۹). ج ۸. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.

A group of researchers under the scientific supervision of Ayatollah Mesbah Yazdi, M. T. (2011). The philosophy of Islamic education. Tehran: Madreseh. [In Persian]

Abbasi, R., Taleghani, G. R., Abedi Jafari, H., & Faqihi, A. H. (2013). Designing and developing a model for the interaction between mosques and environmental organizations. *Islam and Management*, 2(3), 79-94. DOI: https://rsm.rihu.ac.ir/article_347.html [In Persian]

Abedi Jafari, H., Taslimi, M. S., Faqihi, A. H., & Sheikhzadeh, M. (2011). Thematic analysis and thematic networks: A simple and effective method for explaining existing patterns in qualitative data. *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198. DOI: 10.30497/smt.2011.163 [In Persian]

Abroush, R. (2021). Cultural drivers of mosques in managing social harms. *Islam and Social Studies*, 8(4), 56-87. [In Persian]

Akhoui, E. (2014). The role of mosques in shaping the religious identity of children and adolescents. In *Furogh Masjed* (pp. 43-82). Vol. 9. Qom: Office of Studies and Research of the Center for Mosque Affairs. [In Persian]

- Arian, M. (2004). The mosque as the main place for Islamic education. In *Furogh Masjed* (pp. 199-207). Vol. 2. Qom: Thaqalayn Cultural Institute (Center for Mosque Affairs of Tehran). [In Persian]
- Asghari Sarem, A., & Markazi Moghadam, N. (2015). Analyzing the critical success factors of human resource development in the health sector based on Q methodology. *Public Organization Management*, 3(3), 27-50. DOI: 20.1001.1.2322522.1394.3.0.8.6 [In Persian]
- Bagheri, K. (2011). An introduction to the philosophy of education of the Islamic Republic of Iran: Goals, foundations, and scientific and cultural principles. Tehran: Scientific-Cultural. [In Persian]
- Borowski, A. (2013). Religious Institutions in Landscape of Polish City Instytucje religijne w krajobrazie polskich miast. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 06, 68-74.
- Cheema, A. R. (Director). (2022, May 9). Religious institutions, communities and disasters (pp. 365-376) [Video recording]. Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9780367854584-33>
- Dolat Behvar Haghghi, M. R. (2009). The position and legal nature of non-governmental organizations with emphasis on the legal system of Iran. *Journal of Legal Research*, (49), 387-419. [In Persian]
- Espinosa, Z., Z. (2023). Purpose, Spirituality and Moderate Secularism: The Contribution of Religious Institutions to Purpose Development. *Religions*. <https://doi.org/10.3390/rel14070928>
- Estajlu, A., & Bagheri, M. (2021). Investigating the role of the relationship between family, school, and mosque in achieving the goals of social and political education as outlined in the fundamental transformation document of education. *National Conference on Professional Research in Psychology and Counseling from the Teacher's Perspective*, Minab. [In Persian]
- Farrokhi, M., & Pirouzi, N. (2018). The extent and manner of women's participation in mosques (case study: mosques in Pakdasht County). *Women and Society (Sociology of Women)*, 9(4), 217-233. DOI: 20.1001.1.20088566.1397.9.36.10.0 [In Persian]
- Ganjali, A., Alishiri, M. M., & Bagheri, M. (2018). *Talent management: what, why, and how*. Tehran: Imam Sadiq University Press. [In Persian]
- Golnazari, A., Malekan, A., Malekan, J., & Shabani Nejad, J. (2018). Strategies for enhancing the performance of mosques as a grassroots institution using the QSPM technique. *First Conference on Examining Challenges and Presenting Innovative Solutions for Urban Management*. Tehran, Urban Basij Organization. [In Persian]
- Gottschalk, P. (2018). *Analysis of economic crime in religious institutions using convenience theory: What is so special about motive, opportunity and willingness*. <https://www.semanticscholar.org/paper/Analysis-of-economic-crime-in-religious-using-What-Gottschalk/fa778600c70f1006bfaaf4cba2c-c597e9ef390c9>
- Gulyaev, A., & Ivanov, A. (2020). On the Revival of Religious Institutions: All-Russian Trends and Regional Aspects (late 20th – beginning of 21st century). *Historical Search*, 1, 18-27. <https://doi.org/10.47026/2712-9454-2020-1-4-18-27>
- Haj Ali Akbari, M. J. Shortage of imams in mosques across the country. Retrieved from: <https://www.nasim.news/fa/tiny/news-978637> [In Persian]

- Hemmati Banari, A. (2002). *A perspective on the interaction of jurisprudence and education*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Hoshyari, Mohammad Mehdi, Pournaderi, Hossein, & Fereshtehzad, Seyyed Morteza. (2013). Typology of Mosque-School in Iranian Islamic Architecture, Investigating the Relationship between Educational and Prayer Spaces. *Iranian Architectural Studies*, 2(3), 37-54. [In Persian]
- Idris, M., & Putra, A. (2021). The Roles of Islamic Educational Institutions in Religious Moderation. *AJIS: Academic Journal of Islamic Studies*, 6(1), 25. <https://doi.org/10.29240/ajis.v6i1.2555>
- Islampour Karimi, A. (2014). A brief look at the model of an Islamic mosque. In *Selected Articles of FAM (Call for Mosque Ideas)*. Qom: Office of Studies and Research of the Center for Mosque Affairs. [In Persian]
- Karimi Alavijeh, M. R., Safaei, M., & Ahmadi, M. M. (2016). Identifying the critical success factors of Iranian psychoanalysts using network analysis methodology to gain a competitive advantage. *Organizational Resource Management Research*, 6(2), 71-91. DOI: 20.1001.1.22286977.1395.6.2.5.5 [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2010). Message to the nineteenth nationwide prayer conference. Retrieved from: khamenei.ir [In Persian]
- Khamenei, S. A. Statements of Imam and leadership regarding mosques and imams. Retrieved from: <http://www.masjed.ir/fa/article/257/> [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2010). *Sahifeh-ye Noor*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Lizet Kuitert (Director). (2022b, May 9). Religious institutions, communities and disasters (pp. 365-376) [Video recording]. Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9780367854584-33>
- Lizet Kuitert. (2022a). Religious Institutions. *Encyclopedia of Religious Ethics*, 1183-1191. <https://doi.org/10.1002/9781118499528.ch132>
- Mahdavi Arfa, H. Mosque model of the Islamic system. Retrieved from: 3420masedpaoh.r/article/study/ [In Persian]
- Mahmoudi, M. (2021). Identifying the factors affecting the organizational image of a mosque (case study: Imam Hassan Mojtaba Mosque, Meshiriyeh). *Fourth International Conference on Knowledge and Technology of the Third Millennium in Economics, Management, and Accounting of Iran*, Tehran. [In Persian]
- Mahr News Agency Report (2017). A review of the status of mosques in Iran. Retrieved from: <https://www.mehrnews.com/news/4060806> [In Persian]
- Mirghazanfari, S. S., Latifi, M., & Azar, A. (2014). Identifying and ranking the performance evaluation indicators of mosques in Tehran. *Islamic Management*, 22(2), 65-85. [In Persian]
- Mirzadeh, H. (2017). The role of mosques in addressing social harms with emphasis on managing slums in Iran. *Journal of Strategic Studies of Basij*, 21(4), 47-67. DOI: 20.1001.1.17359252.1395.21.80.5.4 [In Persian]

- Mohammadi, A., & Azizi, S. (2019). Investigating the effectiveness of mosque-based family counseling services in reducing social harms in slum areas. *Journal of Social Work Research*, 8(1), 85-104. DOI: 10.29252/jswr.8.1.85 [In Persian]
- Naghdi, A., Zarei Matin, H., & Hassani, M. (2017). Designing a comprehensive model for the management of mosque affairs based on strategic management. *Islamic Management*, 24(3), 57-78. DOI: 20.1001.1.2322533.1396.24.3.8.0 [In Persian]
- Nasir, M., & Rijal, M. K. (2021). Keeping the middle path: Mainstreaming religious moderation through Islamic higher education institutions in Indonesia. *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies*, 11(2), 213-241. <https://doi.org/10.18326/ijims.v11i2.213-241>
- Nasr Esfahani, A. (2018). The role of mosques in the political life of Iran during the Islamic Revolution. *Political Studies Quarterly*, 30(3), 123-150. [In Persian]
- Nasri, A., & Gholami, M. (2016). *Islamic architecture: Analysis and design of mosque spaces*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Noorali, M., & Jafari, H. (2016). A model for the social functions of mosques in urban neighborhoods: Case study of Mashhad. *Journal of Urban Sociology*, 6(3), 45-66. [In Persian]
- Omar, N., Muda, Z., Yaakob, R., & Kadir, K. A. (2019). Framework of Empowering Mosque Institution in Malaysia. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(9), Pages 753-762. <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v9-i9/6367>
- Rahimi, M., & Ahmadi, S. (2018). Investigating the impact of mosque-based educational programs on the religious attitudes of high school students. *Journal of Educational Psychology Studies*, 8(2), 87-109. DOI: 10.29252/eps.8.2.87 [In Persian]
- Ramezani, S. (2017). *The role of mosques in promoting spiritual health in urban areas*. Tehran: Imam Reza University Press. [In Persian]
- Razavi, M. (2014). The cultural role of mosques in the development of social capital. *Cultural Research Journal*, 5(2), 67-85. DOI: 10.30497/cj.2014.195 [In Persian]
- Rezazadeh, S., & Nasiri, R. (2015). Investigating the role of mosques in enhancing moral values among youth. *Islamic Studies Quarterly*, 27(4), 32-45. [In Persian]
- Rose, J., Low-Choy, S., Katz, I., & Homel, R. (2023). Enriching thematic analysis with clustering techniques: Applying mixed analysis to interviews about big data linkage. <https://www.elgaronline.com/edcollchap/book/9781800887954/book-part-9781800887954-29.xml>
- Roshan, R. (2013). The educational role of mosques in Islamic history. *Journal of Islamic History and Civilization*, 2(3), 75-98. [In Persian]
- Sadeghi, F., & Mahdavi, M. (2019). *Nonprofit organizations in Islamic societies: A comparative study*. Qom: Center for Islamic Studies. [In Persian]
- Safi, S. (2020). The role of mosques in crisis management during natural disasters: Case study of earthquake-prone regions in Iran. *Journal of Crisis Management*, 9(1), 15-37. DOI: 10.29252/jcm.9.1.15 [In Persian]

- Samadi, M., & Beigi, S. (2021). The function of mosques in Islamic social justice. *Journal of Islamic Ethics*, 5(1), 109-130. DOI: 10.29252/jie.5.1.109 [In Persian]
- Sarafraz, N. (2020). *Mosques and community building: Theoretical foundations and practical applications*. Tehran: Research Institute of Islamic Thought. [In Persian]
- Shabani, M., & Khosravi, A. (2018). Evaluating the effectiveness of mosque-based educational programs in preventing social anomalies. *Journal of Islamic Sociology*, 4(2), 67-85. DOI: 10.29252/jis.4.2.67 [In Persian]
- Sheikhzadeh, A. (2020). Designing a management model for mosques based on Islamic teachings. *Journal of Islamic Management*, 12(3), 23-46. DOI: 10.29252/jim.12.3.23 [In Persian]
- Taghavi, M. (2016). The role of mosques in promoting peace and social harmony in multicultural societies. *Islamic Studies Quarterly*, 29(1), 41-58. [In Persian]
- Tajik, M. (2014). The role of mosques in the Islamic political system: A historical review. *Journal of Political Science and International Relations*, 9(3), 123-145. [In Persian]
- Yousefi, M., & Vahdat, M. (2017). Investigating the role of mosque imams in enhancing social cohesion in urban neighborhoods. *Journal of Islamic Sociology*, 6(3), 93-112. [In Persian]

The Mosque in Public School Textbooks: From the Current State to the Desired State

Sayyid Sajjad Tabatabaei Nejad, Assistant Professor of Department of Culture and Education, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq (AS) University. Tehran. Iran. Email: s.tabatabaee@isu.ac.ir. (Corresponding Author)

Mohammad Javad Keshani, Ph.D. candidate in cultural policy, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq (AS) University. Tehran. Iran. Email: Javadkeshani.75@gmail.com

Abstract

Nurturing future generations based on desirable values is essential for any nation. In Islam, and particularly in our country, the institution of the mosque has immense potential in this regard. Therefore, familiarizing the new generation with this institution is of great importance. Education and the family, as the two central institutions to achieving this goal, and textbooks, as a comprehensive educational resource that serves as a bridge between school and family, play a significant role. This research examines the relationship between the institution of the mosque and the content of textbooks. In this research, interviews and document analysis were used to collect data, and qualitative content analysis was used to analyze the collected data. The findings of this research are divided into two levels: 1. The current state of textbooks concerning the mosque and 2. The desired state of textbooks about the mosque from the perspective of experts. At the first level of this research, 45 basic themes, 9 organizing themes, and 4 overarching themes were obtained, indicating that textbooks focus on four concepts: the importance of the mosque, the functions of the mosque, the way of interacting with and the mosque-based lifestyle, and examples of the mosque. At the second level, 72 basic themes, 10 organizing themes, and 3 overarching themes were extracted, indicating the need to pay more attention to concepts such as understanding the mosque and the relationship based on this understanding, the various functions of the mosque, and the method of content delivery from the perspective of experts in this field.

Keywords

Education, General Education Course, Primary Course, First Secondary Course, Textbook, Mosque.

مسجد در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی؛ از وضعیت موجود تا مطلوب

سیدسجاد طباطبایی نژاد^۱، محمدجواد کشانی^۲

چکیده

تربیت نسل آینده مبتنی بر ارزش‌های مطلوب، برای هر ملت یک امر ضروری است. در این میان در دین اسلام و به‌ویژه کشور ما، نهاد مسجد از ظرفیت بسیار زیادی در این زمینه برخوردار است. از این رو، انس و آشنایی نسل جدید با این نهاد، اهمیت بسیاری دارد. آموزش و پرورش در کنار خانواده، دو نهاد اصلی برای حصول به این مهم هستند و کتاب درسی به‌عنوان منبع آموزشی فراگیر که یکی از بسترهای پیوند میان مدرسه و خانواده ملاحظه می‌شود، نقش حائز اهمیتی در این خصوص دارد. این پژوهش به بررسی نسبت نهاد مسجد و محتوای کتاب‌های درسی پرداخته است. در این پژوهش از مصاحبه و مطالعات اسنادی برای جمع‌آوری اطلاعات و از روش کیفی تحلیل مضمون برای تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، استفاده شده است. یافته‌های پژوهش حاضر به دو سطح: ۱. وضعیت موجود کتب درسی در نسبت با مسجد و ۲. وضعیت مطلوب کتب درسی در نسبت با مسجد در نگاه کارشناسان و خبرگان تقسیم می‌شود. در این پژوهش در سطح اول، ۴۵ مضمون پایه، ۹ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر به دست آمد که مضامین فراگیر، نشان‌دهنده توجه کتب درسی به ۴ مفهوم اهمیت مسجد، کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی و مصادیق مسجد بوده است. در سطح دوم، ۷۲ مضمون پایه، ۱۰ مضمون سازمان دهنده و ۳ مضمون فراگیر، استخراج شده است که نشان‌دهنده لزوم توجه بیشتر به مفاهیمی همچون درک از مسجد و ارتباط مبتنی بر این درک با آن، کارکردهای گوناگون مسجد و روش انتقال محتوا از نگاه کارشناسان این حوزه است.

واژگان کلیدی

تربیت، دوره آموزش عمومی، دوره ابتدایی، دوره متوسطه اول، کتاب درسی، مسجد.

مقدمه

مسجد در نگاه دینی، کانون ایمان و تقوا، مهمان‌خانه خدا روی زمین (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۷)، جایگاه نزول برکات و خیرات آسمانی (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۹۰)، خانه راز و نیاز و ذکر پروردگار و محل آرامش موحدان است. اهالی مسجد، زائران خدا و مورد توجه ویژه او بوده و از این رو در ادبیات روایی به مسجد و جایگاه آن در فرایند رشد و تعالی انسان، تأکید بسیار ویژه‌ای شده است (نک: محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۳۰-۲۴). در یک تبیین تربیتی، با توجه به آنکه هدف خلقت انسان، عبودیت یا رسیدن به جایگاه خلیفه‌اللهی در نظر گرفته شده است، در این میان، هدف واسطی به‌عنوان کسب هویت دینی در سه بعد «ایمان»، «تجربه احساسات دینی» و «پیاپی‌سازی ایمان در زندگی»، معرفی می‌گردد که مسجد، بهترین و کامل‌ترین بستر برای کسب ایمان، تجربه احساسات دینی و جاری شدن ایمان در زندگی به شمار می‌آید (نک: نوذری، ۱۴۰۱: ۳۲-۲۸).

افزون بر این، مسجد برخلاف دیگر معابد سایر ادیان، تنها جایگاه عبادت و نیایش دینی نیست، بلکه نهادی با کارکردهای متعدد است که علاوه بر بعد عبادی، کانون ارشاد، مرکز تعامل و تعاون اجتماعی و نظام سیاسی و اجتماعی به شمار می‌آید (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱). بر این اساس، مسجد در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی، کانون بیداری و آگاهی مردم و گروه‌های اجتماعی، نقش بسیاری داشته تا جای که پیروزی و همچنین پیشرفت انقلاب اسلامی ایران نیز مرهون مسجد به‌عنوان یک نقش بی‌بدیل است. در حقیقت، مسجد، بستر بسیار مناسبی برای کنش‌های مردمی و نقش‌آفرینی آن‌ها در راستای اهداف انقلاب اسلامی به حساب می‌آید. با گذشت زمان و فاصله گرفتن از روزهای ابتدایی انقلاب اسلامی و پیدایش نسل‌های جدید، متأسفانه به دلیل غفلت از مسجد، نقش آن کمرنگ شده و حضور نسل‌های جدید در مسجد، رفته‌رفته کاهش پیدا کرده است.

یکی از مهم‌ترین دلایل کمرنگ شدن نقش مسجد در جامعه، عدم حضور در مسجد و شناخت نسل‌های جدید از این مکان مقدس است. وقتی نوجوانان که در حقیقت، پیشران اصلی آینده جامعه می‌باشند، در زندگی خود اثری از مسجد نبینند، با تغییر نسل و به‌مرور، مسجد کارکرد خود را در جامعه از دست خواهد داد. بر پایه این روایت مشهور از امام صادق (ع): «عَلَيْكَ بِالْأَحْدَاثِ فَإِنَّهُمْ أَسْرَعُ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۹۳) و پاره‌ای دیگر از روایات در این باره (نک: ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱، ۸۲؛ دیلمی، ۱۴۰۸: ۸۴)، یکی از سریع‌ترین طرق برای اصلاح هر امری به سمت

خیر در جامعه، سرمایه‌گذاری بر روی کودکان و نوجوانان است؛ چه اینکه این دست از مخاطبان، به‌ویژه زمانی که هفت سال دوم زندگی خویش را سپری می‌کنند که در ادبیات روایی (برای نمونه نک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱: ۴۷۶) و نیز روان‌شناسی (نک: باهنر، ۱۳۷۸، سراسر اثر)، سال‌های تعلیم، تأدیب و شکل‌گیری ساختار شخصیتی و رفتاری انسان، معرفی شده است (جهت مطالعه بیشتر، نک: نوذری، ۱۳۹۶، سراسر اثر)؛ که از زمینه فطری آماده‌تری برای پذیرش آموزه‌های دینی برخوردارند و به تعبیر امام خمینی (ره)، دورانی را پشت سر می‌گذرانند که درخت معصیت برومند نیست و سلطنت شیطان در نفس مستحکم نشده و نفس، جدید‌العهد به ملکوت و قریب‌الافق به فطرت‌الله است (خمینی، ۱۳۷۸: ۳۵).

در حال حاضر بیش از ۲۰ نهاد در حوزه مسجد به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم فعالیت می‌کنند (قمی، ۱۳۹۹) که در این میان، به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین نهادهای فعال در این حوزه، نهاد رسمی تعلیم و تربیت و وزارت آموزش و پرورش بوده که به‌طور مستقیم بر جامعه مخاطب کودک و نوجوان در سراسر کشور، اثرگذار است. مرکز رسیدگی به امور مساجد، در اسناد بالادستی خود به اهمیت ارتباط با آموزش و پرورش به‌صورت جدی پرداخته و در راهبرد شماره دو خود، مستقیماً مساجد را به‌تعامل با مدارس در راستای انس دانش‌آموزان با مساجد مکلف کرده است (سند تعامل مناسب مسجد با کودک و نوجوان، ۱۳۹۷: ۳۴)؛ اما این تعامل از سوی دیگر آن‌که آموزش و پرورش باشد نیز بسیار دارای اهمیت است و در دومین راهکار، ذیل هفتمین هدف عملیاتی سند تحول بنیادین به مسئله نهادینه‌سازی و تقویت همکاری مدرسه با مراکز فرهنگی و علمی محله به‌ویژه مساجد، اشاره شده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۴۱).

نظام آموزش و پرورش کشور در حیطه‌های گوناگونی می‌تواند به‌تعامل با نهاد مسجد بپردازد؛ از جمله این حیطه‌ها، می‌توان به برنامه درسی، منابع انسانی، تأمین فضا و تجهیزات، راهبری و مدیریت و... اشاره کرد؛ که در این میان، شاید بتوان محوری‌ترین حیطه را برنامه درسی دانست، جایی که فرصت‌های تربیتی نظام‌مندی را برای طیف گسترده مخاطبان آموزش و پرورش در راستای تحقق حیات طیبه، طراحی نموده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۳۷۲). یکی از اصلی‌ترین جایگاه‌های ظهور هر برنامه درسی، محتوای آموزشی تعیین شده بر مبنای اهداف آموزشی، به‌ویژه «کتاب‌های درسی» به‌شمار می‌آیند؛ به عبارت دیگر، کتب درسی یکی از اصلی‌ترین

ابزارها در برای تحقق برنامه درسی می‌باشد؛ از این رو در راستای تعامل ذکر شده توسط آموزش و پرورش با مسجد، ضروری است تا کتاب‌های درسی برای دستیابی دانش‌آموزان به اهداف شناختی در این حوزه (شناخت نقش و کارکردهای مسجد در زندگی) و به دنبال آن، اهداف گرایشی (تشویق و ترغیب به حضور در این نهاد متعالی)، محتوای غنی را در خود سامان بخشی نماید.

به مفهوم مسجد تاکنون در کتاب‌های درسی مختلف از جهت‌های گوناگون همچون احکام نماز جماعت، آداب حضور در مسجد، کارکردهای اجتماعی مسجد، سبک زندگی مسجدی و مصادیق برتر مساجد اسلام، پرداخته شده است. پژوهش حاضر به دنبال آن است تا با بررسی مضمون مسجد و مضامین مرتبط با آن در کتب درسی دوره ۹ ساله آموزش عمومی (شش‌ساله ابتدایی و سه سال متوسطه اول)، ضمن تحلیل وضعیت موجود به ارائه پیشنهادهایی کاربردی برای بهبود محتوای آموزشی مرتبط با موضوع مسجد بپردازد. قابل ذکر است که پژوهش حاضر اصلاح کتب درسی را صرفاً راهکار جذب دانش‌آموزان به مسجد ندانسته و البته در بعد ایجاد دانش و تقویت نگرش نسبت به مسجد، این امر را بسیار ضروری قلمداد می‌کند، اما برای تحقق این مسئله در بعد رفتاری و گرایش دانش‌آموزان به مسجد لازم است تا نه تنها سایر عوامل انسانی اثرگذار بر کودک در فرایند آموزش از جمله مدیر مدرسه، معلم، والدین و هم‌سالان به ایفای نقش لازم خویش بپردازند، بلکه با یاری دیگر نهادهای اثرگذار در این حوزه، در سطوح کلان سیاست‌گذاری و سطوح اجرایی، اقدامات مستمر و هدفمند داشت.

بر این اساس، پژوهش حاضر پاسخ به دو پرسش اصلی ذیل را دنبال می‌کند:

۱. وضعیت موجود معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی به چه صورت است؟

۲. وضعیت مطلوب معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی به چه صورت باید باشد؟

ادبیات نظری

پیشینه اندیشه سیاست‌گذاری در حوزه فرهنگ را می‌توان به اندازه قدمت بشریت دانست. این تلاش‌ها از سوی انبیاء (ع) و صالحان در قالب نوعی اهتمام (در سطوح مختلف) به وجه نمادین حیات اجتماعی قابل تبیین است. از این رو، ادیان الهی و به‌ویژه دین اسلام، یک برنامه منسجم اجتماعی بوده و همواره نیازمند طراحی یک

پایگاه اجتماعی بوده‌اند. این پایگاه اجتماعی غیر از تشکیل حکومت بوده و در حقیقت، مکانی برای اجتماع امت است. حقیقت کنیسه، کلیسا و مسجد نیز برای این امر شکل گرفته است. مسجد به‌عنوان پایگاه اجتماعی دین اسلام در نسبت با سایر ادیان، از نقش بسیار با اهمیت‌تری برخوردار است.

مسجد

مسجد، از زمان ظهور اسلام به‌عنوان نماد شریعت آسمانی، مطرح شده است. علت نام‌گذاری آن بدین دلیل بوده که در فرهنگ دینی، نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مساجد اسلامی از گذشته در کنار مهم‌ترین فضاهای عبور و مرور زندگی روزمره مردم مانند بازارها و میدان‌ها واقع شده‌اند؛ چرا که زندگی دنیوی مردم با زندگی اخروی آنها در هم آمیخته است و عبادت و سلوک معنوی در بطن زندگی اجتماعی مردم جاری است.

کارکرد مسجد در نظام اجتماعی اسلام، همچون کارکرد خانه برای نظام خانوادگی است؛ به عبارت دیگر، همان‌طور که امور خانواده بر محور خانه شکل گرفته است، امور اجتماعی نیز باید بر محور مسجد شکل بگیرد. رهبر معظم انقلاب در این رابطه می‌فرماید: «مسجد را نباید تنها ساختمانی پنداشت که با ندای اذان، مسلمانان را برای ادای فریضه پنج‌گانه در خود جمع می‌کند و نقشی جز ظرف مکانی ندارد. مسجد صرف‌نظر از بنای ظاهری، نهادی اثرگذار و تعیین‌کننده در جامعه اسلامی است؛ چه اینکه مسجد هنگام ظهور و در دوران بالندگی امت اسلامی، قلب تمدن اسلامی بوده و در حوزه کارکرد، نه تنها محلی برای عبادت، بلکه محور تعاملات اجتماعی بوده است» (خامنه‌ای، ۱۳۸۹)

مسجد به واسطه ایجاد ارتباط مستقیم میان مخاطبان، روابط چهره به چهره و دریافت بازخوردهای فوری، تأثیرات عاطفی، احساسی و روحی خاصی بر مخاطب داشته است و از این منظر، مسجد در جامعه اسلامی، مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی بوده و همواره به‌عنوان منبع حرکات فرهنگی و معنوی عمل کرده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱) و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است؛ از همین رو، مسئله تعلیم و تربیت همواره یکی از کارکردهای جدی مسجد بوده و به نحوی در مسجد، جریان دارد تا جایی که به‌عنوان مثال برخی از مساجد همچون جامع الازهر با گسترش فعالیت‌های خود، بعد از مدتی به‌عنوان یک دانشگاه شناخته شدند (احمد، ۱۳۸۴: ۵۰).

در عرصه سیاسی، استقلال نهاد قدرتمند مرجعیت که به ویژه در مقاطعی از تاریخ

شیعه قدرتی قابل اعتنا در مقابل قدرت سیاسی بوده است و نیز تولید بیشتر مساجد توسط روحانیت و علاوه بر آن، ارتباط نزدیک و صمیمی بین مردم و مرجعیت شیعه، این امکان را فراهم ساخته است که مساجد نقش فعال‌تری در مسائل سیاسی ایفا کنند. در انقلاب اسلامی، مساجد به عنوان یکی از ارکان عمده انقلاب یعنی سازمان و پایگاه اجتماعی گروه‌های مخالف رژیم در کنار دو رکن دیگر یعنی رهبری و ایدئولوژی به نقش آفرینی پرداختند و به عنوان یک نهاد مدنی بومی با ارائه کارکردهای گوناگون توانستند در مقایسه با سازمان‌ها و نهادهای مدنی مدرن، نقش بسیار مهمی در جامعه ایفا کرده و قابلیت مذهب و نهادهای مذهبی را به نمایش گذارند. از این رهگذر، مهمترین کارکردهای مساجد را می‌توان در سه کارکرد ارتباطی - رسانه‌ای، حمایتی - پشتیبانی و ایجاد همبستگی و هویت مشترک در میان توده‌ها طبقه‌بندی نمود، در این دیدگاه، حضور مؤمنان در مسجد یک گردهمایی سنتی ساده نیست، بلکه یک ساختار نشانه پردازی شده و ساختی از قراردادهای دین سیاسی - انقلابی است که باید با آن و هویت نهفته در احساس و کنش گروهی آن، کسب معنا و اخذ هویت کرد (نظری و حسن‌پور، ۱۳۹۱: ۸۸ و ۱۰۱).

کتاب درسی

کلاس‌های درس، نظام‌های پیچیده‌ای دارد و یادگیری در این نظام‌های کوچک و باز اجتماعی به عوامل بسیاری بستگی دارد؛ سه محور اصلی این عوامل، عبارت است از: معلم، آنچه می‌داند و انجام می‌دهد؛ دانش‌آموزان با تلاش‌ها و تجربیات قبلی آن‌ها و رسانه‌ها مثل کتاب درسی، مواد و فرصت‌هایی که در تدریس و یادگیری به کار برده می‌شود. این‌ها تنها بعضی از عوامل زنجیره برنامه‌های درسی و درنهایت، برنامه درسی تجربه شده است (Tarr et al, 2006: 60).

در این میان، کتاب درسی به‌عنوان محتوای آموزشی در اختیار دانش‌آموز و معلم، رسمی‌ترین رسانه در زمینه آموزش به شمار می‌آید که به‌رغم گسترش منابع مختلف آموزشی، همچنان نقش و اهمیت خود را در یادگیری و آموزش، حفظ کرده است. کتاب درسی به «اثر چاپ شده‌ای که برای یک دوره یا سال تحصیلی مهیا گردیده و دربردارنده حقایق و ایده‌ها درباره یک موضوع خاص است» (Guthrie, 2008: 102) و نیز «ابزار اصلی یادگیری که برای دستیابی به مجموعه خاصی از اهداف آموزشی، طراحی شده و توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند» (UNESCO, 2005: 20)، تعریف شده است.

کتاب‌های درسی در کشورهای گوناگون با سیاست‌های مختلفی طراحی می‌گردد. برخی از کشورها از سیاست متمرکز و برخی دیگر از سیاست‌های غیرمتمرکز پیروی می‌کنند. این کتاب‌ها در کشور ایران با توجه به سیاست متمرکزگرای در نظام آموزشی، مبتنی بر راهنمای برنامه درسی طراحی و تولید می‌گردند. دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری در سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، متولی تولید کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی است. لازم به ذکر است که دوره آموزشی عمومی نیز بر اساس سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکب از دوره ابتدایی و دوره متوسطه اول می‌باشد (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۳).

پیشینه تجربی

با بررسی صورت گرفته در تحقیقات ناظر به موضوع مسجد، این پژوهش‌ها به طور کلی در ۵ دسته تقسیم‌بندی می‌شوند:

۱. مطالعات معماری؛ ۲. مطالعات اجتماعی؛ ۳. مطالعات تجربه‌کاوی؛ ۴. مطالعات فقهی؛ ۵. مطالعات سیاستی.

در حوزه معماری، مسجد بیشترین سهم پژوهش‌های انجام شده را دارا است و مطالعات سیاستی از کمترین سهم برخوردار هستند. در مطالعات سیاستی نیز سهم نهاد آموزش و پرورش از همه کمتر می‌باشد لذا پژوهش حاضر سعی دارد تا در مسئله کتب درسی آموزش و پرورش این خلأ مطالعاتی را جبران کند. قابل ذکر است تا زمان نگارش این مقاله، پژوهشی قابل توجه در زمینه نسبت میان مفهوم مسجد و کتب درسی، صورت نگرفته و هرچند تحلیل محتوای کتب درسی در نسبت با مفاهیم متعددی تاکنون صورت گرفته است، اما مفهوم مسجد به طور مشخص در کتب درسی مورد بررسی و مذاقه، قرار نگرفته است. در ادامه به تعدادی از پژوهش‌های انجام شده در حیطه‌های مرتبط اشاره می‌شود.

۱. همتی فر و فرمهینی و رهنما (۱۳۹۱) در مقاله خود با عنوان «بررسی جایگاه محوری مسجد در تربیت دینی با تأکید بر سند ملی تحول در آموزش و پرورش»، به بررسی جایگاه مسجد در آموزش و پرورش و به‌ویژه سند تحول پرداخته‌اند و در این مطالعه، مسئله تربیت دینی در مسجد و مدرسه را هدف خود قرار داده‌اند. در پژوهش حاضر با مقایسه مؤلفه‌های تربیت دینی در مسجد و

مدرسه، کارکردهای هرکدام از این نهادها در تربیت دینی تبیین شده است. در انتها نیز با بررسی مفهوم مسجد در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، نقش و اهمیت نهاد مسجد در آموزش و پرورش، مورد بررسی و تبیین قرار گرفته است.

۲. نعمتی و یزدانی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «راهکارهای توسعه فرهنگ اقامه نماز جماعت در مدارس با محوریت سند تحول بنیادین»، عدم آگاهی از فریضه جماعت، عدم عاملیت معلمان به فریضه نماز جماعت، محیط نامناسب، تداخل فعالیت‌های درسی و شخصی با نماز جماعت را از مهم‌ترین عوامل عدم اقامه نماز جماعت در میان دانش آموزان برشمرده‌اند.

۳. بهرامی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تبیین نقش تربیتی مسجد به‌عنوان محور تربیت دینی غیررسمی؛ مطالعه موردی: مسجد امام حسن مجتبی (ع) مشیریه تهران» به بررسی نقش مسجد به عنوان نهاد تربیت غیررسمی در تربیت دینی پرداخته است. او در این پژوهش به طراحی یک الگوی عملیاتی در راستای نقش‌آفرینی هر چه بیشتر مسجد در نهاد تربیت دینی، مبادرت ورزیده و در راستای ارائه این الگو، یکی از مساجد موفق استان تهران در امر تربیت و جذب دانش آموزان به مسجد را تجربه‌کاوی نموده است.

۴. ملا باقر نیری (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی نقش نهادهای دینی در تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش کشور با تأکید بر نقش مساجد» به بررسی پنج موضوع محوری: ۱. ضرورت نقش‌آفرینی مساجد در فرآیند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش؛ ۲. نحوه ارتباط مساجد با نظام آموزشی؛ ۳. نوع آموزش‌هایی که در مساجد می‌تواند ارائه شود؛ ۴. ویژگی‌های مسجد مطلوب برای نقش‌آفرینی در فرآیند تحول و ۵. پیش‌بایسته‌های لازم برای ایفای نقش مطلوب مساجد برای تحول بنیادین می‌پردازد.

روش پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش مصاحبه به صورت نیمه ساختاریافته و مطالعات اسنادی به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است و داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شده‌اند.

کتاب‌های بررسی شده در دوره آموزش عمومی (دبستان و متوسطه اول) که به مفهوم مسجد به طور مستقیم یا غیرمستقیم پرداخته شده است، عبارت‌اند از: ۱.

فارسی اول ابتدایی ۲. قرآن اول ابتدایی ۳. فارسی دوم ابتدایی ۴. هدیه‌های آسمان دوم ابتدایی ۵. هدیه‌های آسمان سوم ابتدایی ۶. فارسی سوم ابتدایی ۷. مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی ۸. هدیه‌های آسمان چهارم ابتدایی ۹. مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی ۱۰. مطالعات اجتماعی ششم ابتدایی ۱۱. مطالعات اجتماعی هفتم متوسطه اول ۱۲. پیام‌های آسمان هفتم متوسطه اول ۱۳. کار و فن‌آوری هشتم متوسطه اول ۱۴. پیام‌های آسمان هشتم متوسطه اول ۱۵. مطالعات اجتماعی هشتم متوسطه اول ۱۶. فارسی نهم متوسطه اول.

همچنین، تعداد ۱۳ مصاحبه با کارشناسان و مسئولان حوزه مسجد و کتب درسی آموزش و پرورش، صورت گرفته است که اطلاعات ایشان در جدول زیر آمده است:

جدول ۱. معرفی افراد مصاحبه شده برای پژوهش

مصاحبه‌شوندگان	سابقه علمی
۱م	مدیر سابق گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۲م	پژوهشگر و نویسنده حوزه کودک و نوجوان
۳م	پژوهشگر و نویسنده حوزه کودک و نوجوان
۴م	مربی و فعال حوزه مسجد و نوجوان
۵م	مربی و فعال حوزه مسجد و نوجوان
۶م	پژوهشگر حوزه آموزش و پرورش و نوجوان
۷م	پژوهشگر مسائل تربیتی
۸م	پژوهشگر حوزه مسجد
۹م	اندیشمند حوزه تربیت دینی
۱۰م	اندیشمند حوزه تربیت دینی
۱۱م	رئیس گروه آداب و مهارت‌های زندگی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
۱۲م	کارشناس گروه حکمت و معارف اسلامی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
۱۳م	مدیر و فعال حوزه مدرسه

در ادامه برای تحلیل داده‌های مذکور از روش تحلیل مضمون با رویکرد شبکه مضامین، استفاده شده است. شبکه مضامین، روش مناسبی در تحلیل مضمون است که «آتراید استیرلینگ» آن را توسعه داده است. مضامین مختلف از منظر وی به سه دسته تقسیم می‌شوند: الف) مضامین پایه: مبین نکته مهمی در متن بوده و با ترکیب آن‌ها، مضمون سازمان دهنده ایجاد می‌شود؛

ب) مضمون سازمان دهنده: با دسته‌بندی و خلاصه‌سازی مضامین پایه به اصولی کلی تر ایجاد شده و واسطه مضامین فراگیر و پایه شبکه مضامین است؛
ج) مضمون فراگیر: در کانون شبکه مضامین قرار می‌گیرد و به‌عنوان مضامین فراگیری که بر کل متن حاکم هستند، نمایش داده می‌شوند (Attride-Stirling, 2001).
این روش، جزء تحقیقات کیفی است و روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی بوده و نیز فرایند یا ابزاری برای تحلیل داده‌هایی متنی است؛ به این صورت که داده‌های پراکنده و گوناگون را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. نمودار یک نسبت مضامین سه‌گانه را با هم نشان می‌دهد (بشیر، ۱۳۹۹).

یافته‌ها

هدف از این پژوهش، بررسی وضعیت موجود کتب درسی دوره آموزش عمومی در پرداخت به مفهوم مسجد و سپس احصاء وضعیت مطلوب معرفی این مفهوم در کتاب‌های درسی این دوره است؛ که برای نیل به این هدف، یافته‌ها در دو بخش مورد توجه قرار می‌گیرند: نخست، تبیین وضعیت موجود در کتب درسی دوره آموزش عمومی و دوم، تبیین وضعیت مطلوب در بیان خبرگان و کارشناسان حوزه مسجد و تربیت اسلامی.

بخش اول، پاسخ به سوال اول پژوهش و بخش دوم، پاسخ به سوال دوم پژوهش را پیجویی می‌کند.

بخش اول؛ تبیین وضع موجود معرفی مسجد در کتب درسی دوره آموزش عمومی

یافته‌ها در این بخش، پاسخ به پرسش اول پژوهش (وضعیت موجود معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی به چه صورت است؟) را دنبال می‌کند.
محتوای موجود پیرامون موضوع مسجد در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی، بدین شرح می‌باشد:

جدول ۲. محتوای موجود پیرامون «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
فارسی؛ اول ابتدایی	نگاره ۹، در مسجد محله	۱. تصویر فعالیت‌هایی که در مسجد انجام می‌شود (اذان گفتن، وضو گرفتن، نماز جماعت و قرآن خواندن) ۲. تصویر چیزهایی که در مسجد هست (قرآن، جانماز، منبر) ۳. انجام این پرسش‌ها از دانش آموزان: ● اسم مسجد محل خود را بگو ● آیا تا به حال به مسجد رفته‌ای؟ چرا؟ ● مردم در مسجد چه می‌کنند؟ ● داخل مسجد چه چیزهایی را می‌بینی؟
	حرف «ض»	با خبر شدن از احوال یکدیگر به عنوان کارکرد مسجد (دعا برای دوستش رضا که به دلیل بیماری، مسجد نیامده و سپس عیادت از او)
قرآن اول ابتدایی	ذیل پیام قرآنی	پرسش از دانش آموزان ذیل آیه «یا بنی اقم الصلاة»: (خطرات خود را درباره رفتن به مسجد برای دوستان خود تعریف کنید)
فارسی دوم ابتدایی	مسجد محله ما	۱. معرفی مسجد و کارکردهای آن از زبان امام جماعت (مسجد خانه خداست، وقتی برای نماز به مسجد می‌آییم، از حال یکدیگر باخبر شده و با همفکری، می‌توانیم کارهای خوب و بزرگ انجام دهیم) ۲. عدم انحصار کارکرد مسجد در نماز خواندن در نگاه کودک (من همیشه فکر می‌کردم، مردم برای نماز خواندن به مسجد می‌آیند؛ نمی‌دانستم مسجد، کلاس‌های نقاشی، رایانه و عکاسی دارد. در آنجا کتاب‌خانه خوبی نیز برای کودکان وجود دارد). ۳. چهار تصویر از کارکردهای مسجد در فعالیت نگاه کن و بگو (نماز خواندن، قرآن، کتاب‌خانه و کلاس نقاشی)
هدیه‌های آسمان دوم	جشن میلاد جشن بزرگ	اشاره به حضور دانش آموزان در مراسم جشن میلاد پیامبر (ص) و نیز امام زمان (عج) در مسجد و تزئین بودن مسجد برای این منظور

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
هدیه‌های آسمان سوم	مهمانی بزرگ	۱. اشاره به اینکه در رمضان، مردم بیشتر از ماه‌های دیگر عبادت می‌کنند، در مسجد جمع می‌شوند و با خواندن نماز و قرآن با خدا حرف می‌زنند. ۲. ارائه شعری در این خصوص: پر می‌کشد دل من تا آسمان مسجد / پرکرده آسمان را بوی اذان مسجد
فارسی سوم	محلّه ما	تصویری از رنگ‌آمیزی دیوار مسجد که رنگ آن از بین رفته است.
	حوض فیروزه‌های	بیان داستان کودکی که می‌خواهد ماهی خود را در حوض مسجد قرار دهد؛ با ورود به مسجد با پسری با نام عرفان دوست شده؛ وضو می‌گیرد و در کنار عرفان در مسجد در صف نماز می‌نشیند.
مطالعات اجتماعی چهارم	محلّه ما	۱. معرفی مسجد به‌عنوان یکی از محل‌های اجتماع مردم در محلّه (یکی از محل‌های اجتماع مردم در محلّه، مسجد است. مردم در مسجد علاوه بر عبادت خدا با یکدیگر آشنا می‌شوند، از حال هم‌خبر می‌گیرند و برای حل مشکلات محلّه خود با یکدیگر مشورت می‌کنند. مسجد همچنین محل برگزاری مراسمی چون دعا، عزاداری و جشن‌های مربوط به عیدهای مذهبی است) ۲. تصویری از مسجد و نماز جماعت و توضیح ذیل آن (مردم پشت سر امام جماعت در صف‌های منظم روبه‌قبله می‌ایستند. امام جماعت جلوتر از همه در محراب قرار می‌گیرد) ۳. فعالیت (پرسش از نام مسجد محلّه و تحقیق درباره فعالیت‌هایی که در آن انجام می‌شود.)

محتوای موجود	ش صفحه و عنوان	عنوان کتاب و پایه
<p>۱. معرفی مهم‌ترین مساجد مسلمانان</p> <p>اولین مسجد ساخته شده توسط پیامبر نزدیک مدینه (قبا)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● مسجدالنبی در مدینه (محل آرامگاه پیامبر) ● مسجدالحرام، بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مسجد (محل کعبه) ● مسجد کوفه (نامش بدون هیچ اطلاعاتی ذکر شده) ● مسجدالاقصی در کشور فلسطین و شهر بیت‌المقدس (در اشغال دشمنان اسلام) <p>۲. اشاره گذرا و تیتروار به کارکردهای مسجد در نامه کودک فلسطینی (مسجد محل تحصیل، محلی برای جمع شدن بزرگ‌ترها و محلی برای حل مشکلات مردم محله)</p> <p>۳. معرفی فعالیت‌های بچه‌ها که می‌توانند در مسجد داشته باشند، از طریق تصویر (نماز جماعت، قرآن، حلقه‌های گفت‌وگویی معارفی، غبارروبی)</p> <p>۴. آموزش مرحله‌به‌مرحله نماز جماعت با تکمیل جاهای خالی در متنی که به توصیف کامل یک نماز جماعت از زبان دانش‌آموزان پرداخته است</p> <p>۵. ارائه آیه «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» و پرسش از دانش‌آموزان درباره کیفیت عمل به این آیه (در فعالیت کلاسی)</p> <p>۶. اشاره به دو خطاهای پرتکرار در نماز جماعت در قالب تصویر (عدم رعایت اتصال جماعت و زودتر انجام دادن بخش‌های نماز از امام جماعت)</p> <p>۷. اشاره گذرا به این مفاهیم (مسجد بهترین مکان برای نماز، جمع شدن در مسجد موجب وحدت مسلمانان، یکی از فایده‌های مسجد: چاره‌جویی برای مشکلات مسلمانان، خوب است ذکرهایی که همراه امام جماعت خوانده می‌شود، آهسته بخوانیم، پاداش نماز جماعت بیشتر از فردی)</p> <p>۸. بیان این حدیث از رسول خدا (ص): هرکس وضو بگیرد و به سوی نماز جماعت حرکت کند، برای هر قدم که برمی‌دارد، خدا به او پاداش می‌دهد</p> <p>۹. ارائه شعری درباره مسجد (مثل نسیم): تا خدا پر می‌کشد، باز عطر یا کریم / سوی مسجد می‌روم، بی‌صدا مثل نسیم</p> <p>۱۰. درخواست تهیه گزارش از یکی از برنامه‌های مسجد (در قالب تکلیف)</p>	<p>ما به مسجد می‌رویم</p>	<p>هدیه‌های آسمان چهارم</p>

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
مطالعات اجتماعی پنجم	فصل ۴: زیارت مکان‌های مقدس	۱. نام‌آوری از مسجد الحرام به‌عنوان بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مسجد دنیا و محل خانه کعبه، قبله‌گاه مسلمانان ۲. نام‌آوری از مسجد النبی به‌عنوان دومین مسجد مهم مسلمانان و محل آرامگاه پیامبر ۳. به‌تناسب سخن از مسجد النبی، معرفی آن از زبان مادر (نخستین کار پیامبر در شهر مدینه، ساختن مسجد و سپس تشکیل حکومت اسلامی بود. مسجد علاوه بر محل عبادت و نماز، مکانی برای آموزش و تربیت، داوری و حل اختلافات، مشورت و تصمیم‌گیری درباره مسائل مهم بود)
	سفر به کربلا ۲	نام‌آوری از مسجد کوفه به‌عنوان محل ضربت خوردن حضرت علی (ع)
مطالعات اجتماعی ششم	اصفهان، نصف جهان	معرفی مساجد تاریخی اصفهان (مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام) و درخواست تحقیق از دانش‌آموزان پیرامون مقایسه میان مساجد امروزی با این دو مسجد (چه تفاوت‌هایی میان این دو مسجد با مساجد جدید شهر یا روستای شما وجود دارد؟ به نظر شما چرا امروزه مساجدی با طراحی مشابه این دو مسجد را کمتر می‌بینیم؟)
مطالعات اجتماعی هفتم	جاذبه‌های گردشگری ایران	نام‌آوری از مساجدی که معماری زیبای اسلامی دارند (مسجد امام و شیخ لطف‌الله در اصفهان، مسجد جامع یزد و مسجد گوهرشاد در مشهد)
پیام‌های آسمان هفتم	نماز جماعت	اهمیت نماز جماعت (داستان توصیه پیامبر به نابینا برای رسیدن به مسجد با بستن طناب از منزل)
کار و فن‌آوری هشتم	معماری و سازه	ساخت ماکت یک مسجد در درس کار و فن‌آوری توسط دانش‌آموزان

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
پیام‌های آسمان هشتم	نردبان آسمان	<p>۱. نماز در مسجد، یکی از آداب مهم نمازخواندن (مسجد خانه خداست و به نماز در آن توصیه شده است. در مساجد، همواره ذکر خدا جاری است و معنویت فراوانی در آن وجود دارد؛ از این رو، کسی که برای نماز به مسجد می‌رود، نمازش را با توجه بیشتری می‌خواند. انسان در مسجد مهمان خدا می‌شود و چه کسی از خداوند قادر در پذیرایی از مهمان توانا تر است؟)</p> <p>۲. بیان حدیثی از امام صادق (ع): «به مسجد آمدن را جدی بگیرید؛ چرا که مساجد خانه‌های خداوند در زمین هستند و هر کس با طهارت به مسجد برود، خداوند نام او را در میان زائران خود می‌نویسد.»</p>
مطالعات اجتماعی هشتم	کلید گنج‌ها (آداب دعا)	<p>دعا در مسجد از سیره امام باقر (ع): «هرگاه امام باقر حاجتی داشت، ابتدا چیزی صدقه می‌داد؛ سپس خود را معطر می‌ساخت و به مسجد می‌رفت و آنگاه در هنگام اذان ظهر به دعا می‌پرداخت»</p>
مطالعات اجتماعی هشتم	ظهور اسلام در شبه‌جزیره عربستان	<p>۱. تأسیس مسجد، نخستین اقدام مهم پیامبر پس از ورود به مدینه (نخستین اقدام مهم پیامبر پس از ورود به مدینه، ایجاد مسجدی برای انجام امور عبادی، اجتماعی، علمی و سیاسی بود. آن حضرت خشت اول مسجد را خود حمل کرد و مسلمانان به خصوص زنان در بنای مسجد مشارکت ورزیدند. مسجد علاوه بر آنکه مکانی برای عبادت و اجرای مراسم مذهبی به شمار می‌رفت، مرکزی برای مشورت و تصمیم‌گیری در باره امور سیاسی و نظامی و کانون اصلی سوادآموزی و فراگیری دانش نیز بود)</p>
فارسی نهم	ذیل موضوع «وقف» در بحث تعاون	<p>تعریف مفهوم «وقف» و اشاره گذرا به وقف دانش‌آموزان (پس از اتمام کار ساخت مسجد در محله، من و خواهرم فاطمه، متوجه شدیم که مسجد هنوز به وسایلی نیاز دارد. من با همکلاسی‌هایم علی و امید، پول‌هایمان را روی هم گذاشتیم و یک سماور خریدیم و وقف مسجد کردیم. فاطمه هم با چند نفر از دوستانش، چند کتاب را وقف کتابخانه مسجد کردند)</p>
فارسی نهم	دروازه‌های به آسمان	<p>متن شهید آوینی درباره خرمشهر و مسجد جامع آن برای روخوانی دانش‌آموزان (مسجد جامع خرمشهر، قلب شهر بود که می‌تپید و تا بود، مظهر ماندن و استقامت بود. مسجد جامع خرمشهر، مادری بود که فرزندان خویش را زیر بال‌وپر گرفته بود و در بی‌پناهی، پناه داده بود.)</p> <p>آنگاه که خرمشهر به اشغال متجاوزان درآمد و مدافعان ناگزیر شدند که به آن سوی شط خرمشهر کوچ کنند، باز هم مسجد جامع، مظهر همه آن آرزویی بود که جز در بازپس‌گیری شهر برآورده نمی‌شد. مسجد جامع، همه خرمشهر بود. قامت استوار ایمان ایران شهر بود.)</p>

در این بخش، ۴۵ مضمون پایه، ۹ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر از مطالعه، تحلیل و بررسی کتب درسی دوره آموزش عمومی از جدول فوق، استخراج شد که در جدول شماره (۱)، (۲) و (۳) قابل مشاهده است. لازم به ذکر است که معیار برای گزارش محتوای کتب، انتقال یک نکته یا مفهوم در ارتباط با مسجد بوده و از این رو، اشاره صرف به تصویر برخی مساجد یا نمای داخلی مساجد با رویکرد زیبایی‌شناختی یا هنری (به‌عنوان نمونه، نک: کتاب فرهنگ و هنر پایه هفتم، ۱۷ و ۲۳ و ۸۱؛ پایه هشتم، ۴۶ و ۸۳ و ۸۷؛ پایه نهم، ۳ و ۱۱۴ و ۱۰۹) در اینجا، مورد گزارش قرار نگرفته است.

جدول ۳. جدول مضامین پایه کتب درسی

شماره	مضامین پایه
۱	اذان، وضو، نماز جماعت و قرآن در مسجد
۲	قرآن، جانماز و منبر در مسجد
۳	آشنایی با مسجد محل
۴	رفت و آمد به مسجد
۵	فعالیت‌های مردم در مسجد
۶	شناخت محیط داخلی مسجد
۷	باخبر شدن از بیماری دوستان و عیادت
۸	آیه مرتبط با نماز و مسجد در قرآن
۹	خاطرات مسجد
۱۰	انجام کارهای خوب و بزرگ در مسجد
۱۱	برگزاری کلاس‌های گوناگون در مسجد
۱۲	برگزاری جشن‌های مذهبی در مسجد
۱۳	توجه بیشتر به مسجد در ماه مبارک رمضان
۱۴	توجه به اذان در مسجد
۱۵	تعمیر مسجد
۱۶	پیدا کردن دوست در مسجد
۱۷	مشورت در انجام امور محله
۱۸	احکام قبله و جلوتر بودن امام جماعت
۱۹	آشنایی با مسجد محل و فعالیت‌های آن

شماره	مضامین پایه
۲۰	آشنایی با مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد الحرام، مسجد کوفه و مسجد اقصی
۲۱	حل مشکلات محل
۲۲	ارتباط دانش آموز از طریق مسجد با فلسطین
۲۳	فعالیت‌هایی همچون نماز جماعت، قرآن، حلقه‌های گفت‌وگو و غبارروبی در مسجد
۲۴	آموزش مراحل نماز جماعت
۲۵	تدبیر در مصادیق زینت‌های هر شخص در مسجد
۲۶	دو اشتباه رایج در نماز جماعت
۲۷	مسجد محلی برای وحدت مسلمین
۲۸	احکام ذکر در نماز جماعت
۲۹	ثواب نماز جماعت در مقایسه با نماز فردی
۳۰	ترغیب به حضور در مسجد
۳۱	آشنایی با برنامه‌های مسجد
۳۲	مسجد الحرام مهم‌ترین مسجد مسلمین
۳۳	مسجد النبی دومین مسجد مهم مسلمین و آرامگاه پیامبر (ص)
۳۴	تاریخ و کارکردهای مسجدهای مسجد النبی در زمان پیامبر (ص)
۳۵	نام‌آوری از مسجد کوفه به‌عنوان یک مسجد مهم (بدون هیچ معرفی)
۳۶	آشنایی با مساجد تاریخی ایران
۳۷	توجه به معماری اسلامی برخی مساجد
۳۸	اهمیت حضور در نماز جماعت در روایات
۳۹	ساخت ماکت مسجد
۴۰	تبیین اهمیت نماز در مسجد
۴۱	اهمیت حضور در مسجد در روایات
۴۲	اهمیت استجاب دعا با حضور در مسجد
۴۳	اهمیت نقش مسجد در تاریخ اسلام
۴۴	اهمیت وقف در مسجد
۴۵	نقش مسجد در مقاومت و دفاع سخت

۴ مضمون فراگیر موجود در کتب درسی عبارت‌اند از: کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی، اهمیت مسجد و آشنایی با مهم‌ترین مصادیق مساجد که در ادامه به شرح و تبیین هرکدام از این موارد در کتب درسی مذکور خواهیم پرداخت.

الف) کارکردهای مسجد

با بررسی کتب درسی با دو نوع کارکرد مناسکی و اجتماعی نسبت به مسجد مواجه می‌شویم؛ کتب درسی در بخش کارکردهای مناسکی به مواردی از قبیل اذان، وضو، نماز جماعت، جمع خوانی قرآن و برگزاری برخی مراسم دینی به‌عنوان ظواهر شرعیات و مناسک، توجه کرده است. همچنین، مسائلی چون مراسم‌های مناجات، دعا، جشن‌ها و عزاداری‌های آیینی نیز به‌عنوان دیگر مراسم برگزار شده در مساجد، معرفی شده است. ماه مبارک رمضان نیز یکی از اوقات مهم و پر استقبال برای حضور در مسجد و انجام مناسک ذکر شده است. با بررسی موارد مطرح شده، نماز و به‌ویژه نماز جماعت، محوری‌ترین بخش از کارکردهای مناسکی مطرح شده در کتب درسی است و سایر موارد به تبع و حول نماز، معرفی و تعریف شده‌اند.

بخش کارکردهای اجتماعی دارای تنوع بسیاری است و از جمله این موارد، می‌توان به اطلاع از حال دوستان، عیادت، انجام برخی کارهای اجتماعی، برگزاری کلاس‌های مختلف مهارتی و علمی، کتابخانه، مشورت در راستای رفع امور و مشکلات محل، حلقه‌های گفت‌وگو و همچنین، آشنایی با مسائل کلان اسلام همچون مسئله فلسطین، وحدت مسلمین، مقابله با دشمنان از طریق مسجد و تبیین نقش تاریخی مسجد در اسلام اشاره نمود.

ب) نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی

کتب درسی در حیطه معرفی نحوه ارتباط و ایجاد سبک زندگی مسجدی به سه مؤلفه اصلی توجه کرده‌اند؛ نخست، انس با مسجد که می‌توان آن را مهم‌ترین بخش سبک زندگی مسجدی دانست. کتب درسی به وسیله تشویق به بیان خاطرات مسجدی، نشانه سازی از محیط داخل مسجد، مشخص کردن مسجد به‌عنوان محلی برای دوست‌یابی صحیح، بیان داستان برای ترغیب حضور و رفت‌وآمد به مسجد، طراحی فعالیت‌هایی برای آشنایی با برنامه‌های مسجد و فعالیت عملی ساخت ماکت مسجد به دنبال ایجاد انس و ارتباط با آن می‌باشد. دوم، خدمت به مسجد نیز یکی از راه‌های انس با

آن مطرح شده است. به نظر می‌رسد با وجود تشخیص اهمیت خدمت به مسجد، این مقوله در اولویت قرار نگرفته و تنها در سه مورد اشاره به آئین غبارروبی مسجد، تعمیر یا رنگ‌آمیزی مسجد (در قالب تصویر) و تبیین مسئله وقف به مسجد، باقی مانده است. سوم، احکام و آداب مسجد است که به طور مشخص می‌توان آن را سبک زندگی صحیح مسجدی از جانب دین دانست. در این قسمت تنها به بیان احکام نماز جماعت پرداخته شده و از بیان سایر احکام، خودداری شده است. از جمله احکام بیان شده نیز می‌توان به احکام قبله، تقدم امام جماعت و اشتباهات رایج در مسجد و نماز جماعت اشاره کرد.

ج) اهمیت مسجد

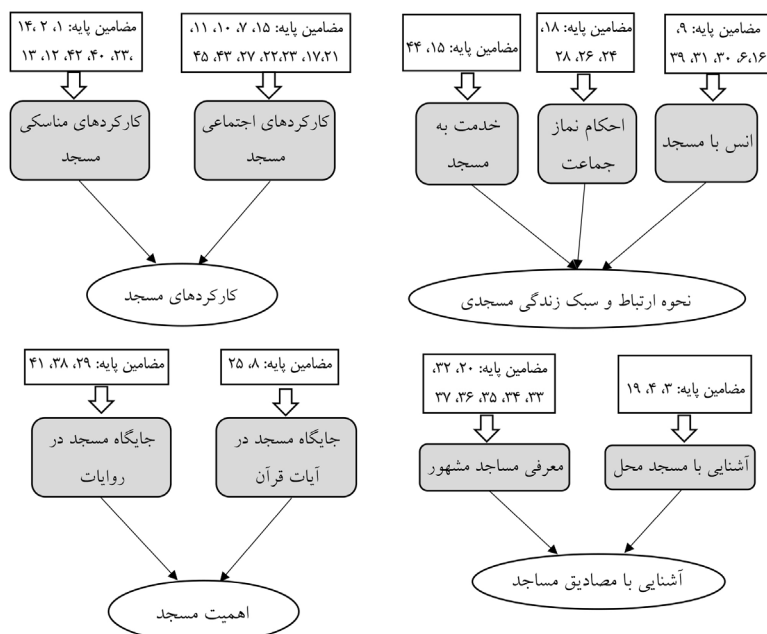
در کتب درسی در راستای تبیین اهمیت و ضرورت مسجد از دو بال آیات و روایات، استفاده کرده و با استفاده از این دو منبع غنی به تشریح دلایل اهمیت مسجد در قالب‌های گوناگونی پرداخته است؛ این موارد همچون مقایسه ثواب جماعت با فردی، داستان رسول‌الله و مرد نابینا، توصیه لقمان به فرزندش و... می‌باشند.

د) آشنایی با مصادیق مسجد

تحقیقاً برای برقراری ارتباط میان یک فرد با یک موضوع، نیازمند بیان واقعیات و مصادیق یک مسئله خواهیم بود. بر همین اساس، مسئله مسجد نیز باید با بیان مصادیق مشخص تبیین گردد. در همین راستا، کتب درسی به بیان مثال‌هایی از مساجد در دو حیطه پرداخته‌اند؛ اول، مساجد مشهور جهان و دوم، مسجد محل. در حیطه اول، مساجدی همچون قبا، مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجد کوفه و مسجدالاقصی معرفی شده‌اند و به صورت مختصر، تاریخچه آن‌ها بیان شده است (به جز مسجد کوفه که فقط نام آن ذکر شده است). همچنین برخی از مساجد ایران - که از نظر تاریخی و معماری سابقه خاص و درخشانی داشته‌اند - معرفی گردیده‌اند. در حیطه دوم نیز سعی بر آشنایی هر شخص با مسجد محل خود - که احتمال بیشتری برای مراجعه دارد - شده و در قالب فعالیت‌های بیرون از کلاس، سعی در ارجاع دانش آموز به مسجد محل شده است.

جدول ۴. جدول مضامین سازمان دهنده و فراگیر کتب درسی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین پایه
کارکردهای مسجد	کارکردهای مناسکی مسجد	۱	۱۲، ۴۲، ۴۰، ۲۰، ۱۴، ۲۳، ۱ ۱۳
	کارکردهای اجتماعی مسجد	۲	۱۷، ۲۱، ۱۱، ۱۰، ۷، ۵ ۴۵، ۴۳، ۲۷، ۲۲، ۲۳
نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی	انس با مسجد	۳	۳۹، ۳۱، ۳۰، ۶، ۱۶، ۹
	خدمت به مسجد	۴	۴۴، ۱۵
	احکام نماز جماعت	۵	۲۸، ۲۶، ۲۴، ۱۸
اهمیت مسجد	جایگاه مسجد در آیات قرآن	۶	۲۵، ۸
	جایگاه مسجد در روایات	۷	۴۱، ۳۸، ۲۹
آشنایی با مصادیق مساجد	آشنایی با مسجد محل	۸	۱۹، ۴، ۳
	مساجد مشهور	۹	۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۲۰ ۳۷

نمودار ۱. مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر مسجد در کتب درسی

بخش دوم؛ تبیین وضع مطلوب معرفی مسجد در نگاه خبرگان و کارشناسان

یافته‌ها در این بخش، پاسخ به دومین پرسش این پژوهش (وضعیت مطلوب معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی به چه صورت باید باشد؟) را دنبال می‌کند. در این بخش از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان و کارشناسان حوزه مسجد و تربیت، نسبت به پاسخ به سؤالات و اهداف پژوهش اقدام شده است.

سؤالات پژوهش در مصاحبه از کارشناسان، عبارت‌اند از:

۱. فکر می‌کنید هدف خداوند از مسجد و نقش آن در طراحی کلان خدا برای تربیت

انسان (به منظور تربیت دینی او) چیست؟

۲. توانایی کودک یا نوجوان (در دوره ۹ ساله آموزش عمومی) برای دریافت یک

فهم ایده آل از مسجد چقدر است؟ به عبارت دیگر به نظر شما کودک و نوجوان

در دوره دبستان و متوسطه اول، قادر به درک چه سطحی از معارف است تا

متناسب با آن، معارف به وی منتقل شود؟

۳. با توجه به وضع موجود، معرفی مسجد در کتاب‌های درسی که در اختیارتان

گذارده شد، به نظر شما ذیل هر یک از عناوین چهارگانه بالا (اهمیت مسجد،

کارکردهای مسجد، مصادیق و آداب و مناسک)، چه مطالب و محتوای دیگری

نیز لازم است به مخاطب منتقل گردد؟ (لطفاً مصداقی بیان شود.)

۴. آیا مایل هستید مورد پنجمی را به آن اضافه کنید؟ کدام مورد؟ دلیل شما چیست؟

۵. کتاب درسی تا چه اندازه می‌تواند در راستای ایجاد انس دانش آموزان با مسجد،

مؤثر بوده و ایفای نقش کند؟ و در این راستا، چه تغییراتی را در کتاب‌های

درسی این دوره لازم می‌دانید؟

۶. به نظر شما کدام یک از اجزای برنامه درسی (آموزگار، دانش آموزان، محتوا،

روش انتقال محتوا، ارزشیابی و...) در راستای تحقق اهداف (معرفی مطلوب

مسجد برای دانش آموزان و انس وی با آن)، مؤثرتر عمل می‌کنند؟ چرا؟

در بخش خبرگان و کارشناسان، ۷۲ مضمون پایه، ۱۰ مضمون سازمان دهنده و ۳

مضمون فراگیر، استخراج شده است.

جدول ۵. مضامین پایه کارشناسان و خبرگان در تبیین وضعیت مطلوب مسجد در کتب درسی

شماره	مضامین پایه
۱	تجربه ایمان، احساسات دینی و پیاده‌سازی ایمان در زندگی
۲	کسب ایمان و جاری کردن آن در زندگی
۳	محل کسب علم و اعتقاد
۴	محل هدایت
۵	محل انجام فرایض و سنت‌ها
۶	محل خضوع و خشوع در برابر خدا
۷	محل کسب برادر دینی
۸	محل دوری از لغو
۹	محل کسب آرامش
۱۰	فهم صحیح نسبت به ماهیت مسجد
۱۱	ایجاد شوق و انگیزه در مسجد
۱۲	اثربخشی مسجد در زندگی
۱۳	ایجاد لذت از حضور در مسجد
۱۴	تبیین مسجد به‌عنوان محلی برای رشد از کودکی تا بزرگسالی و رسیدن از مادیات به معنویات بر اساس شرایط سنی مخاطب
۱۵	کسب تجربه معنوی در مسجد از پایه چهارم
۱۶	جایگاه مفهوم مسجد در کتب درسی بعد از خداشناسی
۱۷	تجربه حضور لذت‌بخش در مسجد در طول سال به دفعات
۱۸	تجربه گفت‌وگو لذت‌بخش با خدا
۱۹	تعمیق تدریجی به درک از مفهوم مسجد
۲۰	نقش الگو در مسجد
۲۱	تجربه مسئولیت در مسجد
۲۲	ارتباط با دوستان در مسجد
۲۳	حضور معنوی در مسجد به صورت اردویی
۲۴	تصویرسازی‌ها مطابق با واقعیات باشند
۲۵	توجه به جنبه‌های جمالی مسجد برای کودک
۲۶	انتقال اهمیت مسجد از دوست‌داستانی‌های کودک

شماره	مضامین پایه
۲۷	فرا درسی دیدن مسجد
۲۸	بیان کارکردهای مختلف مسجد در قالب تصویر
۲۹	فرا موضوعی دیدن مسجد
۳۰	اهمیت اعتکاف خاطره‌انگیز در مسجد
۳۱	روایات در رابطه با مسجد متبلور باشند
۳۲	مسجد محل زیارت مؤمنان و اجتماع آنان
۳۳	پایگاه اجتماعی مسجد
۳۴	تأکید بر روش‌های نوین انتقال محتوا مانند رسانه‌های تصویری و فعالیت‌های عملی
۳۵	تأکید بر نقش بسیار مهم معلم در مسجدی شدن دانش آموز
۳۶	تقویت بعد گرایشی دانش آموزان نسبت به مسجد
۳۷	نشان دادن لذت‌های حضور در مسجد
۳۸	بیان کارکردها و فایده‌های مسجد
۳۹	بیان کرامت‌ها و داستان‌های واقعی مسجد
۴۰	معرفی مساجد تاریخی و زیبایی‌های آنها
۴۱	مسجد محلی برای دوری از ناهنجاری
۴۲	مسئولیت سپاری به دانش آموزان در مسجد
۴۳	روش انتقال مبتنی بر مشترکات
۴۴	نقش الگو در مساجد
۴۵	ایجاد حس خوب نسبت به مسجد و تصویرسازی‌های مناسب و صحیح
۴۶	تغییر در بینش و شناخت کودک
۴۷	معرفی مسجد به عنوان یک موجود حی
۴۸	محل کسب علم
۴۹	محل کسب نظم
۵۰	محل اصلاح دین‌داری
۵۱	محل حضور خانوادگی
۵۲	معماری الهی مسجد
۵۳	فرا درسی دیدن مفهوم مسجد
۵۴	محلی برای تقویت نشاط سالم

شماره	مضامین پایه
۵۵	محلّی برای دوری از غفلت
۵۶	محلّ عبادت و بندگی
۵۷	مسجد محلّ مبارزه با طاغوت و توجه به حق
۵۸	تقویت حضور و نشستن در مسجد
۵۹	محلّ ارتباط مؤمنان
۶۰	محلّ دوست‌یابی
۶۱	محلّ امور حکومتی و سیاسی
۶۲	ایجاد مساجد دانش‌آموزی از طریق نزدیکی مکانی و انسانی مسجد و مدرسه
۶۳	معرفی الگوهای مسجدی
۶۴	بیان ثواب‌های فردی و جمعی مسجد
۶۵	تشویق دانش‌آموزان به حضور در مسجد
۶۶	تدریس دروس مرتبط با مسجد در خود مسجد
۶۷	مسجد محلّ ذکر کثیر
۶۸	خادم مسجد
۶۹	مسجد کانون طهارت
۷۰	مسجد کانون تقوای جمعی
۷۱	مسجد یک نهاد زنده و دارای روح
۷۲	عاملیت معلم

کارشناسان و خبرگان در رابطه با نسبت میان محتوای کتب درسی دوره آموزش عمومی و مسئله مسجد به سه مضمون فراگیر اشاره کرده‌اند که عبارت‌اند از: کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی و روش انتقال محتوا که در ادامه به شرح هرکدام از این سه مضمون خواهیم پرداخت.

الف) کارکردهای مسجد

به طور مشخص، ۴ کارکرد اصلی را می‌توان برای مسجد بیان کرد که باید به تناسب در محتوای کتب درسی مطرح شود؛ کارکرد اول، کارکرد ایمانی است و مسجد، محلّی برای هدایت انسان‌ها، دوری از لغو، غفلت، ناهنجاری‌ها و کسب آرامش می‌باشد. کارکرد دوم، کارکرد مناسکی است و شامل مواردی از قبیل انجام فرایض، سنت‌ها و

شرکت در مراسم‌های دینی و عبادت‌های جمعی همچون اعتکاف بوده و هدف از آن، تجربه احساسات دینی در زندگی می‌باشد (م ۲ و م ۳). یکی دیگر از کارکردهای مسجد، علمی و معرفتی است؛ در این کارکرد، مسجد به‌عنوان یک پایگاهی برای رشد علمی و معرفتی در نظر گرفته می‌شود و دایره رشد علمی از تقویت درسی تا دریافت صحیح آموزه‌های دینی و اعتقادی را شامل می‌شود. به عقیده کارشناسان، در حقیقت، مسجد یک سبک زندگی خردورزانه را می‌سازد چراکه:

- مسجد به نظم کمک می‌کند؛ مسجد موجب می‌شود انسان هر روز سر ساعت مشخصی کاری را هماهنگ و بر اساس نظم مشخصی، هماهنگ با دیگران انجام می‌دهد؛ همه در همان ساعت به یک‌طرف واحد می‌ایستند و این، نظم دقیقی را به نمایش می‌گذارد.

- مسجد به تصحیح دین‌داری و نیز ایجاد معرفت صحیح به‌عنوان داده‌هایی مناسب برای فرایند تفکر کمک می‌کند. اصطلاح «عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا، أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً»^۱ در روایات پیرامون کارکردهای مسجد، به این همین نکته اشاره دارد (م ۹).

- مسجد به رفع شبهات علمی از حیث جنبه‌های غیرمعرفتی کمک می‌کند؛ مشهور است که ابن‌سینا هر زمان مشکلی علمی پیدا می‌کرد، وضو می‌گرفت، به مسجد جامع شهر می‌رفت و دعا می‌کرد تا مسئله برایش حل می‌شد (م ۳).

دیگر کارکرد بسیار مهم مسجد نیز کارکرد اجتماعی می‌باشد. از آنجا که دین اسلام یک دین کاملاً اجتماعی است و مسجد نیز به‌عنوان پایگاه اجتماعی این دین، معرفی شده، یک مؤمن با حضور خود در مسجد، باید تأثیر این نهاد اجتماعی را بر روی زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی خود احساس کند. مهم است که دانش‌آموزان دریابند، مسجد محل زیارت و محل اجتماع بوده و نماز، یکی از کارکردهای مسجد و البته فرد، اجزای آن است که سایر اجتماعات را حول خود تعریف می‌کند (م ۷). از میان دیگر کارکردهای اجتماعی مسجد، می‌توان به تشکیل یک شبکه ارتباطی ولایی و مؤثر میان مؤمنان اشاره کرد. این شبکه‌سازی ولایی در مرحله اول، منجر به ایجاد روابط دوستانه میان مؤمنان یک شهر یا محل خواهد شد (مسجد بهترین محل برای دوست‌یابی) و در ادامه با تقویت و انس هرچه بیشتر، این شبکه می‌تواند با مشورت

۱. وَ كَانَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع يَقُولُ مَنْ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسَاجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ أَحَا مُسْتَفَادًا فِي اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَوْ عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً أَوْ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً أَوْ كَلِمَةً تَرُدُّهُ عَنْ رُدَى أَوْ يَسْمَعُ كَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى هُدًى أَوْ يَنْزِلُكَ ذَنْبًا حَسْبِيَّةً أَوْ حَيَاءً (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ۲۳۷).

۲. برای مطالعه کامل داستان، نک: ابن‌خلکان، ۱۹۹۴، ج ۱، ۱۵۸.

یکدیگر به حل مشکلات فردی و اجتماعی جامعه، اقدام داشته باشند (م ۹)؛ لذا لازم است تا در محتوای کتب درسی به بیان کارکردها و فواید مسجد در سطح زندگی افراد مبادرت ورزیده شود. بدین صورت خواهد بود که هر دانش آموز، احساس خواهد کرد با حضور در مسجد، زندگی بانشاط و در عین حال، سالمی خواهد داشت. از جمله کارکردهای بسیار مهم دیگری که لازم است تا دانش آموزان در سطوح انتهایی دوره آموزش عمومی با آن آشنا شوند، آن است که مسجد با ایفای کارکرد معرفتی و نیز نظامی، محلی برای مبارزه با طواغیت در طول تاریخ بوده و در حال حاضر نیز از این ظرفیت برخوردار است (م ۱۱)¹.

ب) درک از مسجد و ارتباط با آن

درک از مسجد و ارتباط با آن مبتنی بر این فهم، در دو مؤلفه درک صحیح از مسجد و انس با آن خلاصه می شود. این پژوهش، معتقد است که درک صحیح از ماهیت مسجد و انس و ارتباط با آن، در اندیشه کارشناسان و خبرگان، مهم ترین عنصر در مسئله مسجد و تربیت می باشد. در ابتدا برای ایجاد درک صحیح در دانش آموزان نسبت به ماهیت و چیستی مسجد، می بایست از معارف غنی دینی در این موضوع بهره برد. در این راستا، می توان از آیات و روایات مرتبط با مسجد، استفاده بیشتری داشت و این محتوا را با زبانی ساده و داستانی متناسب با درک مخاطب به وی منتقل نمود (م ۵)؛ با مراجعه به آیات و روایات می بینیم:

- هدف از بنای مسجد، ذکر کثیر خدا است: «وَأَلُو لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا» (حج/۴۰) و جنگ برای حفظ مساجد است و این حفظ موضوعیت دارد (م ۸).
- مسجد، چنان عظمتی دارد که انبیاء خادم مسجد بوده اند و به این طریق، مخاطبان را نسبت به موضوع ترغیب کنیم: «أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (بقره/۱۲۵)؛ از آنجا که مساجد هم بیت الله هستند، می توان آن ها را هم به نوعی موضوع آیه دانست (م ۹).
- مسجد، کانون طهارت است: «لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ

۱. به تعبیر مقام معظم رهبری: «یکی از علل پیروزی این انقلاب مبارک در ایران اسلامی این بود که مردم به مساجد، اقبال پیدا کردند؛ جوانان، مساجد را پر کردند و علمای اعلام، مساجد را به عنوان مرکزی برای تعلیم، تربیت، روشنگری افکار و اذهان، مورد استفاده قرار دادند و مسجد، مرکزی برای حرکت، آگاهی، نهضت و افشای اسرار زمامداران فاسد و خودفروخته رژیم طاغوت شد. در دوره مشروطیت هم همین طور بوده است؛ در دوره ملی شدن صنعت نفت هم تا حدودی همین طور بود؛ در زمان انقلاب هم که این مسئله، به حد اعلی رسید» (خامنه ای، ۱۳۷۵).

- تَقْوَمَ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه/۱۰۸)؛ مراد از این طهارت، می‌تواند طهارت ظاهری یا حتی باطنی باشد. فرد با حضور پرتکرار در مسجد، به مرور صاحب ملکاتی می‌گردد که نتیجه آن، طهارت باطنی است (م ۲).
- مسجد، کانون تقوای جمعی است: «لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ...»؛ معنای تقوای جمعی از «خود نگهداری» - که معنای تقوای فردی است - به «هم نگهداری» تغییر می‌کند. حضور در مسجد باعث نگهداری و تقوای جمعی می‌شود؛ چنین تقوایی است که نزول برکات آسمانی و زمینی را به دنبال خواهد داشت: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...» (اعراف/۹۶). مسجد اساساً قرار داده شده برای مبارزه با نفس جمعی و این مبارزه از مبارزه با نفس فردی سنگین‌تر است و مسجد باید چنین نقشی را ایفا کند (م ۹).
  - مسجد یک موجود زنده با شعور و تشخیص خاص است و صرفاً یک جای فیزیکی نیست. اینکه مسجد از دیدن زائرانش خوشحال می‌شود، به نماز خواندن افراد در خودگواهی می‌دهد، از کسانی که غریبش گذاشتند، شکایت می‌کند؛ حق بر گردن ما دارد تا چهل خانه از هر طرف، همسایه دارد و... (م ۲).

در ادامه برای ایجاد درک صحیح نسبت به موضوع و انتقال معارف عمیق فوق، توجه به ویژگی‌های مخاطب و اقتضاء سن او در تبیین و تبلیغ مسجد مهم است. اگر حتی با روانشناسی رشد گلدمنی - که مورد نقد جدی است^۲ - به این مؤلفه توجه کنیم، می‌بایست با حرکت از محسوس به سمت انتزاعی، مفهوم مسجد و کارکردهای آن را برای دانش آموزان تبیین نماییم. بر این اساس، بین ۸ تا ۱۰ سالگی، کودکان ظاهر و فیزیک مسجد را می‌بینند و البته آنجا را مکانی محترم می‌شمارند. حدود ۱۱ - ۱۲ سالگی درمی‌یابند که مسجد محلی عبادت و ارتباط بهتر با خدا است و از ۱۳ سالگی به بعد (متوسطه اول)، به تدریج، می‌توانند مسجد را جایی برای کسب ایمان و تحقق ایمان در خود کشف کنند؛ جایی که مؤمنان در آن جمع شده و این اجتماع، آثار و برکات به‌خصوص می‌یابد؛ لذا در ابتدا انگیزه‌ها و کارکردهای مادی، می‌تواند او را به مسجد بکشاند و به تدریج در انتها، انگیزه‌های معنوی جایگزین می‌گردد. همچنین در ابتدا اثرات مادی مسجد را درک می‌کند و در انتها، اثرات معنوی آن را متوجه خواهد شد. طبق این دیدگاه چون خداوند در ۱۳ سالگی به بعد درک می‌شود، مقولاتی مانند

۱. برای مطالعه متون روایی در این خصوص، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ۶۱۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ۵۴۴؛ همو، ۱۳۷۶، ۴۲۲.

۲. برای مطالعه بیشتر، نک: نوذری، ۱۳۹۰، سرتاسر مقاله.

خانه خدا و جایگاه آن را نیز در ۱۳ سالگی به بعد درک می‌کند؛ که البته نگاه اسلامی متفاوت است و مبتنی بر آن، کودک در سنین قبل از ۱۳ سالگی هم به تناسب قادر به درک شهودی از خدا و ارتباط شهودی با او است و می‌تواند با خدا، ارتباط برقرار کرده و ایمان را در حد انجام کارهای خوبی که خدای مهربان به آن‌ها دستور داده، بفهمد و مسجد را نیز در همین بستر و زمینه به‌عنوان خانه خدا درک کند. (م ۱)

در کنار ایجاد این شناخت و درک صحیح و در نتیجه آن، ارتباط مبتنی بر معرفت و سپس ملکه شدن و انس با مسجد، اهمیت بیشتری دارد. پیش از ورود به این بحث باید افق انتظار از کتاب درسی را تعیین نمود. به نظر می‌رسد، سطح و حد کتاب درسی، ساخت بینش صحیح نسبت به موضوع مسجد باشد و البته صرفاً زمینه‌هایی را نیز برای انس دانش‌آموزان با مسجد فراهم می‌کند (م ۱۲). با این توضیح و در راستای ایجاد این زمینه باید توجه داشت یک دانش‌آموز و به طور کلی یک انسان برای حضور در یک محیط، نیازمند آن است که ابتدا متمایل به طبع او باشد. این امر به‌ویژه در میان نوجوانان پراهمیت‌تر است؛ لذا باید مسجد را به‌صورت یک نهاد نشاط‌آور و لذت‌بخش، در عین رعایت حریم‌ها به دانش‌آموز معرفی کرد. به‌عنوان مثال، می‌توان فعالیت‌هایی را در نظر گرفت تا برخی از دروس مرتبط با مسجد یا حتی غیر مرتبط در داخل مسجد و فضای باز آن، تدریس شوند یا در طول سال به مناسبت‌های مختلف، دانش‌آموزان در مسجد حضور پیدا کنند که این حضور، می‌تواند به صورت اردویی یا در راستای انجام فعالیت‌های کلاسی و حتی غبارروبی مسجد باشد، به‌گونه‌ای که دانش‌آموز در کنار همسالان و معلم خود، یک‌بار در سال تحصیلی غبارروبی یا آماده‌سازی مسجد برای برگزاری یک مراسم را تجربه کند (م ۴). کسب تجربیات معنوی در سنین نوجوانی و جوانی، باعث شکل‌گیری هویت دینی فرد و انس با مسجد خواهد شد و البته که این اتفاق در سنین نوجوانی، راحت‌تر نیز خواهد بود لذا با ایجاد بستر و ظرفیت مناسب مثل اعتکاف‌های دانش‌آموزی، می‌توان به این مهم دست پیدا کرد. تجربه سال‌های اخیر، نشان داده که اقبال دانش‌آموزان خصوصاً در دوره متوسطه اول به این ظرفیت عظیم، خوب است و کتاب درسی با انعکاس این تجربه معنوی و حس زیبای عبادت، می‌تواند در گرایش هر چه بیشتر دانش‌آموزان به این موضوع ایفای نقش نماید (م ۱۰).

از جمله موارد دیگری که می‌تواند به انس یک نوجوان به مسجد کمک کند، ایجاد یک فعالیت عملکردی مستمر در طول سال با مسجد است. این فعالیت می‌تواند با به

دست آوردن یک مسئولیت در مسجد شروع شود که به طور جدی انس با مسجد را با حسی خوشایند برای دانش‌آموزان، رقم خواهد زد (م ۸).

در پایان این بخش، لازم به ذکر است که با جمع‌بندی نظر خبرگان، محتوای کتاب درسی برای ایجاد درک صحیح نسبت به مفهوم مسجد و ایجاد زمینه انس دانش‌آموزان، می‌بایست ذیل این چهار موضوع کلی تدوین و ارائه گردند (م ۱):

- ایجاد فهم درستی در کودک نسبت به ماهیت مسجد؛
- ایجاد انگیزه در وی برای حضور در مسجد؛
- ایجاد درک نسبت به اثربخشی این حضور در زندگی (چه آثاری برای حیات انسانی دارد؟)؛
- ایجاد لذت از حضور در مسجد (درک قلبی - شهودی و خوشامد).

ج) روش انتقال محتوا

در نظر خبرگان و کارشناسان، اصلاح محتوای کتب درسی، صرفاً راه‌حل نهایی برای انس دانش‌آموز با مسجد نیست، بلکه روش انتقال این محتوا نیز بسیار حائز اهمیت است. بخشی از فرایند اصلاح روش به تغییراتی در کتاب درسی مربوط شده و البته بخش عمده‌ای از آن، وابسته به روش آموزشی معلم و سپس پیگیری والدین است (م ۸). از جمله مواردی که به کتاب درسی مربوط می‌گردد، نگاشت مفهوم مسجد در یک مکان مشخص در کتب درسی است؛ موضوع مسجد باید فرا درسی دیده شود و چنانچه در زندگی روزمره، بخشی از زندگی مؤمن را شکل داده و در زندگی او جاری و ساری است، محتوای آموزشی آن نیز در دروس گوناگون جاری و ساری باشد و هر جا به تناسب بخش مربوطه مطرح گردد، به‌عنوان نمونه در درس مربوط به دوست‌یابی، مسجد بهترین محل دوست‌یابی، در درس مربوط به کمک به دیگران، مسجد بهترین محل برای مواسات اجتماعی، در درس مربوط به خداشناسی، مسجد خانه خدا روی زمین و به همین منوال معرفی گردد. در دیدگاه برخی کارشناسان، اگر بخواهیم یک جای اصلی را برای طرح موضوع مسجد تعیین کنیم، برخلاف وضع موجود که درس در بخش احکام یا مراسم دینی قرار گرفته است، آن مکان بلافاصله بعد از آموزش خداشناسی بوده، زیرا حالا که خدا شناخته شده، به دلیل اینکه بسیار مهربان و بخشنده است و دوست دارد ما به زیارتش برویم، جایی را برای زیارتش قرار داده که نامش مسجد است (م ۶). پس مفهوم مسجد از خداشناسی جدا نیست. حال اگر هم این مفهوم در بخش احکام می‌آید، لازم است تا قبل از آموزش احکام نماز فردی

قرار گیرد؛ به عبارت دیگر از آنجاکه نماز جماعت به هر طریقی اولی بر نماز فردی است، لذا این امر باید در نحوه آموزش احکام نیز خود را نمایان کند. بدین صورت که دانش آموز ابتدا احکام نماز جماعت را یاد گرفته و در ادامه، متوجه گردد که در صورت ضرورت، می تواند نماز خود را به فرادی بخواند. با این سبک از آموزش، دانش آموز ابتدا انگاره نماز جماعت در ذهنش ثبت و پرتنگ خواهد شد (م ۱۳).

از جمله دیگر مواردی که در انتقال محتوا مهم است، معرفی الگوهای مورد پذیرش دانش آموزان و نمونه های عینی غایب یا حاضر است که نسبت عمیقی با مسجد داشته یا دارند (روش الگویی). به بیانی دیگر معرفی الگوهای شاخص مسجدی از میان علما، شهدا یا حتی از میان معلمان و مربیان مدرسه، می تواند در راستای عینی سازی کارکردهای مسجد بسیار کارا باشد (م ۵). همچنین، لازم است تا در روش انتقال محتوا به ابزارهای رسانه ای گوناگون به غیر از متن مکتوب توجه داشت. تصویرسازی هایی مطابق واقعیت و متناسب سن مخاطب، توجه به جنبه های جمالی مسجد در تصویرسازی ها (مساجد زیبا، زیبایی های مسجد، امام جماعت و نمازگزاران در سطح متوسط دین داری جامعه)، استفاده از نمادها و زیادهای زیبا در این خصوص یا حتی تشویق دانش آموزان مستعد و توانمند به ساخت مستند داستانی و تهیه گزارش از فعالیت های مسجد محل و سپس، برپایی نمایشگاه از آثار از جمله این موارد است (م ۶).

در انتها نگاه و رویکرد تلفیقی میان دروس مختلف در ارائه محتوای مرتبط با مسجد، بسیار کارساز است و نباید این مفهوم صرفاً در کتب دینی و قرآن مطرح شود. این تلفیق، می تواند با دروس مختلفی از جمله هنر، کار و فن آوری، ریاضی و علوم باشد تا سبک زندگی دینی و مسجدی در همه ساحت های علم برای دانش آموز جاری شود. البته این تلفیق به معنای نام آوری صرف از مسجد در این دروس نیست؛ بلکه طراحی تلفیقی اهداف آموزشی مورد نظر است تا بخشی از محتوای آموزشی پیرامون مسجد در این دروس به دانش آموزان منتقل گردد (م ۱۱ و م ۱۲).

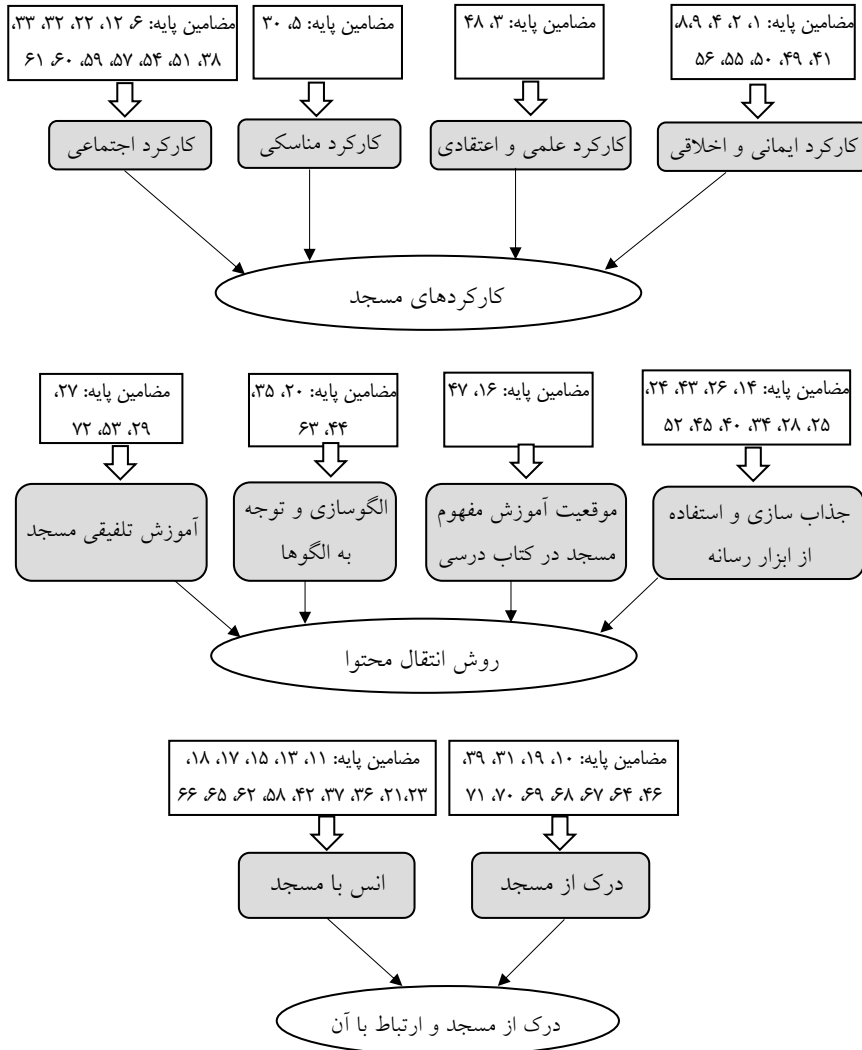
البته این تغییرات، لازم اما کافی نیستند و روش تعامل و تدریس معلم و سپس، دغدغه و پیگیری والدین نسبت به موضوع اهمیت ویژه ای دارد. به طور قطع، معلم یا والدینی که خود عامل به موضوع باشند و از روی اعتقاد درونی با دانش آموزان گفت و گو کنند، اثر بسیار بیشتری بر مخاطب گذارده و از سوی دیگر، معلمی که خود اعتقادی به موضوع نداشته یا حتی به خلاف آن، معتقد است و با اجبار نظام آموزشی به گفت و گو با دانش آموزان پیرامون موضوع می نشیند، توفیق چندانی در تحصیل

اهداف نمی‌یابد و این ظاهرسازی برای دانش‌آموز تأثیر چندانی بر مرتبی ندارد و گاه اثر عکس خواهد گذاشت^۱ (۱۲م).

جدول ۶. مضامین سازمان دهنده و فراگیر کارشناسان و خبرگان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین پایه
کارکردهای مسجد	کارکرد ایمانی و مناسکی	۱	۵۰، ۴۹، ۴۱، ۸، ۹، ۴، ۲، ۱ ۵۶، ۵۵
	کارکرد علمی و اعتقادی	۲	۴۸، ۳
	کارکرد مناسکی	۳	۳۰، ۵
	کارکرد اجتماعی	۴	۵۱، ۳۸، ۳۳، ۳۲، ۲۲، ۱۲، ۶، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۷، ۵۴
درک از مسجد و ارتباط با آن	درک از مسجد	۵	۶۷، ۶۴، ۴۶، ۳۹، ۳۱، ۱۹، ۱۰ ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸
	انس با مسجد	۶	۲۱، ۲۳، ۱۸، ۱۷، ۱۵، ۱۳، ۱۱ ۶۶، ۶۵، ۶۲، ۵۸، ۴۲، ۳۷، ۳۶
روش انتقال محتوا	جذاب سازی و استفاده از ابزار رسانه	۷	۳۴، ۲۸، ۲۵، ۲۴، ۴۳، ۲۶، ۱۴ ۵۲، ۴۵، ۴۰
	موقعیت آموزش مفهوم مسجد در کتاب درسی	۸	۴۷، ۱۶
	الگوسازی و توجه به الگوها	۹	۶۳، ۴۴، ۳۵، ۲۰
	آموزش تلفیقی مسجد	۱۰	۷۲، ۵۳، ۲۹، ۲۷

۱. به تعبیر علامه طباطبائی، تربیت صالح تنها از مربی صالح محقق می‌شود و مربی فاسد جز اثر فاسد بر تربیتش مرتب نمی‌شود، هرچند که شخص فاسد، تظاهر به صلاح کند و در تربیت، روش صحیح را رعایت کند (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۲، ۳۵۷).

نمودار ۲. مضامین سازمان دهنده و فراگیر کارشناسان و خبرگان

نتیجه گیری

میان آنچه پیرامون «مسجد» در کتب درسی موجود است و به اصطلاح، وضعیت موجود تلقی می‌گردد و آنچه در نظر کارشناسان و خبرگان حوزه تربیت و مسجد بوده، فاصله وجود دارد. البته که در کتب درسی، سبک زندگی مسجدی، به‌ویژه احکام و آداب آن و کارکردهای مسجد، مورد تأکید است. در نظر کارشناسان در این حوزه نیز این دو مورد،

بسیار تأکید شده است. در بحث کارکردهای مسجد در کتب درسی به کارکرد اجتماعی و مناسکی مسجد، پرداخته شده است و در این میان، کارکرد مناسکی، حجم بیشتری از محتوا را به خود اختصاص داده و شامل برگزاری نماز و مراسم‌های دینی در مسجد می‌گردد. کارکرد اجتماعی مسجد نیز با مصادیقی چون اطلاع از حال دوستان، عیادت، انجام برخی کارهای اجتماعی و...، مورد اشاره قرار گرفته است. به نظر می‌رسد در بحث کارکرد مناسکی تمرکز ارائه محتوا به طور ویژه در زمان پایان دوره دوم دبستان و ابتدای دوره متوسطه اول باشد و همچنین در کارکرد اجتماعی نیز در سنین متوسطه اول که این مفاهیم بهتر درک می‌شوند باید مورد توجه بیشتری قرار بگیرد.

دو کارکرد اخلاقی- ایمانی و علمی- اعتقادی کمتر در محتوای کتب درسی، مشاهده می‌شوند که نیازمند تقویت هستند. انتهای دوره متوسطه اول زمان مناسبی جهت پرداخت به این دو کارکرد می‌باشد. به نظر می‌رسد در راستای تقویت کارکرد مناسکی مسجد، مسئله اعتکاف نیازمند پرداخت جدی‌تر است و از آنجا که اعتکاف امری مستحب و دارای احکام ویژه‌ای می‌باشد که حتماً باید شأن آن رعایت و فهم آن برای مخاطب درک شود پایان دوره متوسطه اول زمان مناسبی برای پرداخت به آن در کتب درسی است. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به گسترش اعتکاف میان دانش‌آموزان نسل جدید و نیاز به تبیین این مسئله، مبحث اعتکاف در کتاب پیام‌های آسمان نهم اضافه شود. با توجه به اجتماعی بودن دین اسلام و اصالت اجتماع در آن و نیز تمایل بیشتر دانش‌آموزان متوسطه اول به فعالیت‌های اجتماعی، کارکرد اجتماعی مسجد نیز برای این سنین نیاز به تقویت و بازنگری با توجه به نیازهای روز دارد.

در بحث تبیین اهمیت مسجد و نیز معرفی مهم‌ترین مساجد مسلمانان نیز به نظر می‌رسد، محتوای مناسبی در کتب درسی وجود دارد و شاید تنها بتوان با بازنگری در محتوا، مطالب دقیق‌تری را انتخاب کرد. در خصوص نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی، سه مؤلفه معرفی احکام و آداب مسجد، خدمت و خادمی در مسجد و از همه مهم‌تر انس با مسجد در کتب درسی موجود، مورد توجه قرار گرفته است که در این میان به نظر می‌رسد محتوای کتب در ایجاد ارتباط و انس با مساجد محل، دارای ضعف جدی هستند. البته که این عدم ارتباط، می‌تواند ناشی از ویژگی‌های خود مساجد نیز باشد؛ اما در هر صورت، فعالیت‌های عملکردی کتب درسی دوره آموزش عمومی نیازمند بازنگری جدی در راستای ایجاد ارتباط وثیق با مساجد محلات هستند. شاید بتوان گفت مهم‌ترین امر در کتب درسی همین فعالیت‌های عملکردی باشند

لذا پرداخت به این مسئله از ابتدا در جهت انس دانش آموزان بسیار ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس لازم است تا از ابتدای دوره دوم دبستان به مسئله انس با مسجد و فعالیت‌های عملکردی در این راستا، در کتب درسی پرداخت بیشتری صورت گیرد. همچنین طبق نظر برخی کارشناسان، می‌توان با همکاری میان حوزه علمیه، سازمان تبلیغات و آموزش و پرورش، مساجد تخصصی دانش‌آموزی در داخل یا مجاورت مدارس - که امام جماعت آن در مدرسه نیز مسئولیت پررنگی داشته باشد - ایجاد شود. این امر موجب آشنایی و انس هر چه بهتر میان نسل جدید و مسجد خواهد شد. البته که تحقق این امر، نیازمند اصلاح فرایندها و حل مسائل قانونی است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، درک صحیح از ماهیت مسجد و انس و ارتباط با مسجد مبتنی بر آن، در اندیشه کارشناسان و خبرگان، مهم‌ترین عنصر در مسئله مسجد و تربیت است. بر اساس معارف دینی، مسجد، محل ذکر کثیر الهی، کانون طهارت، کانون تقوای جمعی و موجودی زنده با شعور و تشخیص خاص است که این بینش خاص از طریق محتوای کتاب درسی می‌بایست برای مخاطب ایجاد گردد و اصلاً رسالت کتاب درسی در این اندازه بوده و انس، نتیجه این بینش و البته رفع موانع است. این شناخت به طور تدریجی و خلاصه بایستی از ابتدای دوره اول دبستان آغاز شده و تا پایان دوره آموزش عمومی ادامه یابد.

یکی دیگر از اصلی‌ترین ضعف‌های کتب درسی عدم استفاده از روش‌های گوناگون انتقال محتوا می‌باشد. به نظر می‌رسد علاوه بر استفاده از رسانه‌ها و روش‌های نوین آموزشی، لازم است تا با طراحی طرح درس‌های تلفیقی میان دروس مختلف نسبت به گسترش مفهوم مسجد در سایر دروس اقدام شود؛ که لازمه این امر، هم‌افزایی میان گروه حکمت و معارف اسلامی با سایر گروه‌های سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی برای نشر محتوای مسجد در گروه‌هایی همچون فارسی، علوم انسانی و علوم تجربی است.

در تبیین و ترغیب دانش آموزان به هر مفهوم یا مسئله‌ای، نیازمند عینی سازی آن هستیم، لذا برای ترویج نهاد مسجد نیز می‌بایست نقش مسجد در تربیت انسان‌های شاخص را برجسته کرد. به‌عنوان مثال، می‌توان در معرفی مسجد از شهدای مسجدی که شخصیت آن‌ها برای دانش‌آموزان دارای جذابیت است، استفاده کرد. در ادامه این پیشنهاد، از آنجا که نقش الگو در انس با مسجد، بسیار حائز اهمیت است، اگر معلمان، خود اهل مسجد باشند، ناخودآگاه دانش‌آموزان نیز به سمت مسجد رغبت پیدا می‌کنند.

یکی از نقدهای مهم ذیل روش آموزش، تعیین محل آموزش مفهوم مسجد و احکام آن است. در دیدگاه برخی کارشناسان، محل آموزش این مفهوم، بلافاصله بعد از آموزش خداشناسی است، چراکه پس از معرفی خدا، می‌بایست به خانه و محل زیارت او متناسب با درک مخاطب اشاره شود. حال اگر این مفهوم در بخش احکام می‌آید، لازم است تا قبل از آموزش احکام نماز فرادی قرار گیرد؛ تا ابتدا انگاره نماز جماعت در ذهن مخاطب ثبت و پررنگ شده و در ادامه، دریابد که در صورت ضرورت، می‌تواند نماز خود را به فرادی بخواند.

در پایان، طبق یافته‌ها و نظرات کارشناسان، بازنگری محتوای کتاب‌های درسی - به ویژه کتاب‌های درسی دینی در مقاطع گوناگون - صرف نظر از دوره تحصیلی در نگاهی کلان، ذیل موضوعات چهارگانه ایجاد فهم و بینش درست نسبت به ماهیت مسجد، ایجاد انگیزه برای حضور در مسجد، ایجاد درک نسبت به اثربخشی این حضور در زندگی و ایجاد لذت از حضور در مسجد، می‌بایست سازمان‌دهی و صورت‌بندی گردد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: انتشارات کتابچی.
- ابن بابویه (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن بابویه (۱۴۱۳). *من لا یحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن حیون نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵). *دعائم الاسلام*. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- ابن خلکان (۱۹۹۴). *وفیات الاعیان*. بیروت: دار صادر.
- احمد، منیرالدین (۱۳۸۴). *نهاد آموزش اسلامی: پایگاه اجتماعی دانشمندان مسلمان در پرتو تاریخ بغداد* (ترجمه محمدحسین ساکت). تهران: نگاه معاصر.
- افروغ، عماد و همکاران (۱۳۹۷)، *تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی*. فصلنامه علمی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲)، ۳۰-۵۷.
- باهنر، ناصر (۱۳۷۸)، *آموزش مفاهیم دینی همگام با روانشناسی رشد*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). *المحاسن*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- بشیر، حسن (۱۳۹۹) تحلیل خبری - ارتباطی بحران کرونا و جامعه مخاطره‌آمیز. *فصلنامه رسانه*، ۳۱(۲)، ۵-۳۰.
- بهرامی، وحید (۱۳۹۴)، *تبیین نقش تربیتی مسجد به‌عنوان محور تربیت دینی غیررسمی؛ مطالعه موردی: مسجد امام حسن مجتبی (ع) مشیریه تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). *وسایل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹). *پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز*. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰. قابل دسترس در: farsi.khamenei.ir
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۵). *بیانات در دیدار با مردم قم*. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰. قابل دسترس در: farsi.khamenei.ir
- خمینی، روح الله (۱۳۷۸). *آداب الصلاة*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن (۱۴۰۸). *أعلام الدین*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- سند تحول بنیادین (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

- قمی، محمد (۱۳۹۹). مسئولیت باکیست؟ تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵ برگرفته از www.farsnews.ir
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۷). *فرهنگ‌نامه مسجد*. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- سند تعامل مناسب مسجد با کودکان و نوجوان (۱۳۹۷). تهران: مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ملا باقر نیری، محسن (۱۳۹۲). بررسی نقش نهادهای دینی در تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش کشور با تأکید بر نقش مساجد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد تهران، ایران.
- نظری، علی‌اشرف و حسن‌پور، علی (۱۳۹۱). مسجد و فرآیندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران. *همدان: فصلنامه علمی پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۱ (۴)، ۸۷-۱۱۱.
- نعمتی، محمدعلی و یزدانی، راضیه (۱۳۹۶). راهکارهای توسعه فرهنگ اقامه نماز جماعت در مدارس با محوریت سند تحول بنیادین. تهران: *فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی*، ۱۶ (۲)، ۵۳-۶۱.
- نوذری، محمود (۱۳۹۰). آموزش دین در دوره کودکی، ارزیابی انتقادی رویکرد روان‌شناختی. *مجله تربیت اسلامی*، ۱۳، ۱۷۳-۱۹۲.
- نوذری، محمود (۱۳۹۶). *روانشناسی تحول دین‌داری*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- همتی فر، مجتبی و همکاران (۱۳۹۱). بررسی جایگاه محوری مسجد در تربیت دینی با تأکید بر سند ملی تحول در آموزش و پرورش. *مجموعه مقالات همایش تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۳۰.

Holy Quran.

- Afroogh, Emad et al. (2017). Cultural interaction between mosque and society from the perspective of religious teachings. *Scientific Quarterly of Islam and Social Studies*, 6(2), 30-57. [In Persian]
- Ahmad, M. (2004). *Institute of Islamic Education: The Social Base of Muslim Scholars in the Light of Baghdad History* (translated by Mohammad Hossein Saket). Tehran: Negah Moaser. [In Persian]
- al-Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Attride-Stirling, J. (2001). "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3.
- Bahonar, N. (2008). *teaching religious concepts along with developmental psychology*. Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Bahrani, V. (2014). *explaining the educational role of the mosque as the axis of informal religious education; Case study: Imam Hasan Mojtabi (AS) Mosque, Moshiriyeh, Tehran*. Master's thesis, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Barqi, A. (1951). *Al-mahasen*. Qom: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. [In Persian]
- Bashir, H. (2019). News analysis - Communication of Corona crisis and risky society. *Media Quarterly*, 31(2), 5-30. [In Persian]

- Deilami, H. (1987). *A'alam Al-din*. Qom: Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Document of appropriate interaction of the mosque with children and adolescents*. (2017). Tehran: Center for dealing with mosque affairs. **[In Persian]**
- Fundamental Transformation Document*. (2018). Tehran: Supreme Council of Education. **[In Persian]**
- Guthrie, James W. (ed.) (2008). *Encyclopedia of Education*. New York.
- Hematifar, Mojtabi et al. (2011). Investigating the central position of the mosque in religious education with an emphasis on the national document of transformation in education. *Proceedings of Islamic Education Conference*, 130. **[In Persian]**
- Hor Aamili, M. (1988). *Wasa'il Al-Shia*. Qom: Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1943). *Al-Khasal*. Qom: Modaresin Society Publications. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1956). *Al-Amali*. Tehran: Kitabchi Publications. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1992). *Man La Yahduruhu Al-Faqih*. Qom: Modaresin Society Publications. **[In Persian]**
- Ibn Hayyun, N. (1965). *Da'aaim Al-Islam*. Qom: The Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Ibn Khallakan. (1994). *Wafayat Al-A'ayan*. Beirut: Dar Sader. **[In Persian]**
- Khamenei, Seyyed Ali. (1996). *Statements in the meeting with the people of Qom*. Reference date: 10/11/1402. Available at: farsi.khamenei.ir. **[In Persian]**
- Khamenei, Seyyed Ali. (2010). *Message to the 19th national prayer meeting*. Reference date: 10/11/1402. Available at: farsi.khamenei.ir. **[In Persian]**
- Khomeini, Ruhollah. (1999). *Aadab Al-salat*. Tehran: Imam Khomeini Organization and Publishing Institute. **[In Persian]**
- Mohammadi Rei Shahri, M. (2008). *Mosque dictionary*. Qom: Dar Hadith Scientific and Cultural Institute. **[In Persian]**
- Mollah Baqer Neiri, M. (2012). *Investigating the role of religious institutions in the fundamental transformation of the country's education system, emphasizing the role of mosques*. Master's thesis, Shahid University of Tehran, Iran. **[In Persian]**
- National Curriculum of the Islamic Republic of Iran*. (2012). Tehran: Supreme Council of Education. **[In Persian]**
- Nazari, A. and HasanPour, A. (2011). Mosque and cultural processes of power in the system of the Islamic Republic of Iran. *Hamadan: Scientific Quarterly of Research Journal of the Islamic Revolution*, 1 (4), 111-87. **[In Persian]**
- Ne'mati, M. and Yazdani, R. (2016). Solutions for the development of the culture of performing congregational prayers in schools based on the fundamental change document. *Tehran: Quarterly Journal of Psychology and Educational Sciences*, 16(2), 53-61. **[In Persian]**

- Nowzari, M. (2011). Religious education in childhood, a critical evaluation of the psychological approach. *Journal of Islamic Education*, 13, 173-192. **[In Persian]**
- Nozari, M. (2016). *Psychology of religiosity evolution*. Qom: University and District Research Institute. **[In Persian]**
- Qomi, M. (2019). *Who is responsible?*. Reference date: 05/11/1402. Available at: www.farsnews.ir. **[In Persian]**
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. (1390). *Al-Mizan fi Tafsir Al-Qur'an*. Beirut: Al-A'alami Institute. **[In Persian]**
- Tarr, J.E. Chávez, Ó. Reys, R.E. & J. Reys, B. (2006). *From the written to the enacted curricula: The intermediary role of middle school mathematics teachers in shaping students' opportunity to learn*. School Science and Mathematics.
- UNESCO (2005). *A Comprehensive Strategy for Textbooks and Learning Materials*. UNESCO, Paris.

A Needs Assessment and Critical Analysis of the Design of Effective Mosque Mobile Applications

*Mohammad Javad Norouzi Eghbali, PhD student of the Islamic Studies School of Ethics, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran. Email: mj.norouzi@gmail.com.
(Corresponding Author)*

Abstract

The digital realm and its diverse services have presented both opportunities and challenges for mosques. Mosque mobile applications represent a new frontier in the interaction between mosques and the digital space. This study, with the aim of providing insights for improving mosque app design, seeks to answer the following questions: What needs do these applications fulfill for mosque congregants? And what features should they possess? Through interviews with experts and active individuals in the fields of mosques and digital spaces, this research sought to provide answers to these questions. After developing a questionnaire, 13 interviews were conducted. Subsequently, using thematic analysis, the opportunities, challenges, and desirable features of mosque mobile applications were identified. Furthermore, the most prominent existing mosque applications were examined and evaluated based on the derived indices. The results revealed that the contrasting nature of mosques and the digital space, particularly in terms of religious and ritual functions, necessitates specific considerations for digital media in these applications. Additionally, this study indicated that the most significant strengths of existing mosque applications include easy accessibility, affordability, and alignment with values, while their primary weaknesses are perceived ineffectiveness, poor technical support, and a lack of community-centric focus.

Keywords

Mosque Mobile Application, Religious Activities, Digital Space, Interaction between Tradition and Modernity

نیازسنجی و آسیب‌شناسی طراحی کارآمد اپلیکیشن‌های مسجدی

محمدجواد نوروزی اقبالی^۱

چکیده

فضای مجازی و خدمات متنوع آن فرصت‌ها و چالش‌های گوناگونی را برای مساجد در پی داشته است. اپلیکیشن‌های مسجدی عرصه جدیدی هستند که به تازگی برای تعامل نهاد مسجد با فضای مجازی در حال گسترش‌اند. بر این اساس که این‌گونه اپلیکیشن‌ها چه نیازی را از مخاطبان مسجدی مرتفع می‌کنند و برای این کار باید چه ویژگی‌هایی داشته باشند؟ این پژوهش، از طریق مصاحبه با نخبگان و فعالان حوزه مسجد و فضای مجازی تلاش داشته تا به سؤالات فوق پاسخ دهد. بدین منظور پس از تدوین پرسشنامه، ۱۳ مصاحبه انجام شد. سپس با روش تحلیل مضمون فرصت‌ها و چالش‌های و ویژگی‌های مطلوب اپلیکیشن مسجدی به دست آمده و همچنین مهم‌ترین اپلیکیشن‌های مسجدی موجود بررسی و بر اساس شاخص‌های به دست آمده ارزیابی و مقایسه شدند. نتایج نشان داد که ماهیت متضاد مسجد و فضای مجازی مخصوصاً در کارکرد عبادی و آیینی، ملاحظاتی را برای کار رسانه‌ای در فضای مجازی برای این اپلیکیشن‌ها در پی خواهد داشت. همچنین این پژوهش نشان داد مهم‌ترین نقاط قوت اپلیکیشن‌های مسجدی موجود، دسترسی آسان، هزینه مناسب و همسویی با ارزش‌ها و در سمت مقابل مهم‌ترین نقاط ضعف آن‌ها مفید نبودن، پشتیبانی فنی ضعیف و محله محور نبودن است.

واژگان کلیدی

اپلیکیشن مسجدی، فعالیت‌های مذهبی، فضای مجازی، تعامل سنت و مدرنیته.

مقدمه

مسجد به عنوان یکی از ارکان اصلی دین اسلام، نقشی محوری در ترویج فرهنگ و معارف دینی، انسجام اجتماعی و ارتقای سطح معنوی جامعه ایفا می‌کند. این مکان مقدس، نه تنها محل اقامه نماز جماعت و عبادت است، بلکه به عنوان یک پایگاه فرهنگی و اجتماعی، وظایف متعددی را بر عهده دارد. از جمله این وظایف می‌توان به ترویج فرهنگ و آموزه‌های دینی، آموزش قرآن و احکام، برگزاری مراسم مذهبی، حل مشکلات و معضلات اجتماعی، کمک به نیازمندان و ایجاد انسجام و همدلی بین مسلمانان اشاره کرد. در عصر حاضر، با گسترش روزافزون فضای مجازی و نفوذ آن در تاروپود زندگی بشر، فرصت‌ها و چالش‌های جدیدی پیش روی مساجد قرار گرفته است. از یک سو، ساختار و محتوای فضای مجازی تهدیدهای جدی مانند فردگرایی، روابط خارج از چارچوب خانواده، توهین، تمسخر و غیبت و... را برای سبک زندگی اسلامی ایجاد کرده است. از سوی دیگر، فضای مجازی بستری مناسب برای ترویج معارف دینی و گسترش فعالیت‌های مساجد در سطحی وسیع‌تر، تسهیل دسترسی مخاطبان به خدمات و برنامه‌های مسجد و افزایش تعامل با اقشار مختلف جامعه فراهم کرده است. البته باین وجود فرصت‌ها، شاهد خلأ نرم‌افزاری با کیفیتی در زمینه اپلیکیشن‌های مسجدی هستیم. بسیاری از اپلیکیشن‌های موجود، از ضعف‌هایی در طراحی، کاربری و ارائه خدمات رنج می‌برند. این موضوع، استفاده از این اپلیکیشن‌ها را برای مخاطبان دشوار کرده و از اثربخشی فعالیت‌های مساجد در فضای مجازی می‌کاهد.

با توجه به موارد ذکر شده، نیاز به طراحی اپلیکیشن‌های کاربردی و نیازمحور برای مساجد بیش‌ازپیش احساس می‌شود. این اپلیکیشن‌ها باید با در نظر گرفتن نیازها و انتظارات مخاطبان، محتوای غنی و جذابی را در قالب‌های مختلف ارائه دهند. همچنین، طراحی زیبا و کاربری آسان، از دیگر الزامات این اپلیکیشن‌هاست. یافته‌های این پژوهش می‌تواند به درک بهتر فرصت‌ها و چالش‌های استفاده از فضای مجازی برای فعالیت‌های مذهبی و همچنین طراحی اپلیکیشن‌های کاربردی مسجدی کمک کند.

پیشینه پژوهش

در زمینه ارتباط دین و فضای مجازی مطالعات گسترده‌ای صورت گرفته است. به‌طور مثال مقاله «چالش‌ها و راهکارهای بهره‌برداری از ظرفیت‌های فضای مجازی در تبلیغ

و توسعه آموزش‌های دینی» نوشته رضا بنی اسد و حسین زیننده چالش‌های مرتبط با ظرفیت‌های آموزش محتوای دینی در فضای مجازی را بررسی کرده و سپس به ارائه راهبردهایی به‌منظور بهره‌برداری بهینه از ظرفیت‌های فضای مجازی پرداخته است (بنی اسد و دیگران، ۱۳۹۸).

از طرف دیگر، در تحقیقات غیرفارسی، در زمینه ظرفیت‌های فضای مجازی برای مسیحیت، کلیسا یا معابد نیز پژوهش‌ها و مقالات زیادی موجود است؛ اما با موضوع مسجد و فضای مجازی کارهای شایسته‌چندانی رخ نداده است.

هنگکی و یجایا و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «پرستش مجازی و رشد معنوی در عصر کلیسای دیجیتال»، گسترش کلیساهای مجازی را تصمیم درستی دانسته و به تأثیر این نوع خدمات مجازی در گسترش معنویت و حس پرستش در میان مردم پرداخته است (Hengki Wijaya, 2022).

استیون جیکوبز در مقاله‌ای با نام «اعمال مقدس مجازی: اجرای مناسک سایبری ناهم‌زمان در فضاهای آنلاین» به بررسی یک معبد و یک کلیسای مجازی پرداخته که ادعیه را برای مخاطبان فرستاده و آن‌ها داخل سایت می‌توانستند مناسک مذهبی را برگزار کنند. وی نتیجه می‌گیرد که آیین‌ها و مناسک مجازی در درجه اول بر اساس شبیه‌سازی «واقعی» تصور می‌شود. در نتیجه، این مکان‌ها بر اساس مفاهیم متعارف فضای مقدس و اجرای آیینی در نظر گرفته می‌شوند، نه به‌عنوان چیزی کاملاً جدید (Stephen Jacobs, 2007).

اما کارهایی به زبان فارسی هم پیدا می‌شوند که به مسئله مسجد و فضای مجازی پرداخته‌اند: کتاب «مسجد مجازی؛ رهیافت‌ها و راهکارها در تبیین جایگاه مساجد در فضای مجازی» اثر «یحیی جهانگیری سهروردی» با بررسی مسئله معابد و کلیساهای مجازی در جهان به این ایده پرداخته است که مسجد نیز می‌تواند به صورت مجازی خدمات ارائه دهد. او تلاش کرده استدلال مخالفین و موافقین این موضوع را بررسی کرده و در نهایت فرصت‌ها و چالش‌های این امر را توضیح دهد (جهانگیری سهروردی، ۱۳۸۸). سید مهدی سیدی و حسین رسول‌زاده در طرح راهبردی مساجد نسل آینده (منا) مجموعه راهبردهایی را در دو سطح خرد و کلان جهت استفاده مساجد از ظرفیت فضای مجازی ارائه کرده‌اند. ایشان علاوه بر بررسی تهدیدها و فرصت‌های تعامل مساجد با فضای مجازی، در نهایت طرحی را ارائه کرده‌اند که در آن زیرساخت‌های مساجد برای فعالیت گسترده‌تر و بهتر و مفیدتر در فضای مجازی آماده باشد (سیدی و دیگران، ۱۳۹۶).

«موظف رستمی» در مقاله خود به بررسی و تحلیل نقش سایبر و فضای مجازی در جذب نوجوانان و جوانان به مساجد پرداخته و تلاش کرده راهکارهایی را برای جذب جوانان از طریق فضای مجازی به مسجد ارائه دهد (موظف رستمی، ۱۳۹۲).

باین حال پژوهش شایسته‌ای در زمینه مدل‌سازی یا آسیب‌شناسی اپلیکیشن‌های مسجدی یافت نشد و از این منظر این نوشتار نوآوری دارد.

فرصت‌ها و چالش‌های استفاده از فضای مجازی برای فعالیت مذهبی افزایش اقبال مردم به اینترنت و فضای مجازی، متولیان دینی را در سراسر جهان به استفاده از این ابزار فناورانه ارتباطی برای گسترش فرهنگ دینی مجاب کرده است. معابد، کلیساها و مساجد نیز از این تحول جا نمانده و تغییراتی را در روند تعامل خود با ساختارهای جدید ایجاد کردند.

در اوایل سال ۲۰۰۱، کلیسای ملی استرالیا در راستای جذب بیشتر مردم برای حضور در مراکز و محافل مذهبی، از ابزار نوظهوری به نام اینترنت بهره برد و افرادی که روزهای یکشنبه نمی‌توانستند به هر علتی در مراسم دعای کلیسا شرکت کنند، با این ابزار، از پیام کلیسا بهره‌مند گشتند. چیزی نگذشت که کلیساهای پروتستان امریکا نیز، اقدام به راه‌اندازی سایت‌هایی کردند که در آن به شکل هم‌زمان افراد می‌توانستند با استفاده از اینترنت در دعاهای روز یکشنبه کلیسا شرکت کنند بدون آنکه نیاز به طی کردن مسافت و حضور فیزیکی در کلیسا داشته باشند (ایلانلو، ۱۳۸۲: ۴۱).

اکنون در جهان مسیحیت کلیساهای مجازی وجود دارد که به شکلی گسترده و با مراجعین بسیار، نه تنها تمامی ویژگی‌های یک کلیسای واقعی را دارند، بلکه فعالیت و ارائه خدمات آن‌ها از تنوع بیشتری برخوردار است. دسترسی شبانه‌روزی به کشیش‌هایی که ساعت‌ها با مراجعین چت می‌کنند، موسیقی‌های مذهبی که در تمام ساعات قابل شنیدن است، استفاده از کتابخانه‌ها و مقالات و تحقیقات آکادمیک و علمی و همچنین شرکت در دعاهای دسته‌جمعی و خواندن کتاب مقدس از جمله متداول‌ترین امور کلیساهای اینترنتی است. این مسئله به فرقه‌های دیگری از مسیحیت و همچنین ادیان دیگر سرایت کرد و آن‌ها نیز اقدام به راه‌اندازی چنین مراکزی کردند. رهبران مذهب شینتو، با ساخت معابد مجازی، کاربران خود را به معابد واقعی می‌کشاند. (جهانگیری سهروردی، ۱۳۸۸: ۱۵).

در میان مسلمانان نیز، مساجد تلاش کرده‌اند تا در فضای مجازی حضور داشته باشند. نشانه این امر وجود تعداد بسیار زیادی کانال‌ها، گروه‌ها، صفحات و

سایت‌های مرتبط با مساجد در فضای مجازی است. همچنین ادبیات مساجد مجازی گسترش یافته و مواردی هرچند ضعیف‌تر نسبت به کلیسای مجازی در اینترنت قابل دسترسی است.

برنامه‌های مذهبی در سال‌های اخیر به طور فزاینده‌ای محبوب شده‌اند، زیرا مردم به دنبال راه‌هایی جدید برای تقویت ایمان خود در دنیای دیجیتال هستند. این برنامه‌ها طیف گسترده‌ای از ویژگی‌ها را ارائه می‌دهند، از جمله آیات روزانه، دعاها، یابنده‌های کلیسا یا مسجد و حتی ابزارهایی برای مدیریت مطالعه قرآن یا کتب مقدس.

برخی از اولین برنامه‌های مذهبی به سادگی نسخه‌های دیجیتالی از منابع موجود، مانند کتاب‌های دعا و کتاب‌های مقدس بودند. با این حال، با پیشرفت فناوری، این برنامه‌ها به ارائه ویژگی‌های تعاملی‌تر و آموزنده‌تر مانند مطالعات کتاب مقدس، محتوای ویدئویی و ابزارهای شبکه‌های اجتماعی شروع کرده‌اند.

دسترسی آسان و کم‌هزینه، گستره اطلاع‌رسانی، امکان ایجاد دین، فرقه، محافل مذهبی و حتی هویت‌های دینی جدید به صورت مجازی، از میان رفتن شکاف بین فرهنگ عامه و امور مقدس، پاسخگویی سریع به نیازهای مذهبی و معنوی نسل جدید، فراهم کردن امکان اظهار نظر و نقد آراء دینی، ایجاد فضایی برای انتخاب عقیده، فرقه و ایده‌های دینی و مذهبی، تسهیل فضای گفت‌وگو و تعامل سازنده بین ادیان، فرقه، رهبران و پیروان ادیان و مذاهب قدیم و جدید بدون ایجاد تنش و به دور از تعصبات قومی و قبیله‌ای و آگاهی سریع از تحولات دینی در سراسر جهان و بسیاری دیگر را می‌توان از مزایای ورود دین به عرصه فضای مجازی دانست (رضایت، ۱۳۸۵: ۶۲).

اما بدون تردید آنلاین شدن دین و امور معنوی پیامدهای منفی و مضر هم دارد. زمانی که دین وارد فضای مجازی می‌شود دیگر نمی‌تواند پایبند و محافظ هویت‌های محلی، بومی که اساس تمایز و چه بسا درگیری بین سنت‌های دینی است باشد. فضای آنلاین اجتماعات مجازی و انبوهی از پدیده‌های دیجیتالی با ایده‌ها، ذخایر و ماندگارهای دینی ما در تقابل‌اند. نگرش دینی شبکه‌محور قادر است سنت‌های دینی کهن را غیر جامع، کم‌اعتبار و حتی فاقد کارکرد کند. اینترنت، دین را فانتزی می‌کند و مفهوم اطاعت، گناه، قداست و مؤلفه‌های این چنینی را کم‌رنگ می‌کند. مفهومی به نام زمان در اینترنت معنا ندارد. این وسیله ارتباطی، فراتر و حتی سریع‌تر از زمان می‌رود و حال آنکه سنت‌های دینی خاصه در حوزه عبادات و وجهه عملی دین اساساً بر زمان و اوقات شرعی مبتنی هستند. ایمان و اعتقاد فرد دین‌دار در رفتار و عبادات او

تجلی می‌یابد که کانون آن مسجد، کلیسا و معبد و... است اما معبد مجازی، ایمان و هویت دینی فرد را عملاً نشان نمی‌دهد (رضایت، ۱۳۸۵: ۶۲).

اگر مسجد و کلیسا به مثابه نهادهای فضایی دین در نظر گرفته شوند، آن‌ها مجموعاً تحت تأثیر تحولات مدرنیته، عصر روشنگری، انقلاب صنعتی، انقلاب اطلاعات و دیگر تحولات اجتماعی در حوزه‌های مختلف مثل، خانواده آموزش و پرورش و به خصوص رشد فرایندهایی مثل تفکیک‌پذیری نهادی عقلانی شدن و دموکراتیزسیون بوده‌اند. این تحولات در جامعه ایران قرن بیستم به نحو بارزی تأثیرگذار بوده و از تحولات ناشی از مشروطیت گرفته تا روی کار آمدن انقلاب اسلامی و تغییرات بعد از انقلاب اسلامی هر یک زمینه ظهور گفتمان‌های مشخصی درباره دین و سازمان‌های دینی ایجاد کرده‌اند. تمامی تحولات سیاسی و اجتماعی ایران ارتباط تنگاتنگی با مقوله مذهب داشته‌اند چنان چه مواجهه ایران تا دوران مدرن و تقابل‌ها و تعارض‌های سنت و مدرنیته، بیش از هر جای دیگر در تقابل دین و مدرنیته تبلور یافته است. این تقابل زاینده آگاهی در غرب و میان دو گروه طرفداران سنت و طرفداران مدرنیته بوده و باعث شکل‌گیری گفتمان‌های لائیک، سکولار و مذهبی بین‌نخبگان سیاسی و فرهنگی گوناگون شده است (سیدی، ۱۳۹۶: ۱۰۷).

حوزه اپلیکیشن‌های مسجدی حوزه جدید و بکری است که در سال‌های اخیر مورد توجه فعالین مسجدی قرار گرفته است. این امر به دلایل متعددی از جمله:

- افزایش نفوذ گوشی‌های هوشمند: امروزه، اکثر مردم در سراسر جهان به گوشی‌های هوشمند دسترسی دارند. این امر به این معنی است که برنامه‌های مسجدی می‌توانند به مخاطبان گسترده‌ای برسند و به مردم کمک کنند تا با مسجد و جامعه خود ارتباط برقرار کنند.
- تقاضای فزاینده برای محتوای دیجیتال: مردم به طور فزاینده‌ای به دنبال راه‌هایی برای دسترسی به اطلاعات و محتوای مذهبی به صورت آنلاین هستند (برزیوی، ۱۳۹۰: ۱۸۳۲). برنامه‌های مسجدی می‌توانند این نیاز را با ارائه آیات روزانه، دعاها، سخنرانی‌ها و سایر منابع مذهبی برآورده کنند.
- تمایل به افزایش تعامل: برنامه‌های مسجدی می‌توانند راه‌هایی تعاملی برای مردم ارائه دهند تا با ایمان خود و با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. این امر می‌تواند از طریق ویژگی‌هایی مانند نظرسنجی‌ها، انجمن‌ها و چت‌های گروهی انجام شود.

- نیاز به ارائه خدمات بهتر: برنامه‌های مسجدی می‌توانند به مساجد کمک کنند تا خدمات بهتری را به اعضای خود ارائه دهند. این امر می‌تواند از طریق ویژگی‌هایی مانند زمان‌بندی رویدادها، ثبت‌نام در کلاس‌ها و پرداخت آنلاین کمک مالی انجام شود.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکردی کیفی و با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شده است. تحلیل مضمون روشی برای تحلیل داده‌های متنی است که به منظور استخراج مضامین و مفاهیم اصلی از داده‌ها به کار می‌رود.

جامعه آماری

جامعه آماری این پژوهش شامل فعالان مسجدی و فضای مجازی است یعنی افرادی که هم‌زمان هم فعال مسجدی (مانند مربی حلقه صالحین، فرمانده پایگاه، امام جماعت و...) محسوب می‌شوند و هم فعال فضای مجازی (صاحبان اپلیکیشن‌های مسجدی، صفحات یا کانال‌های مسجدی و...).

روش نمونه‌گیری:

از روش نمونه‌گیری نظری برای انتخاب افراد مصاحبه‌شونده استفاده شده است. در انتخاب افراد تلاش شد افرادی که انتخاب شوند که هم با حوزه فضای مجازی و هم با حوزه مسجد آشنایی لازم را داشته باشند. بر این اساس ۳ استاد دانشگاه، ۳ امام جماعت فعال در فضای مجازی، ۲ نفر از مسئولین اپلیکیشن‌های موجود مسجدی (مسجدی‌ها و مسجدانه) و ۳ ادمین کانال‌های مسجدی و ۲ کاربر فعال در اپلیکیشن‌های مسجدی (در مجموع ۱۳ نفر) انتخاب شدند و با آنها مصاحبه شد. در این روش، مصاحبه‌ها تا زمانی که به اشباع نظری برسد، ادامه پیدا می‌کنند. اشباع نظری زمانی اتفاق می‌افتد که دیگر اطلاعات جدیدی از مصاحبه‌ها به دست نیاید و مضامین تکراری شوند.

ابزار گردآوری داده:

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته است. در این مصاحبه‌ها، سؤالاتی در مورد فعالیت‌های مذهبی در فضای مجازی، استفاده از اپلیکیشن‌های مسجدی، فرصت‌ها و چالش‌های استفاده از فضای مجازی برای فعالیت‌های مذهبی

و انتظارات از اپلیکیشن‌های مسجدی پرسیده شده است. سؤالات مصاحبه بر اساس چارچوب نظری پژوهش تنظیم شده است.

روش تحلیل داده‌ها:

مصاحبه‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون تحلیل شده‌اند. در این روش، داده‌ها به طور دقیق و عمیق بررسی می‌شوند و مضامین اصلی و فرعی مرتبط با موضوع مورد مطالعه استخراج می‌شوند. برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار MAXQDA استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

از مجموع ۱۳ مصاحبه انجام گرفته، ۴۸۸ کد استخراج شد که ۳۷ مضمون پایه به صورت جدول زیر دسته‌بندی شد:

جدول ۱ مضامین اصلی و فرعی استخراج شده

مضامین فرعی	مضامین اصلی	ردیف
تقوا در مقابل حریم‌شکنی	تفاوت ماهیت مسجد و فضای مجازی	۱
جمع‌گرایی در مقابل فردگرایی		۲
معنویت‌گرایی در مقابل مادی‌گرایی		۳
هویت‌زایی در مقابل هویت‌زدایی		۴
نظم در مقابل بی‌نظمی		۵
آیین‌مداری در مقابل بی‌قانونی		۶
شرع‌گرایی در مقابل عرف‌گرایی		۷
حفظ سنت‌ها در مقابل نوآوری		۸
چارچوب داشتن در مقابل آزادی		۹
تضعیف تعاملات حضوری	چالش‌های استفاده مساجد از فضای مجازی	۱۰
مخدوش شدن معنویت		۱۱
آسیب به هویت دینی		۱۲
تناقض با حرمت مسجد		۱۳
تضعیف سنت‌ها و ارزش‌ها		۱۴
تمرکز بر ظواهر و غفلت از محتوا		۱۵
وابستگی به ابزار و فن‌آوری		۱۶

ردیف	مضامین اصلی	مضامین فرعی
۱۷	فرصت‌های استفاده مساجد از فضای مجازی	گسترش دسترسی
۱۸		جذب مخاطبان جدید
۱۹		ترویج و تبلیغ دین
۲۰		تقویت تعاملات
۲۱		آموزش و اطلاع‌رسانی
۲۲		ایجاد جامعه مجازی
۲۳		افزایش شفافیت و پاسخگویی
۲۴		استفاده از ظرفیت‌های نوین
۲۵	راهکارهای پیشنهادی برای تعامل بهتر مسجد و فضای مجازی	داشتن بستر اختصاصی برای ارتباط در فضای مجازی
۲۶		آموزش فعالین مسجد برای کار صحیح رسانه‌ای در فضای مجازی
۲۷		معرفی الگوهای موفق و ناموفق
۲۸	ویژگی‌های اپلیکیشن مطلوب مسجدی	ارائه خدمات متنوع
۲۹		سهولت استفاده
۳۰		هویت مسجدی
۳۱		محله محوری
۳۲		هم‌سویی با ارزش‌ها
۳۳		دسترسی آسان
۳۴		هزینه مناسب
۳۵		پشتیبانی فنی
۳۶		مفید بودن
۳۷		جذابیت

نمونه‌ای از مضامین به دست آمده از مصاحبه با نخبگان و فعالین مسجد و فضای مجازی در جدول ذیل آمده است:

جدول ۲ نمونه مضامین استخراج شده

یک اپلیکیشن خوب میتونه بسیاری از کمبودهای ارتباطی از حالا احوال کردن‌ها و از نمیدونم اطلاع داشتن‌ها و تولید کردن‌ها و خدمات دادن‌ها و اینا رو میتونه در فضای مجازی جبران کنه (شاه آبادی، 2 Pos.)	ارائه خدمات متنوع
خیلی از این اپلیکیشن‌ها مخصوصاً مذهبی‌اشون گیج‌کننده ن. اپ باید راحت باشه امکاناتش با یک نگاه فهم بشه بین قسمت‌های مختلف بشه راحت حرکت کرد. اینا ربطی به مسجدی بودن و نبودن نداره کلاً پیشفرضه برای یه اپ خوب (امینی، 12 Pos.)	سهولت استفاده
فکر می‌کنم اولین مسئله‌ش آینه‌ه که هویت مسجدی رو در خودش احیا بکنه یعنی سعی بکنه که بر اساس اون فهمی که از مسجد داره باشه (شاه آبادی، 5 Pos.)	هویت مسجدی
این حس تعلق بعداً می‌تونه تبدیل به ایجاد حس مسوولیت در قبال بالاخره محلی که هستش کوچهای که زندگی می‌کنه مسجدی که داره، این می‌تونه بعداً ایجاد بشه به شرطی که ما اول بریم به سمت پاسخ دادن به نیازهای اهالی محله و اتصال محله و مسجد شاید مهم‌ترین خدمتیه که این اپلیکیشن میتونه ارائه بده (یوسفی، 2 Pos.)	محله محوری
نمیشه یه اپ ادعای معنویت و خداگرایی داشته باشه بعد مثلاً گرون فروشی کنه یا روی محتواش نظارت نداشته باشه و... بالاخره آگه ادعا دارین باید پای حرفتون بشینین (کاوند، 22 Pos.)	هم سویی با ارزش‌ها
حجم زیاد اپ، سنگین و کند بودن، عدم پشتیبانی در گوشیه‌های قدیمی یا اپل و... میتونه نقطه ضعف به حساب بیاد (سلیمانی، 9 Pos.)	دسترسی آسان
به نظرم اپ مسجدی لزوماً باید رایگان باشه مگه در خدماتی که واقعاً برای طرف مقابل ارزش افزوده داره و حاضره برایش پول بده. به هر حال آگه بخواد روی درآمد مالی حساب باز کنه ممکنه هیچ وقت مخاطب پیدا نکنه و البته آگه نخواد این کارو کنه احتمالاً مجبور میشه به ارگانها وابسته بشه که خودش یه قصه دیگه داره (بیچرانلو، 5 Pos.)	هزینه مناسب
ببینید میشه اینارو جمع کرد که هم بحث حضور در مسجد لطمه بهش وارد نشه چون اصل حضوره و همینکه این پلتفرم هم به قول معروف نقش خودشو بتونه ایفا کنه اینا قابل جمع هست فقط نیازمند یک پشتیبانی فنی قوی هست (عصارزاده، 4 Pos.)	پشتیبانی فنی

هر ابی که مبتنی بر حل یک نیاز نوشته شده پرمخاطب بوده حتی اگر در تبلیغات ضعیف باشد. هم مساجد هم مسجدی‌ها نیازهایی دارند که میتونه محل کسب درآمد باشه حتی برای شرکتای مختلف (حاج آقا سعیدی، Pos. 15)	مفید بودن
هر چند شاید جذابیت با ذات معنویت مسجد در تضاد باشه ولی همیشه از جذابیت در فضای مجازی عبور کرد. چون همه چی الان در رقابت جذاب بودن آگه اپ خیلی ساده باشه نمیتونه توی این بازار دووم بیاره (حاج آقا اصغری، Pos. 8)	جذابیت

تضاد ماهیت مسجد و فضای مجازی

به نظر می‌رسد، ماهیت مسجد و فضای مجازی در تضاد آشکار با یکدیگر قرار دارند که به مولفه‌های زیر می‌توان اشاره کرد:

۱. تقوا در مقابل حریم شکنی:

مسجد مکانی برای عبادت و تهذیب نفس است که در آن تقوا و حفظ حریم آن از اهمیت بالایی برخوردار است. در حالی که فضای مجازی مملو از محتوای نامناسب است که می‌تواند به راحتی حریم‌های دینی و شخصی افراد را نقض کند و زمینه را برای گناه و معصیت فراهم کند.

۲. جمع‌گرایی در مقابل فردگرایی:

مسجد محلی برای اجتماع و همدلی مؤمنان است که در آن افراد با یکدیگر تعامل و همکاری می‌کنند؛ اما فضای مجازی بیشتر به سمت فردگرایی و انزوا سوق پیدا می‌کند و افراد را در دنیای مجازی خود غرق می‌کند.

۳. معنویت‌گرایی در مقابل مادی‌گرایی:

فضای حاکم بر مسجد معنوی و روحانی است و افراد در آن به دنبال قرب الهی و تزکیه نفس هستند. در مقابل، فضای مجازی غالباً مادی‌گرایانه است و به دنبال ارضای تمایلات نفسانی و دنیوی افراد است.

۴. هویت‌زایی در مقابل هویت‌زدایی:

مسجد به افراد هویت دینی و مذهبی می‌بخشد و آن‌ها را به یکدیگر و به خداوند متصل می‌کند؛ اما فضای مجازی می‌تواند هویت واقعی افراد را مخدوش کند و آن‌ها را به سمت هویت‌های مجازی و کاذب سوق دهد.

۵. نظم در مقابل بی‌نظمی:

مسجد مکانی منظم و قانونمند است که در آن آداب و رسوم خاصی حاکم است؛ اما فضای مجازی غالباً بی‌نظم و آشفته است و بر اساس تعاملات کاربران گسترش می‌یابد، هرچند ساختارهای آن نظام‌مند است.

۶. آیین‌مداری در مقابل بی‌قانونی:

در مسجد، احکام و دستورات الهی ملاک عمل است و افراد موظف به رعایت آن‌ها هستند؛ اما در فضای مجازی، افراد به راحتی قوانین را زیر پا می‌گذارند و به حقوق دیگران تجاوز می‌کنند.

۷. شرع‌گرایی در مقابل عرف‌گرایی:

مسجد پایگاه شرع و دین است و احکام و آموزه‌های دینی در آن ملاک عمل است؛ اما فضای مجازی بیشتر متأثر از عرف و فرهنگ جامعه است و گاه شاهد ترویج ارزش‌ها و ضد ارزش‌هایی در آن هستیم که با شرع و دین مغایرت دارد.

۸. حفظ سنت‌ها در مقابل نوآوری:

مسجد به عنوان حافظ سنت‌ها و ارزش‌های دینی شناخته می‌شود؛ اما فضای مجازی به دنبال نوآوری و تغییر است و گاه سنت‌ها و ارزش‌های دینی را به چالش می‌کشد.

۹. چارچوب داشتن در مقابل آزادی:

مسجد دارای چارچوب‌ها و قواعد مشخصی است که افراد موظف به رعایت آن‌ها هستند؛ اما فضای مجازی به دلیل ماهیت آزاد و رها، هیچ چارچوب و محدودیتی را به رسمیت نمی‌شناسد.

به نظر می‌رسد این تفاوت ماهوی بین مسجد به عنوان یک مکان حقیقی که هدفش ذکر و یاد خدا است و فضای مجازی که بیشتر فضای سرگرمی و کسب اطلاعات است، طبیعتاً آسیب‌ها و چالش‌هایی را به همراه داشته باشد؛ اما با دقت در این تفاوت‌ها می‌توان این نکته را ذکر کرد که تضاد ماهوی مسجد و فضای مجازی بیشتر در قسمت برگزاری آیین‌ها و عبادات رخ می‌دهد. به طور مثال پخش تصاویری از نماز جماعت، دعای کمیل و ... شاید با ماهیت اخلاص و ذکر مسجد در تضاد باشد. همچنین چنین تصاویری در فضای مجازی با توجه به اینکه پرداخت متناسب رسانه‌ای نشده، با اقبال کاربران مواجه نشود؛ اما کارکردهای دیگر رسانه در فضای مجازی تضادی با ماهیت مسجد ندارد. به طور مثال اطلاع‌رسانی مراسم‌ها،

ارتباطات گروهی، انجام کمک‌های مالی و... از طریق رسانه و فضای مجازی نه تنها تضاد ماهوی ندارد بلکه می‌تواند کارکردهای مسجد را تقویت کند؛ بنابراین با دقت در نوع استفاده از فضای مجازی در مساجد آسیب‌های ناشی از تفاوت‌های ماهوی را به حداقل رساند. این نکته می‌تواند تأثیر به‌سزایی در طراحی اپلیکیشن‌های مسجدی داشته باشد.

چالش‌های فعالیت مساجد در فضای مجازی

با وجود مزایای متعدد فضای مجازی، ارائه خدمات مجازی توسط مساجد می‌تواند به دلایل زیر به تضعیف کارکردهای اصلی مسجد و خدشه‌دار شدن ماهیت معنوی آن منجر شود:

۱. تضعیف تعاملات حضوری:

فضای مجازی جایگزینی مناسب برای تعاملات حضوری و صمیمانه نمازگزاران در مسجد نیست. حضور فیزیکی در مسجد، حس تعلق خاطر به جامعه دینی را تقویت می‌کند و زمینه انسجام و همدلی را فراهم می‌کند.

۲. مخدوش شدن معنویت:

فضای مجازی پر از وسوسه‌ها و موضوعات پراکنده‌ای است که باعث آشفتگی ذهنی شده و تمرکز و خضوع لازم برای عبادت و معنویت‌گرایی را دشوار می‌کند. مسجد به عنوان مکانی مقدس، فضایی فارغ از دغدغه‌های دنیوی را برای نیایش و ارتباط با خداوند فراهم می‌کند. سوق دادن نمازگزاران به سمت فضای مجازی به نوعی می‌تواند نقض غرض باشد.

۳. آسیب به هویت دینی:

فضای مجازی می‌تواند هویت واقعی افراد را مخدوش و زمینه هویت‌زدایی را فراهم کند. مسجد به عنوان پایگاهی برای ترویج و تعمیق هویت دینی، نقشی اساسی در حفظ و انسجام جامعه اسلامی ایفا می‌کند.

۴. تناقض با حرمت مسجد:

مسجد تابع نظم و قوانینی مشخص و مبتنی بر شرع است. ارائه خدمات مجازی می‌تواند نظم و انضباط حاکم بر مسجد را تحت الشعاع قرار دهد. به‌طور مثال زنگ خوردن موبایل اگر مستلزم پخش آهنگ باشد شاید با حرمت مسجد ناسازگار بوده و یا باعث حواس‌پرتی نمازگزاران شود.

۵. تضعیف سنت‌ها و ارزش‌ها:

مسجد بر حفظ سنت‌ها و ارزش‌های اصیل دینی تأکید دارد. ارائه خدمات مجازی، به‌ویژه در قالب‌های نوین و غیرمعارف، می‌تواند به تضعیف این سنت‌ها و ارزش‌ها و خدشه‌دار شدن جایگاه مسجد به عنوان حافظ هویت دینی جامعه منجر شود.

۶. تمرکز بر ظواهر و غفلت از محتوا:

فضای مجازی به دلیل ماهیت بصری خود، تمرکز را بر ظواهر و جلوه‌های بیرونی معطوف می‌کند، در حالی که مسجد بر محتوا و عمق مفاهیم دینی تأکید دارد.

۷. وابستگی به ابزار و فن‌آوری:

ارائه خدمات مجازی مساجد را به ابزارها و فن‌آوری وابسته می‌کند که می‌تواند در مواقعی دچار نقص و اختلال شده و دسترسی به خدمات مسجد را با مشکل مواجه کند.

فرصت‌های فعالیت مساجد در فضای مجازی

با وجود تضادهایی که بین ماهیت مسجد و فضای مجازی وجود دارد، استفاده از امکانات مجازی و اپلیکیشن‌های مسجدی می‌تواند مزایای متعددی برای مساجد و جامعه دینی به همراه داشته باشد:

۱. گسترش دسترسی:

فضای مجازی امکان دسترسی به خدمات و برنامه‌های مسجد را برای افراد در هر زمان و مکانی فراهم می‌کند. این امر به ویژه برای افرادی که به دلیل محدودیت‌های جسمی، مسافت یا زمان، امکان حضور فیزیکی در مسجد را ندارند، بسیار مفید است.

۲. جذب مخاطبان جدید:

فضای مجازی فرصتی برای جذب مخاطبان جدید، به ویژه جوانان، به مسجد و آموزه‌های دینی فراهم می‌کند. استفاده از زبان و قالب‌های جذاب و نوین در فضای مجازی می‌تواند در جلب توجه و ترغیب این مخاطبان به دین و معنویت مؤثر باشد.

۳. ترویج و تبلیغ دین:

فضای مجازی ابزاری قدرتمند برای ترویج و تبلیغ دین در سطح وسیع است. مساجد می‌توانند از طریق تولید و انتشار محتوای دینی جذاب و آموزنده در فضای مجازی، به ترویج معارف و ارزش‌های اسلامی بپردازند.

۴. تقویت تعاملات:

فضای مجازی می‌تواند بستری برای تعامل و گفتگوی مؤثر بین مسجد و مخاطبان آن

باشد. استفاده از اپلیکیشن‌های مسجدی می‌تواند به تبادل نظر، پرسش و پاسخ و ارائه خدمات مشاوره‌ای به نمازگزاران کمک کند.

۵. آموزش و اطلاع‌رسانی:

فضای مجازی ابزاری مناسب برای آموزش و اطلاع‌رسانی در زمینه‌های مختلف دینی، اخلاقی و اجتماعی است. مساجد می‌توانند از طریق برگزاری دوره‌های آنلاین، انتشار مقالات و اخبار و ارائه خدمات آموزشی به ارتقای سطح دانش و آگاهی مخاطبان خود کمک کنند.

۶. ایجاد جامعه مجازی:

فضای مجازی امکان ایجاد جامعه مجازی متشکل از نمازگزاران و علاقه‌مندان به مسجد را فراهم می‌کند. این امر می‌تواند به تقویت حس تعلق خاطر به مسجد، انسجام و همدلی بین اعضای جامعه و تبادل تجربیات و ایده‌ها کمک کند.

۷. افزایش شفافیت و پاسخگویی:

استفاده از فضای مجازی می‌تواند به افزایش شفافیت در عملکرد مسجد و پاسخگویی به نیازها و دغدغه‌های مخاطبان کمک کند.

۸. استفاده از ظرفیت‌های نوین:

فضای مجازی دائماً در حال تحول و نوآوری است. مساجد با استفاده از این ظرفیت‌ها می‌توانند به روز و پویا بمانند و خدمات خود را به طور مؤثرتری به مخاطبان ارائه کنند.

ویژگی‌های یک اپلیکیشن مطلوب مسجدی

به طور کل مصاحبه‌شوندگان به ویژگی‌های زیر برای ساخت یک اپلیکیشن مسجدی اشاره کردند:

- ارائه خدمات متنوع: اپلیکیشن باید خدمات متنوعی مانند پخش زنده نماز جماعت، ارائه محتوای آموزشی، پاسخ به سؤالات شرعی، امکان پرداخت فطره و زکات و... را ارائه دهد.
- سهولت استفاده: اپلیکیشن باید از رابط کاربری ساده و آسانی برخوردار باشد تا استفاده از آن برای همه افراد، حتی افراد مسن و کم‌تجربه در استفاده از فناوری، آسان باشد.
- هویت مسجدی: اپلیکیشن باید به گونه‌ای باشد که حس تعلق به مسجد و جامعه مذهبی را در کاربران تقویت کند.

- همسویی با ارزش‌ها: اپلیکیشن باید با ارزش‌ها و باورهای مذهبی کاربران همسو باشد.
  - دسترسی آسان: اپلیکیشن باید به راحتی قابل دانلود و نصب باشد و بر روی طیف وسیعی از دستگاه‌ها اجرا شود.
  - هزینه مناسب اپلیکیشن باید با قیمتی مناسب عرضه شود یا به صورت رایگان در دسترس کاربران قرار گیرد.
  - پشتیبانی فنی: پشتیبانی فنی مناسب باید برای رفع مشکلات احتمالی کاربران ارائه شود.
  - مفید بودن: کاربران باید معتقد باشند که استفاده از اپلیکیشن برای آن‌ها مفید خواهد بود.
  - محله محوری: اپلیکیشن مسجدی باید بتواند میان مسجد و محله ارتباط برقرار کند.
  - جذابیت: اپلیکیشن باید از نظر بصری جذاب باشد و از محتوای جذاب و آموزنده استفاده کند.
- با توجه به این ویژگی‌ها، می‌توان گفت که اپلیکیشن مسجدی ایده‌آل اپلیکیشنی است که:

خدمات متنوع و با کیفیتی را ارائه می‌دهد. حس تعلق به مسجد و جامعه مذهبی را در کاربران تقویت می‌کند. با ارزش‌ها و باورهای مذهبی کاربران همسو است. به راحتی قابل دانلود و نصب است و بر روی طیف وسیعی از دستگاه‌ها اجرا می‌شود. با قیمتی مناسب عرضه می‌شود یا به صورت رایگان در دسترس کاربران قرار می‌گیرد. از نظر بصری جذاب است و از محتوای جذاب و آموزنده استفاده می‌کند. استفاده از آن برای کاربران سرگرم‌کننده است.

بررسی مهم‌ترین اپلیکیشن‌های موجود مسجدی

جست‌وجویی ساده در نرم‌افزارها و اپلیکیشن‌های موجود مسجدی خلاء جدی وجود اپلیکیشن‌های مناسب در این زمینه را کاملاً نشان خواهد داد. بر اساس جست‌وجوهای انجام شده و همچنین نظرخواهی از افراد متخصص و فعال در حوزه مسجد و فضای مجازی به نظر می‌رسد اپلیکیشن‌های زیر بهترین اپلیکیشن‌های موجود در بازار ایران باشند. این اپلیکیشن‌ها بر مبنای ۳ ملاک داشتن مخاطب مسجدی، ارائه خدمات به مساجد و رضایت اجمالی کاربران انتخاب شده است.

اپلیکیشن «مسجدی‌ها»

نرم‌افزار موبایلی «مسجدی‌ها» نرم‌افزاری رایگان و خدماتی است که با هدف پشتیبانی از فعالان فرهنگی مساجد سراسر کشور تولید و عرضه شده است. این نرم‌افزار دارای ۶ بخش از جمله مرکز مشاوره، مرکز آموزش و مسجدیاب است که برای خدمت‌رسانی به عموم مردم و به‌ویژه قشر مسجدی در دسترس قرار گرفته است. امکانات نرم‌افزار مسجدی‌ها شامل امکان مسیریابی به مساجد، مشاهده دوره‌های آموزش مجازی به صورت رایگان، امکان ارسال آسان خبر توسط مساجد سراسر کشور، دسترسی به خدمات مختلف در سراسر کشور با قیمت مناسب، دریافت مشاوره رایگان در بیش از ۱۰ موضوع، امکان شرکت در طرح احسان ماندگار به تفکیک استان، شرکت در طرح کشوری سفیران مسجد محوری می‌شود.

اپلیکیشن مسجدانه

سامانه مسجدانه، یک شبکه اجتماعی با محوریت مسجد است که از طریق سایت و اپلیکیشن تلاش دارد بین مسجد و مردم محله بستری در فضای مجازی ایجاد کند تا با معرفی و ارائه خدمات مسجد کارایی مساجد در محله را ارتقاء داده و تأثیر مسجد در اجتماع را گسترده‌تر، عمیق‌تر و کارآمدتر سازد. در این سامانه علاوه بر امکانات مرسوم شبکه‌های اجتماعی برای اشخاص، برای مساجد نیز صفحات جداگانه‌ای با امکانات متناسب با فضای مسجد تعبیه شده است تا مساجد بتوانند خدمات خود را از طریق این سایت و اپلیکیشن به مخاطبان معرفی کنند. این امکانات باعث می‌شود که مسجد بتواند فعالیت‌های خود را در فضای مجازی بازتاب دهد و تبلیغ کند و تعامل خوبی با مردم، کسب و کارها و دیگر مساجد محله برقرار کرده و بتواند نقش محوری خود را در محله احیا کند.

از جمله خدمات این اپلیکیشن اطلاع‌رسانی مراسم و فعالیت‌های مسجد به اهالی مسجد و محله، ثبت‌نام و اطلاع‌رسانی دوره‌ها و آموزش‌های مساجد، معرفی خدمات مساجد مانند مجلس ترحیم و...، شبکه‌سازی مسجدی و جستجوی مساجد اطراف و... است.

وب اپلیکیشن بچه‌های مسجد

ستاد هماهنگی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد کشور سامانه‌ای تحت عنوان زیست‌بوم مجازی بچه‌های مسجد با هدف کشف، پرورش و به‌کارگیری خلاقیت‌های فرهنگی هنری بچه‌های مسجد با امکان رصد، پایش و ارزیابی اطلاعات راه‌اندازی نموده است.

اشتراک گذاری تجارب فعالان مساجد، ایجاد منبعی عظیم برای تولید دانش‌های بومی، ارتقای توان شناسایی نیازها و حل مسائل و مشکلات فرهنگی اجتماعی، کمک به سیاست‌گذاران و مدیران فرهنگی کشور برای تصمیم‌گیری صحیح و دقیق از دیگر اهداف این سامانه است.

اپلیکیشن ایران مسجد

ایران مسجد، اپلیکیشنی برای رسیدگی به تمامی نیازهای مرتبط با مساجد است. این اپلیکیشن با هدف بهبود و تسهیل فرآیندهای مرتبط با مساجد ساخته شده است. هدف اصلی این اپلیکیشن، ارائه یک پلتفرم مدیریتی جامع برای مساجد است که به مدیران و کارکنان مساجد کمک می‌کند تا امور روزانه خود و عملکرد مسجد را بهبود بخشند. با استفاده از این اپلیکیشن، مدیران مساجد قادر خواهند بود به صورت مؤثرتری بر نظارت و مدیریت امور مختلف از جمله مالی، منابع انسانی، برنامه‌ریزی رویدادها و غیره بپردازند. این اپلیکیشن برای مساجد استان اصفهان تهیه شده و مساجد دیگر استان‌ها امکان ثبت نام ندارند.

تحلیل و مقایسه اپلیکیشن‌های مسجدی

برای مقایسه و تحلیل اپلیکیشن‌های فوق، هر اپلیکیشن پس از نصب و استفاده از اپلیکیشن‌های مذکور و خواندن نظرات کاربران، ارزیابی شده و بر اساس ویژگی‌های یک اپلیکیشن مطلوب از یک تا پنج (به ترتیب از ضعیف تا قوی) نمره داده شد. در جدول زیر، ویژگی‌های هر اپلیکیشن بر اساس ۴ مؤلفه اصلی به طور خلاصه ارائه شده است:

جدول ۳ تحلیل و مقایسه اپلیکیشن‌های مسجدی

دسته‌بندی	شاخص	اپلیکیشن مسجدها	اپلیکیشن مسجدها	وب اپلیکیشن بچه‌های مسجد	اپلیکیشن ایران مسجد
انتظار تلاش	جذابیت	۴	۲	۱	۳
	سهولت کاربری	۴	۲	۲	۴
تأثیر اجتماعی	هویت مسجدی	۲	۵	۴	۴
	همسویی با ارزش‌ها	۴	۵	۳	۵
	محل محوری	۲	۴	۲	۴

دسته‌بندی	شاخص	اپلیکیشن مسجدی‌ها	اپلیکیشن مسجدها	وب اپلیکیشن بچه‌های مسجد	اپلیکیشن ایران مسجد
شرایط تسهیل‌کننده	دسترسی آسان	۵	۵	۵	۵
	هزینه مناسب	۵	۵	۵	۵
	پشتیبانی فنی	۳	۱	۳	۲
عملکرد	ارائه خدمات متنوع	۴	۳	۲	۲
	مفید بودن	۳	۲	۱	۲

همان‌طور که از اعداد جدول پیداست، مهم‌ترین نقاط قوت اپلیکیشن‌های مسجدی، در هزینه مناسب، دسترسی آسان، همسویی با ارزش‌ها و مهم‌ترین نقاط ضعف آن‌ها در مفید بودن، پشتیبانی فنی و محله‌محوری بوده است.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

در این نوشتار، بر اساس نظرات نخبگان و فعالین فضای مجازی و مسجد تلاش شد نیازسنجی برای طراحی اپلیکیشن‌های مسجدی مورد بررسی قرار بگیرد. بر این اساس نتایج زیر به دست آمد:

۱. ماهیت مسجد و فضای مجازی در برخی موارد متضاد است؛ اما تضادهای ماهوی مسجد و فضای مجازی عموماً در حوزه کارکردهای آیینی و عبادی مسجد است و در دیگر کارکردهای مسجدی نه تنها این تضاد وجود ندارد، بلکه فضای مجازی می‌تواند معین و تقویت‌کننده کارکردهای مسجدی باشد.

۲. با توجه به تضاد ماهیت مسجد و فضای مجازی و آسیب‌های احتمالی ارائه خدمات مجازی، بهتر است مساجد با دقت در نوع فعالیت‌های مجازی، بر کارکردهای اصلی خود در دنیای واقعی متمرکز شوند و با تقویت تعاملات حضوری، معنویت‌گرایی، نظم و قانون و حفظ سنت‌ها و ارزش‌ها، نقشی مؤثر در ارتقای ایمان و اخلاق جامعه ایفا کنند.

۳. در کنار تمرکز بر فعالیت‌های حضوری و سنتی، می‌توان از راهکارهایی برای استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی در راستای اهداف دینی و فرهنگی مساجد استفاده کرد، به طوری که فضای مجازی باعث افزایش حضور نمازگزاران در مسجد شده و همچنین نمازگزار را در بیرون از مسجد در حال و هوای معنوی

مسجد حفظ کند. بر این اساس، ایده مسجد مجازی که بر پایه تقلید از ایده کلیسا و معبد مجازی شکل گرفته است، به هیچ عنوان ایده مطلوبی نبوده و با ماهیت مسجد در تضاد است؛ اما ایجاد سایت یا اپلیکیشن‌های مسجدی در صورتی که به توجه و حضور مخاطب در مسجد لطمه نزده بلکه آن را تقویت کند، مطلوب خواهد بود.

۴. با توجه به مزایای متعدد استفاده از امکانات مجازی و اپلیکیشن‌های مسجدی، ضروری است مساجد با در نظر گرفتن ظرافت‌ها و آسیب‌های این فضا، به طور برنامه‌ریزی شده و هدفمند از این ابزار قدرتمند در راستای تحقق اهداف و رسالت خود استفاده کنند.

۵. در کنار استفاده از مزایای فضای مجازی، توجه به حفظ ماهیت معنوی و کارکردهای اصلی مسجد در دنیای واقعی نیز ضروری است. مساجد باید با تمرکز بر تعاملات حضوری، معنویت‌گرایی، نظم و قانون و حفظ سنت‌ها و ارزش‌ها، نقشی مؤثر در ارتقای ایمان و اخلاق جامعه ایفا کنند. استفاده از فضای مجازی به عنوان ابزاری در کنار فعالیت‌های اصلی مسجد، نه به عنوان جایگزینی برای آن‌ها، می‌تواند به پویایی و اثرگذاری بیشتر مسجد در دنیای امروز کمک کند.

۶. تعداد و تنوع اپلیکیشن‌های مسجدی بسیار محدود بوده و نیازهای مساجد امروز ایران را تأمین نمی‌کند.

۷. بهترین اپلیکیشن‌های موجود مسجدی بر اساس شاخص‌های برآمده نظر خبرگان حوزه مسجد و فضای مجازی، نقاط ضعف جدی دارد. متناسب نبودن با نیاز نمازگزاران (مفید نبودن)، محله محور نبودن، پیچیدگی کاربری نرم‌افزار و پشتیبانی فنی ضعیف از مهم‌ترین مشکلات اپلیکیشن‌های موجود است. با توجه به نتایج فوق، راهکارهای زیر برای طراحی اپلیکیشن مطلوب مسجدی ارائه می‌شود:

۱. تمرکز بر کارکردهای مکمل و تقویت‌کننده مسجد:
- ارائه محتوای آموزشی و اطلاع‌رسانی؛
- ارائه محتوای متنی، صوتی و تصویری در موضوعات مختلف دینی، اخلاقی، اجتماعی و...؛
- تولید پادکست، ویدئو، موشن گرافیک و... با موضوعات جذاب و آموزنده؛

- انتشار اخبار و رویدادهای مرتبط با مسجد و محله.
  - ایجاد فضای تعاملی:
  - ایجاد تالار گفتگو و پرسش و پاسخ؛
  - برگزاری مسابقات و نظرسنجی؛
  - امکان گفتگوی آنلاین با امام جماعت و کارشناسان مذهبی.
  - ارائه خدمات رفاهی:
  - امکان پرداخت فطریه، زکات و سایر کمک‌های مالی؛
  - ثبت‌نام در کلاس‌ها و برنامه‌های مسجد؛
  - دریافت نوبت برای مشاوره و خدمات مذهبی.
  - رعایت قواعد و اصول مرتبط با فضای سنتی مسجد و فضای رسانه‌ای اپلیکیشن:
  - کاهش تمرکز بر انتشار و بازتاب مراسمات آیینی و عبادات؛
  - بازتولید و فرآوری محصولات مسجدی متناسب با فضای رسانه‌ای؛
  - حفظ حرمت‌ها و حریم‌های مسجدی.
۲. حفظ ماهیت معنوی و کارکردهای اصلی مسجد:
- تمرکز بر جذب مخاطب به مسجد:
  - ارائه محتوای جذاب و ترغیب‌کننده برای حضور در مسجد؛
  - معرفی برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد؛
  - ایجاد امکان ثبت‌نام و شرکت در برنامه‌ها از طریق اپلیکیشن.
  - تقویت تعاملات حضوری:
  - ایجاد امکاناتی برای برقراری ارتباط و گفتگو بین نمازگزاران؛
  - معرفی گروه‌ها و تشکل‌های فعال در مسجد؛
  - ارائه خدمات و امکاناتی که حضور در مسجد را تسهیل کند.
۳. توجه به نیازها و سلايق مخاطبان:
- انجام نیازسنجی از نمازگزاران:
  - بررسی نیازها و علايق مخاطبان در سنين و اقشار مختلف؛
  - شناسایی نیازهای محله و منطقه.
  - طراحی رابط کاربری ساده و جذاب:
  - استفاده از زبان و اصطلاحات قابل فهم برای مخاطبان؛
  - توجه به زیبایی و تناسب ظاهری اپلیکیشن؛

- سهولت استفاده از امکانات مختلف اپلیکیشن.
- ۴. ارتقای کیفیت اپلیکیشن های موجود:
- رفع نقاط ضعف اپلیکیشن های موجود:
- افزایش کارایی و رفع مشکلات فنی؛
- ارائه محتوای مفید و جذاب؛
- ساده سازی رابط کاربری؛
- ارائه پشتیبانی فنی قوی.
- محله محوری:
- ارائه محتوای و خدمات متناسب با نیازها و شرایط محله؛
- معرفی امکانات و خدمات محلی؛
- ایجاد امکان ارتباط و تعامل بین اهالی محله.
- ۵. تشویق و حمایت از توسعه اپلیکیشن های مسجدی:
- برگزاری مسابقات و جشنواره ها؛
- ارائه جوایز به بهترین اپلیکیشن های مسجدی؛
- تشویق طراحان و توسعه دهندگان.
- حمایت مالی از تولید اپلیکیشن؛
- ارائه کمک های مالی به مساجد و نهادهای فعال در این زمینه؛
- سرمایه گذاری در تولید اپلیکیشن های با کیفیت.

منابع و مآخذ

- ایلانلو، مژگان (۱۳۸۲). مقاله «کلیساهای مجازی در جهان واقعی»، مجله دین پژوهان، دوره سوم، بهمن و اسفند، شماره ۴ و ۵.
- برزویی، محمدرضا (۱۳۹۰). ارزیابی جایگاه محتوای دیجیتال اسلامی در برنامه ملی تکفا، گزارش‌های کارشناسی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی) سال ۱۳۹۰، صفحات ۱۸۱۵-۱۸۵۱.
- بنی‌اسد، رضا و زبینه، حسین (۱۳۹۸). چالش‌ها و راهکارهای بهره‌برداری از ظرفیت‌های فضای مجازی در تبلیغ و توسعه آموزش‌های دینی. نشریه بین‌المللی میان‌رشته‌ای *Pure Life*، ۶(۱۸): ۱۷۸-۱۵۵.
- جهانگیری سهروردی، یحیی (۱۳۸۸). مسجد مجازی: رهیافت‌ها و راهکارها در تبیین جایگاه مسجد در فضای مجازی، تهران: ثقلین.
- رضایت، علیرضا (۱۳۸۵)، مقاله «دین‌آتلاین، چالش یا فرصت؟»، نشریه اخبار ادیان، شماره ۱۹، ۶۱ و ۶۲.
- سیدی سید مهدی و رسول‌زاده، حسین (۱۳۹۶). طرح راهبردی مساجد نسل آینده (منا)، جزوه اینترنتی متعلق به سازمان فضای مجازی سراج، قابل دسترسی در seraj.ir/book/13
- موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۹۲). نقش سایبر و فضای مجازی در جذب نوجوانان و جوانان به مسجد، masjed.ir/fa/article/699
- Bani-Asad, D. R., & Zebandeh, H. (1398). *Challenges and solutions to utilizing the capacities of cyberspace in promoting and developing religious education. International Multidisciplinary Journal of Pure Life*, 18(6), 155-178. [In Persian]
- Barzoui, M. (1390). *Evaluation of the status of Islamic digital content in the national TKFA program. Research Reports* (Center for Research of the Islamic Consultative Assembly), 1390, 1815-1851. [In Persian]
- Hengki, W., et al. (2023). *Virtual worship and spiritual growth in the digital church era. In Proceedings of the International Conference on Theology, Humanities and Christian Education 2022 (ICONTHCE 2022)*. Atlantis Press. doi.org/10.2991/978-2-38476-160-9_36
- Ilanlou, M. (1382). *Virtual churches in the real world. DinPajuhan*, 3(4-5). [In Persian]
- Jacobs, S. (2007). *Virtually sacred: The performance of asynchronous cyber-rituals in online spaces. Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 1103-1121. doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00365.x
- Jahangiri Sahravardi, Y. (1388). *Virtual mosque: Approaches and solutions in clarifying the role of the mosque in cyberspace* (in Persian). Tehran: Thasqalein.
- Mozaffari Rastami, M. A. (1392). *The role of cyber and cyberspace in attracting adolescents and youth to the mosque. Masjed.ir*, Retrieved from masjed.ir/fa/article/699 [In Persian]

Razavi, A. (1385). *Online religion: Challenge or opportunity? Akhbar-e Adiyar*, 19, 61-62. [In Persian]

Seyyedi, S. M., & Rasulzadeh, H. (1396). *Strategic plan for future generation mosques (Mena)* (in Persian). Internet manual belonging to the Cyberspace Organization of Siraj, accessible at seraj.ir/book/13. [In Persian]

Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). *User acceptance of information technology: Toward a unified view. MIS quarterly*, 27(3), 425-478. doi.org/10.2307/30036540

Studying the Representation of Cultural and Ideological Elements in the Creation of Animation

Mahsa Larijani, Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran (Responding Author). Email: m.larijani@alzahra.ac.ir (Corresponding Author)

Fatemeh Zahra Baghaii, Master of Sociology, Faculty of Social sciences and Economics , Alzahra University, Tehran, Iran. Email: nazaninbaghaii@gmail.com

Abstract

Elements of ideology and culture in animations can affect how children are socialized so that these viewers can embody an ideological character in line with it. The study seeks to identify the ideological and cultural indicators in creating a fictional character named “The Dolphin Boy” in an animation for children. Therefore, the study has drawn upon the theories of Stuart Hall and Louis Althusser. The research method employed is qualitative and, in terms of nature, descriptive-analytical, carried out using the semiotic approach of Jan Fiske at all three levels of reality, representation, and ideology. The findings of this study indicate that the studied animation shows the ideology of Orientalism along with reviving native-local particularism and nationalism dimension, as well as the ideology of fighting against economic-cultural imperialism, along with the dimension of battle against the influence and domination of the West. In other words, by using the two ideologies mentioned, the studied animation seeks to represent the values, identities and unique culture of Iran and the actions of the people against global monoculturalism and the fight against the dominance, imposition and cultural-economic influence of countries representing global imperialism, which by using signs in the underlying and hidden layers of the film, it conveys these concepts to children.

Key words

Semiotics, Animation, Ideological Elements, Cultural Imperialism, Nationalism.

مطالعه نحوه بازنمایی عناصر فرهنگی و ایدئولوژیکی در خلق انیمیشن (مورد مطالعه: انیمیشن پسر دلفینی ۲۰۲۲)

مهسا لاریجانی^۱، فاطمه زهرا بقایی^۲

چکیده

عناصر ایدئولوژیکی و فرهنگی در انیمیشن‌ها قادر هستند تا بر نحوه جامعه‌پذیری کودکان اثر بگذارند؛ به طوری که این مخاطبان می‌توانند شخصیت ایدئولوژیکی در راستای آن داشته باشند. پژوهش حاضر، به دنبال شناسایی شاخصه‌های ایدئولوژیکی و فرهنگی در خلق یک شخصیت داستانی به نام پسر دلفینی در انیمیشنی برای کودکان است. پژوهش حاضر برای دستیابی به این هدف از نظریات استوارت هال و لویی آلتوسر بهره برده است. روش این پژوهش از نوع کیفی است و به لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی به حساب می‌آید که با استفاده از رویکرد نشانه‌شناسی انتقادی جان فیسک در هر سه سطح واقعیت، بازنمایی و ایدئولوژیکی به انجام رسیده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که انیمیشن مورد مطالعه با استفاده از سطوح واقعیت و بازنمایی، به نمایش ایدئولوژی شرق‌شناسی (با ابعاد احیای خاص گرایي بومی - محلی و ناسیونالیسم) و همچنین ایدئولوژی مبارزه با امپریالیسم اقتصادی - فرهنگی (با ابعاد ستیز با نفوذ و سلطه غرب) پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، انیمیشن مورد مطالعه با به کارگیری دو ایدئولوژی مذکور، به دنبال بازنمایی ارزش‌ها، هویت‌ها و فرهنگ خاص ایران و کنش‌های مردم در برابر تک‌فرهنگ‌گرایی جهانی و مبارزه با تسلط، تحمیل و نفوذ فرهنگی-اقتصادی کشورهای نماینده امپریالیسم جهانی است که با استفاده از نشانه‌ها در لایه‌های زیرین و پنهان فیلم به انتقال این مفاهیم به کودکان می‌پردازد.

واژگان کلیدی

نشانه‌شناسی، انیمیشن، عناصر ایدئولوژیکی، امپریالیسم فرهنگی، ناسیونالیسم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
m.larjani@alzahra.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران
nazaninbaghiai@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

رسانه‌های گروهی^۱ شامل تنوع وسیعی از رسانه‌ها مثل تلویزیون، روزنامه، فیلم، مجله، رادیو، تبلیغات، بازی‌های ویدئویی و سی‌دی‌ها می‌شوند (گیدنز، ۱۳۹۳: ۶۵۳). ذهن کودکان لوح سفیدی است که پذیرنده هر آن چیزی است که به او داده می‌شود و از آنجایی که امروزه کودکان به میزان زیادی با انواع مختلف رسانه سروکار دارند، مطالب زیادی را از آن یاد می‌گیرند (ده صوفیانی، ۱۳۸۸: ۴). انیمیشن یکی از انواع محصولات رسانه‌ای و هنری است که محتوای آن عموماً برای مخاطب کودک تولید می‌شود.

امروزه جایگاه محوری پویانمایی (انیمیشن) به دلیل سبک بیان، نقش و تأثیر آن در فرهنگ‌سازی است (عسگری و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۵). به اعتقاد بیروکو^۲ (۲۰۱۳) این فرهنگ را می‌توان به ایجاد و انتقال باورهای انسانی از طریق نمادها تفسیر کرد؛ بنابراین، انیمیشن، رسانه‌ای است که نه تنها می‌تواند موجبات تفریح و سرگرمی مخاطبان را فراهم آورد، بلکه این قابلیت را نیز دارد که به عنوان وسیله‌ای آموزشی به کار گرفته شود. همچنین، آثار انیمیشنی به سبب برخورداری از بار فرهنگی می‌توانند در سیاست‌ها و دیپلماسی فرهنگی کشور محل تولیدشان، نقش بسزایی ایفا کنند (موسوی، ۱۳۹۶: ۳۶). به اعتقاد ونگ^۳ (۲۰۲۳) فیلم‌ها به‌عنوان یکی از اشکال نیرومند فرهنگ عامه و رسانه‌های جمعی به‌عنوان یکی از قدرتمندترین دستگاه‌های ایدئولوژی عمل می‌کنند. بوکر^۴ (۲۰۱۰) نیز معتقد است که فیلمسازان پیام‌های ایدئولوژیک خود را به‌صورت تلویحی و آشکار در کار خود می‌گنجانند.

از آنجایی که یکی از اهداف کشورهای کمتر توسعه‌یافته، چالش امپریالیسم فرهنگی است که به‌مثابه اسلوب جدیدی برای نفوذ اجتماعی، غلبه بر فرهنگ عامه و تقویت وابستگی عمل می‌کند (فرخی، ۱۳۹۴)؛ کشورهای مختلفی نظیر ایران تلاش می‌کنند تا با بازنمایی فرهنگ خاص خود در جهت ایجاد احساس تعلق اجتماعی در مردم سرزمینشان در برابر این نفوذ مقابله کنند. انیمیشن‌ها، به دلیل داستان و تصاویر بصری جذاب، مخاطبان کودک بسیاری دارند و همچنین به سبب ساختگی بودن و ترکیب شدن آن با خیال، دست هنرمند برای کلدزاری آن با نمادهای ایدئولوژیک و تأثیرگذاری بر روی تعداد بی‌شماری از کودکان باز است. این امر محققین را علاقه‌مند

1. Mass Media
2. Birukou
3. Wang
4. Booker

به مطالعه و کدگشایی مضامین انیمیشن‌ها و آگاهی بخشی در خصوص آن‌ها می‌کند. از این رو، هدف این پژوهش واکاوی ابعاد فرهنگی و ایدئولوژیکی ای است که انیمیشن ملی پسر دلفینی آن‌ها را بازنمایی می‌کند.

پیشینه پژوهش

قاضی زاده و قاضی زاده (۱۴۰۱) پژوهشی با عنوان «تحلیل بازتاب هویت ایرانی - اسلامی در طراحی شخصیت‌های انسانی» دو اثر پویانمایی ایرانی در مسیر باران و فهرست مقدس را توسط روش ترکیبی زمینه‌ای و نشانه‌شناسی فیسک و بارت به انجام رسانیده‌اند و نتیجه گرفتند که به سبب غالب بودن مضامین مذهبی در هر دو اثر، هویت دینی به عنوان بخشی از هویت فرهنگی بیش از سایر هویت‌ها در شخصیت قهرمانان دیده می‌شود. کفیلی فرد و همکاران (۱۴۰۰) پژوهشی با عنوان «بازنمایی هویت دینی در انیمیشن‌های ایرانی (مجموعه انیمیشن فرمانروایان مقدس)» با روش نشانه‌شناسی انجام داده‌اند و دریافته‌اند که ابعاد مختلف هویت دینی در این انیمیشن بازنمایی می‌شود. شاه قاسمی و خالقی پور (۱۳۹۹) پژوهشی با نام «انیمیشن‌های فانتزی و تخیل کودکان: یک مطالعه کیفی» با روش مصاحبه انجام داده و دریافته‌اند که کودکانی که برنامه‌های فانتزی محور را زیاد تماشا می‌کنند، همیشه در چارچوب امر فانتزی، تخیل می‌کنند. ونگ^۱ (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «توهمات و واقعیت‌ها در فیلم کتاب سبز» بر اساس تئوری‌های خاص ایدئولوژی همچون نظریات آلتوسر، به تحلیل این فیلم هالیوودی می‌پردازد؛ او نتیجه می‌گیرد که فیلم روایت داستان آشتی بین سفید و سیاه آمریکایی است. فیلدز^۲ (۲۰۲۰) پژوهشی تحت عنوان «هویت متحرک: تغییر بازنمایی جنسیت، نژاد و طبقه در فیلم‌های انیمیشن بلند کودکان از سال ۱۹۹۰» با روش تحلیل محتوای کمی انجام داده و نتیجه گرفته بازنمایی جنسیتی به طور کلی برای زنان برابرتر شده است، تصویرهای نژادی و فرهنگی از دهه ۱۹۹۰ تغییر قابل توجهی نداشته‌اند و استودیوها در طول زمان کم‌تر به کلیشه‌ها برای به تصویر کشیدن طبقه متکی شده‌اند. هاورز^۳ (۲۰۱۷) پژوهشی را به نام «بازنمایی جنسیت در انیمیشن‌های دیزنی سیندرلا و دیو و دلبر» با روش تحلیل روایی و کاراکتر

فیلم انجام داده است. او با مطالعه موردی لایو اکشن‌ها دریافت که علی‌رغم اینکه به‌صورت هم‌زمان هنوز برخی از کلیشه‌های سنتی در آن‌ها حضور دارند؛ به‌وضوح بیانگر گفتمان جنسیتی و تغییرات اجتماعی هستند.

در جمع‌بندی پژوهش‌هایی که در زمینه مطالعات انیمیشن در سطح ملی و بین‌المللی به انجام رسیده است می‌توان گفت که ابعاد ایدئولوژیکی و فرهنگی انیمیشن‌ها در جوامع غربی و شرقی عموماً با یکدیگر تفاوت دارند. «در حوزه انیمیشن کودک در جوامع غربی سه مسئولیت سیاسی این جوامع، یعنی مبارزه با نژادپرستی، تمایزات جنسیتی و تضاد طبقاتی مرکزیت دارد؛ در مقابل در کشورهای اسلامی، ترویج ارزش‌های دینی و ملی به‌منظور مقابله بانفوذ ارزش‌های غیربومی، دغدغه اصلی سیاست‌گذاران فرهنگی در حوزه انیمیشن محسوب می‌شود (حسنایی و موسوی، ۱۳۹۷: ۸۵-۸۶)».

مبانی نظری

بازنمایی: هال^۲ معتقد است که بازنمایی یعنی تولید معنا از طریق زبان (هال، ۱۳۹۶: ۲۸). هال در نظریه رمزگذاری/رمزگشایی^۳ عنوان می‌کند که رسانه‌ها محصولات خود را در چهارچوب علایق و منافع نیروهای مسلط هژمونیک، رمزگذاری می‌کنند (مهدی‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۳۱). از دیدگاه آلتوسر^۴ ایدئولوژی یک سیستم بازنمایی است (Althusser, 2005: 231). در چنین بازنمایی‌هایی کارکرد دستگاه دولتی ایجاد یک کمال است (Dai, 2004: 187). بنا بر دیدگاه آلتوسر (۱۹۹۵) دولت‌ها با استفاده از دستگاه‌های ایدئولوژیک همچون مدارس، هنر، رسانه‌ها و... باورها و عقاید را در افراد درونی ساخته و باعث نهادینه‌شدن رفتارهای معین در آنان می‌شوند. برای شیوه‌های بازنمایی در رسانه در جوامع و سازمان‌های مختلف استانداردهایی وجود دارد که گاه تحت عنوان سیاست‌گذاری فرهنگی یا رسانه‌ای از آن‌ها یاد می‌شود.

سیاست‌گذاری فرهنگی به معنای مجموعه‌ای از اصول، عملیات، عملکرد اداری و بودجه‌ای تلقی می‌شود که زمینه‌ای را برای اقدام فرهنگی توسط دولت فراهم می‌کند (UNESCO, 1976: 7). سیاست‌گذاری رسانه‌ای مجموعه‌ای از اصول و هنجارهای

1. Live-action

به معنی «حرکت زنده» نوعی فیلم‌سازی یا فیلم‌برداری است که به‌جای پویانمایی از تصویربرداری استفاده و گاهی آثار هنری زنده را با پویانمایی ترکیب می‌کند.

2. Hall

3. Encoding/ Decoding

4. Althusser

تدوین شده در یک جامعه است که برای هدایت رفتار سیستم‌های ارتباطات جمعی (از خلال رسانه‌ها) به کار می‌روند (علوی پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۲).

در سراسر صنعت فیلم و تلویزیون، استودیوها و سازمان‌هایی مانند مؤسسه فیلم بریتانیا^۱ و آکادمی علوم و هنرهای تصاویر متحرک^۲، سیاست‌ها، شیوه‌ها و استانداردهایی را برای افزایش بازنمایی و احترام به تمام جوامع در جلو و پشت دوربین اتخاذ کرده‌اند. مطابق با رویه صنعتی در حال تحول، کمپانی دیزنی^۳ دستورالعمل‌های بازنمایی را در سراسر محتوای انیمیشن دیجیتال و تولیدات لایو - اکشن توسعه داده و این راه را ادامه می‌دهد (Disney, 2022: 19).

گزارشی تحت عنوان استانداردهای بازنمایی و شمول^۴ آکادمی علوم و هنرهای تصاویر متحرک^۵ در آگوست ۲۰۲۳ منتشر شده است که با هدف واجد شرایط شدن برای دریافت جوایز اسکار در رده بهترین فیلم به منظور تشویق بازنمایی عادلانه بر رو و خارج از صحنه و برای انعکاس بهتر جمعیت متنوع جهانی طراحی شده است: **استاندارد A: بازنمایی روی پرده، مضامین و روایت‌ها:** یک فیلم می‌تواند با رعایت معیارها، حداقل در یکی از زمینه‌های زیر به این استاندارد دست یابد: A: بازیگران اصلی یا مکمل مهم از گروه‌های محروم نژادی یا قومی هستند (حداقل یکی از بازیگران اصلی یا مکمل مهم). A: بازیگران عمومی (حداقل ۳۰ درصد از همه بازیگران نقش‌های فرعی و فرعی‌تر از حداقل دو گروه محروم هستند: زنان، گروه‌های نژادی یا قومی، ال‌جی‌بی‌تی کیو+، افراد دارای ناتوانی‌های شناختی یا فیزیکی یا افراد ناشنوا یا کم‌شنوا) ... (Oscar, 2023: 1).

سایت رسمی معاونت توسعه فناوری و مطالعات سینمایی^۶ که یکی سه معاونت اصلی سازمان سینمایی است، در سال ۱۳۹۷ کتابچه‌ای از قوانین و مقررات این سازمان منتشر کرده است که در ادامه شاخص‌های فرهنگی مندرج در فصل پنجم آن را مرور می‌کنیم: شورای عالی انقلاب فرهنگی در جلسه ۵۳۰ مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵ ماده «الف»، در اجرای بند ۱۶۲ قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، به پیشنهاد وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ارزش‌های اساسی نظام جمهوری اسلامی را

1. The British Film Institute
2. The Academy of Motion Picture Arts and Sciences
3. Disney
4. Representation and Inclusion Standards
5. <https://www.oscars.org/>
6. <https://apf.farhang.gov.ir/>

به این شرح تصویب کرد: ۱. مشروعیت الهی نظام اسلامی؛ ۲. اولویت حفظ نظام اسلامی؛ ۳. کارآمدی نظام اسلامی؛ ۴. عمل به تکلیف؛ ۵. استقلال طلبی، ظلم‌ستیزی و استکبارستیزی؛ ۶. آزادی مشروع؛ ۷. مشارکت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی؛ ۸. بسط و گسترش عدالت اجتماعی و حمایت از محرومان؛ ۹. وحدت کلمه آحاد ملت و دولت و ملت؛ ۱۰. خودکفایی علمی و نهضت نرم‌افزاری؛ ۱۱. التزام علمی به دین اسلام؛ ۱۲. ایثارگری و شهادت‌طلبی؛ ۱۳. وجدان کار و مسئولیت‌پذیری؛ ۱۴. پیوند دین و سیاست و عدم جدایی آن‌ها؛ ۱۵. حفظ و احیای هویت دینی و ملی و مبارزه با تهاجم فرهنگی بیگانه؛ ۱۶. احترام به قانون و انضباط اجتماعی؛ ۱۷. حفظ و احیای معنویات و اخلاق اسلامی و نفی مادی‌گری و تجمل‌گرایی؛ ۱۸. خردورزی و منطق‌گرایی؛ پایبندی به عقل و تجربه و مبارزه با خرافات و عوام‌فریبی؛ ۱۹. خدمت‌رسانی به مردم؛ ۲۰. اسلامی شدن مراکز آموزشی و فرهنگی و ۲۱. حفظ کیان خانواده و تأکید بر جایگاه زنان، جوانان و نخبگان در جامعه (اربابی، ۱۳۹۷: ۱۷۲-۱۷۳).

روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو، از نوع مطالعات کیفی و با روش تحلیل نشانه‌شناسی انتقادی جان فیسک^۱ به انجام رسیده است. نشانه‌شناسی به معنای مطالعه علم نشانه‌ها و نقش کلی آن‌ها به منزله حاملان معنا در فرهنگ است (هال، ۱۳۹۶: ۲۱). نشانه‌شناسی یا نقد نشانه‌شناسی، فیلم را به‌عنوان یک زبان یا نظام زبانی مرکب از علائم تفسیری که شامل تصویر، شاخص و نماد است، مورد بررسی قرار می‌دهد (لوتمن، ۱۳۹۲: ۷). نشانه‌شناسی انتقادی با کار جان فیسک گره خورده است. روش پیشنهادی فیسک دارای سه لایه است که تنها در لایه سوم خود نگاه انتقادی با دریافت ایدئولوژی مستتر در متن اتخاذ می‌کند. فیسک معتقد است متون فرهنگی در سطح معنای ضمنی، آکنده از رمزهای ایدئولوژیک و هرکدام از آن‌ها در پی ارائه چشم‌انداز خاصی از جهان هستند و سعی در طبیعی جلوه‌دادن آن دارند (راودراد، ۱۳۹۱: ۱۱۰). رمزها عبارت‌اند از نظامی از نشانه‌های قانونمند که همه آحاد یک فرهنگ به قوانین و عرف‌های آن پایبندند (فیسک، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

جدول ۱. رمزگان تلویزیون

ظاهر، لباس، چهره‌پردازی، محیط، رفتار، گفتار، حرکات سرودست، صدا و غیره. این رمزهای اجتماعی را رمزهای فنی به کمک دستگاه‌های الکترونیکی رمزگذاری می‌کنند.	سطح نخست: واقعیت	رمزگان تلویزیون
دوربین، نورپردازی، تدوین، موسیقی و صدابرداری که رمزهای متعارف بازنمایی را انتقال می‌دهد و رمزهای اخیر نیز بازنمایی عناصری دیگر را شکل می‌دهد از قبیل روایت، کشمکش، شخصیت، گفت‌وگو، زمان و مکان، انتخاب نقش آفرینان و غیره.	سطح دوم: بازنمایی	
رمزهای ایدئولوژیک عناصر فوق را در مقوله‌های انسجام و مقبولیت اجتماعی قرار می‌دهند. برخی از رمزهای ایدئولوژیک عبارت‌اند از: فردگرایی، پدرسالاری، نژاد، طبقه اجتماعی، مادی‌گرایی، سرمایه‌داری و غیره.	سطح سوم: ایدئولوژی	

(فیسک، ۱۳۸۰: ۱۲۸).

در پژوهش حاضر انیمیشن پسر دلفینی ابتدا توسط محققین مشاهده شد و سپس با کمک روش نشانه‌شناسی جان فیسک در هر سه سطح واقعیت، بازنمایی و ایدئولوژیک مورد تحلیل قرار گرفت و رمزگان‌های اجتماعی، فنی و ایدئولوژیک آن استخراج شد. در این پژوهش روایت، دیالوگ‌ها، اصوات و تصاویر همگی به مثابه رمز یا نشانه‌ای در نظر گرفته شده‌اند که در حال خلق و انتقال معانی هستند.

یافته‌های پژوهش

انیمیشن پسر دلفینی به کارگردانی و نویسندگی محمد خیراندیش و محصول کشور ایران بوده که در سال ۱۳۹۹ در ژانرهای ماجراجویی و کمدی با بودجه‌ای ۱۵ میلیارد تومانی ساخته شده است. این انیمیشن توانست از فروش گیشه در ایران رقمی حدود ۲۴ میلیارد تومان و با اکران و فروش در روسیه و کشورهای مشترک‌المنافع رقمی معادل ۳۲٫۶ میلیارد تومان به دست آورد. یافته‌های پژوهش به شرح زیر است:

۱- ایدئولوژی شرق‌شناسی:

منظور از شرق محدودی تقریبی از غرب آسیاست که در گفتمان شرق‌شناسی با نام خاورمیانه معرفی می‌شود و به‌عنوان منبعی برای دانش غربی از شرق است (تولایی و دانشگاه، ۱۴۰۱). شرق‌شناسی در اصطلاح به معنای به‌تصویر کشیدن جنبه‌هایی از زندگی مردمان خاورمیانه و فرهنگ شرقی است (احمدوند و کشیک نویس، ۱۳۹۵: ۱۰۳).

۱. برای برخی از این رمزها که امکان نمایش تصویر وجود داشت، تصاویری از فیلم ضمیمه شده است.

جدول ۲. ایدئولوژی شرق‌شناسی

ایدئولوژی	ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
شرق‌شناسی	احیای خاص گرایي بومی - محلی	فرهنگ جنوب ایران	رمزهای اجتماعی: لباس، لهجه، نام، غذا، دین، موسیقی، محیط، جادو و اسطوره.
		فرهنگ جنسیتی	رمزهای فنی: موسیقی و تلفیق دو شاخص گفت‌وگو و مکان. رمزهای اجتماعی: کمیت حضور زنان و اعمال آنها (ریاست، نقش‌های جنسیتی، دوگانه زن منفعل - مرد فعال، شرارت و ورزش). رمزهای فنی: گفت‌وگو و موسیقی.
	ناسیونالیسم	ایران‌دوستی	۱. رمزهای اجتماعی: ظاهر و عمل. ۲. رمزهای فنی: روایت، شخصیت‌پردازی، نورپردازی و گفت‌وگو.

بعد احیای خاص گرایي بومی محلی:

- مؤلفه فرهنگ جنوب ایران^۱:

الف) رمزهای اجتماعی: لباس، لهجه، نام، غذا، دین، موسیقی، محیط، جادو و اسطوره.

تمامی رمزهای اجتماعی در فیلم حکایت از فرهنگ خاص جنوب ایران دارند؛ به‌عنوان مثال، تمامی سکانس‌هایی که مردمان بومی با پوشش جنوبی در آن‌ها حضور دارند، با لهجه افراد بومی آن مناطق صحبت می‌کنند و نام‌هایشان شامل ناخدا مروارید و بی‌بی زار است. غذاهایی مانند ماهی در سکانس قهوه‌خانه ناخدا مروارید و ماهی خوردن پسر دلفینی و سکانس بازار و ادویه در سکانس بازار و نمایش غرفه ادویه فروشی نیز حاکی از این فرهنگ است. موسیقی و ادوات مربوط به آن همچون دمام زدن ناخدا مروارید و سکانس لنج ماجد و دمام، نی‌انبان و سنج زدن بومیان و سکانس لنج سه زن دزد دریایی و نی‌انبان زدن آن‌ها به موسیقی جنوب ایران اختصاص دارد. بستر و محیطی که وقایع فیلم در آن اتفاق می‌افتد شامل ساحل و دریا، خاک سرخ که نماد جزیره هرمز است، دلفین، لنج، نوع معماری خانه‌ها نیز محیط منحصر به فرد این منطقه را به نمایش می‌گذارد. جادو و جادوگری (مانند مراسم زار) در جنوب ایران

۱. واژه جنوبی در این مقاله به معنای جغرافیا، فرهنگ و آداب و رسوم منتسب به منطقه‌ی جنوب کشور ایران است.

مرسوم است که مصداق آن سکانس محل زندگی بی بی زار و نمایش جادوگری هایش است. دین شخصیت‌های بومی فیلم، به دلیل حجاب داشتن زنان آن اسلام است که این امر نه نشان از جنوب، اما با توجه به سایر نشانه‌ها با ایران و شرق نسبت دارد که مصداق آن تمامی سکانس‌هایی است که زنان بومی با حجاب در آن حضور دارند. **اسطوره ناهید** یا **آناهیتا**، خدای آب‌ها در اساطیر ایرانی است که این امر نشان از تمرکز این وقایع در ایران دارد و مصداق آن سکانس جزیره سرخ و نمایش ناهید است.

تصویر ۱. دمام زدن ناخدا مروارید، نی انبان زدن سه زن دزد دریایی و پوشش سر و لباس‌های جنوبی

ب) رمزهای فنی:

موسیقی موجود در سکانس بازار که در حال نمایش فرهنگ مردمان جنوب ایران است، شاد و گوش‌نواز بوده که تلاشی برای زیبا نشان دادن این فرهنگ است. **گفت‌وگو و مکان‌ها** نیز توأمان این منطقه را به نمایش می‌گذارند که مصداق آن عبارت‌اند از: **دیالوگ ناخدا مروارید**: «نکنه اینجا جزیره سرخه، جوون که بودم یکبار رفتم جزیره سرخ از وسط خاک‌های سرخ...». **سکانس جزیره سرخ و دیالوگ زن دزد دریایی خطاب به بی بی زار**: «حالا می‌فهمم این همه سال چرا وسط این تنگه زندگی می‌کردی». **سکانس نبرد دریا و دیالوگ پسر دلفینی**: «ما نباید بزاریم هشت‌پا از این تنگه عبور کنه و گرنه همه‌جا سیاه میشه». **سکانس نبرد دریا و دیالوگ پیرمرد غریبه**: «میریم به سمت آب‌های آزاد. باید از تنگه عبور کنیم».

باتوجه به مطالب بالا این تنگه همان تنگه هرمز در دریای خلیج فارس است و جزیره‌ای که بی بی زار در آن سکونت دارد، جزیره هرمز است و سایر افراد بومی فیلم در جزیره دیگری در نزدیکی آن (احتمالاً بوشهر) زندگی می‌کنند.

مؤلفه فرهنگ جنسیتی:

فرهنگ جنسیتی اشاره به فرایندی آموزشی دارد که نوع خاصی از فرهنگ را تولید و بازتولید می‌کند و این فرهنگ نیز به نوبه خود، شیوه رفتار، انتظارات و نیازهای

م تفاوتی را برای زنان و مردان تعریف می‌کند و در نتیجه، این فرهنگ، تلقی افراد جامعه از هر امری را با دوگانه زنانه - مردانه گره می‌زند (تاج مزینانی و حامد، ۱۳۹۳: ۷۵). در این بخش فرهنگ جنسیتی منعکس می‌شود؛ اینکه زنان و مردان در جامعه ایرانی چه نقش‌های اجتماعی و خانوادگی را عموماً برعهده دارند و کنش‌های آنان در این نقش‌ها چگونه است.

الف) رمزهای اجتماعی:

کمیت حضور زنان: از بین شش شخصیت محوری حیوانی داستان یعنی (سفید (دلفین)، نانا (دلفین)، هشت‌پا، لاک‌پشت)، کوسه و شاه‌میگو) تنها یکی از شخصیت‌های آن یعنی نانا، زن است که گویی فنایی نمادین^۱ برای شخصیت حیوانی با جنسیت مؤنث رخ داده است، اما این نوع نمایش کلیشه‌ای، در میان شخصیت‌های محوری انسانی دیده نمی‌شود. از میان ده شخصیت محوری انسانی، شش شخصیت (ناهید، همسر ناخدا مروارید، بی‌بی زار و سه زن دزد دریایی) زن و چهار شخصیت (پسر دلفینی، پیرمرد غریبه، ناخدا مروارید و ماجد) مرد هستند. مصادیق این امر سکانس‌هایی است که از شخصیت‌های فیلم نمایش داده می‌شود.

اعمال: برخی از شخصیت‌های زن فیلم در مقولاتی مانند ریاست، نقش‌های جنسیتی، شرارت و ورزش، مطابق با دوگانه‌سازی جنسیتی، بازنمایی شده‌اند. **ریاست:** در بین شخصیت‌های حیوانی، سه شخصیت لاک‌پشت، شاه‌میگو و هشت‌پا با جنسیت مذکر، هرکدام به‌نوعی رئیس تعدادی از حیوانات هستند، اما چنین چیزی برای شخصیت‌های مؤنث حیوانی دیده نمی‌شود. مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس زیر دریا و نمایش لاک‌پشت که به‌نوعی ریش سفید هوازیان و دیگر موجودات دریایی، سکانس زیر دریا و نمایش شاه‌میگو به‌عنوان رئیس دسته خرچنگ‌ها، سکانس زیر دریا و نمایش هشت‌پا در حال کنترل کردن سایر موجودات دریایی است.

در رابطه با شخصیت‌های محوری انسانی نیز با وجود آنکه یک زن؛ یعنی بی‌بی زار، رئیس سه دزد دریایی زن است، اما سه مرد یعنی (ماجد، پسر دلفینی و پیرمرد غریبه) نیز در فیلم نقش ریاستی ایفا می‌کنند که مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس خانه ماجد و نمایش رئیس بودن او و همچنین سکانس نبرد دریا و نقش فرماندهی پسر دلفینی و پیرمرد غریبه در دو جناح مختلف. به‌این ترتیب از لحاظ کمیت ریاست در میان مردان بسیار پررنگ‌تر از زنان بازنمایی شده است.

نقش‌های جنسیتی: شخصیت‌های زن در این انیمیشن عموماً با نقش‌های جنسیتی منتسب به زنان بازنمایی می‌شوند؛ برای مثال؛ نانا، تنها شخصیت زن محوری حیوانی موجود در فیلم، یگانه نقش او مادری و نگهداری کردن از پسرش سفید و پسرخوانده‌اش پسر دلفینی بوده است. همسر ناخدا مروارید شخصیت محوری زن انسانی فیلم، خانه‌دار بوده و در تمام طول فیلم تنها در نقش مادر و همسر بازنمایی می‌شود؛ گویی که او هیچ هویت مستقلی فارغ از نقش‌های جنسیتی‌اش ندارد. در بازاری که در فیلم تصویرسازی شده است، تمامی فروشندگان مرد و تمامی خریداران (به‌جز یک مرد در پس‌زمینه که مشخص نمی‌شود خریدار است یا رهگذر یا چه) زن هستند؛ گویی مغازه‌داری و فروشندگی کاری مردانه و خریدکردن امری زنانه است. نقش جنسیتی بعدی در سکانس بازار، نمایش زنان به همراه فرزندانشان آن هم صرفاً با جنسیت دختر است؛ درحالی‌که هیچ مردی به همراه فرزندش و هیچ پسرچه‌ای به همراه مادر یا پدرش در بازار دیده نمی‌شود. این امر به این معنا است که مراقبت‌کردن از فرزندان امری زنانه تلقی شده است و همچنین دخترچه‌ها باید تحت مراقبت مادرانشان باشند، اما پسرچه‌ها آزادند تا با دوستانشان وقت بگذرانند و بازی کنند. امر بعدی نمایش زنان حاضر در بازار، با کوزه‌آبی بر روی سرشان است که این امر آب بردن برای خانه را امری زنانه نشان داده است. در آخر نیز در بازار، زمانی که پسر دلفینی در حال فرار است تا ماهی محبوس در تنگی را نجات دهد، دویدن و گیر انداختن پسر دلفینی تنها بر عهده مردان است و زنان فقط تماشاگرند، گویی دویدن و تعقیب و گریز نیز امری مردانه تلقی شده است. با این حال کلیشه‌ای بودن این نقش‌های جنسیتی تا حدودی می‌تواند در برابر ضد کلیشه‌ای بودن ناهید و سه شخصیت زن دزد دریایی قرار بگیرد و این بار منفی جنسیتی را اندکی بشکند. ناهید دانشمند بوده و سه زن دزد دریایی نیز شغلی غیرکلیشه‌ای دارند و ماجراجو هستند و همچنین در نماهایی به ساززدن، آوازخواندن و رقصیدن و اعمال اندکی خشونت می‌پردازند. مصادیق موارد مذکور عبارت‌اند از: تمامی سکانس‌هایی که نانا در آن‌ها حضور دارد، صرفاً در حال انجام وظایف مادری است. تمامی سکانس‌هایی که همسر ناخدا مروارید در آن‌ها حضور دارد، در حال انجام نقش همسری - والدگری است. در سکانس بازار تمامی فروشندگان مرد و تمامی خریداران زن نمایش داده شده‌اند. در سکانس بازار تعدادی از زنان به همراه دخترانشان نمایش داده شده‌اند. در سکانس بازار تعدادی از زنان با کوزه بر روی سرشان نمایش داده شده‌اند. در سکانس بازار لحظه فرار پسر دلفینی، صرفاً مردان به دنبال او می‌دوند و زنان تماشا می‌کنند و در تمامی سکانس‌هایی که سه زن

دزد دریایی حضور دارند، اعمال یاد شده را صورت می‌دهند.

۳. فروشنده مرد و خریدار زن

تصویر ۲. کارهای خانگی همسر ناخدا تصویر

دوگانه زن منفعل - مرد فعال: انفعال شخصیت‌های زن در جنگیدن و بازی‌های

کودکانه مشخص می‌شود.

جنگیدن: شخصیت‌های محوری زن انسانی، هیچ مشارکت فعالی در میدان نبرد نمی‌کند و صرفاً در پشت پرده اعمالی را صورت می‌دهند و جنگیدن به معنای مبارزه تن‌به‌تن را به مردان واگذار می‌کنند که مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس نبرد دریا و نمایش ناهید و پسر دلفینی که در آن ناهید به خودش پادزهر معجون سیاه را تزریق کرده است و کاملاً منفعلانه ۱۰ سال متوالی اشک می‌ریزد و در اشک‌هایش شناور می‌شود؛ تا از اشک او که حاوی پادزهر است، به‌عنوان سلاحی علیه معجون سیاه استفاده شود؛ از آنجایی که او در زمان تزریق این پادزهر باردار بوده است، پادزهر در بدن پسرش نیز وجود دارد. حال پسرش برای استفاده از این پادزهر علیه معجون سیاه در نبرد، فعالانه با پریدن در دهان هیولا از خون خودش استفاده می‌کند. در اینجا گویی اشک نمادی زنانه و منفعل و خون نمادی مردانه و فعال تلقی می‌شود. در سکانس نبرد، همسر ناخدا مروارید متوجه شرارت پیرمرد غریبه می‌شود، اهالی روستا را خبر کرده و با لنجی به کمک ناخدا مروارید و سایرین می‌رود، اما در آن شرایط هم تمام عملی که انجام داده خبررسانی بوده و پس از آن خودش را کنار می‌کشد و جنگیدن را به مردها واگذار می‌کند. او حتی در دیالوگی خطاب به همسرش می‌گوید: «نوبت قرمان منه، ناخدا مروارید!»؛ به این معنا که ناخدا مروارید باید عملی قهرمانانه در نبرد انجام دهد و خودش منفعلانه تماشاگر باشد. در سکانس نبرد، بی‌بی زار و سه زن دزد دریایی هم با وجود شخصیت‌پردازی‌ای که در فیلم داشته‌اند (جادوگر و دزد دریایی بودن، سلاح داشتن و اعمال اندکی خشونت) به‌جز آزادکردن اشک ناهید خارج از میدان نبرد، عمل دیگری انجام نمی‌دهند.

بازی‌های کودکانه: در این انیمیشن پسر بچه‌ها در حال بازی کردن و دویدن دیده می‌شوند، اما دختر بچه‌ها در کنار مادرشان مؤدب در حال راه رفتن هستند. این مسئله نیز نشان از منفعل تر بودن دختر بچه‌ها نسبت به پسر بچه‌ها در فیلم دارد. گویی شیطنت، بازی و داشتن سهمی از محیط بیرون از خانه به همراه دوستان صرفاً منحصر به پسر بچه‌ها است و دختران از آن محروم هستند. مصادیق این امر عبارت‌اند از: سکانس ساحل و دویدن و بازی کردن پسر بچه‌ها به همراه پسر دلفینی، در تمامی سکانس‌هایی که دختر ناخدا مروارید در آن حضور دارد، در کنار مادرش است. در سکانس بازار دختر بچه‌ها مؤدب در کنار مادرشان در حال راه رفتن نمایش داده شده‌اند.

۵. ناهید شناور در اشکش

تصویر ۴. حمل کوزه آب و دختر بچه و مادرش تصویر

۷. بازی پسر بچه‌ها

تصویر ۶. پریدن پسر دلفینی در دهان هیولا تصویر

شرارت: هر دو شخصیت‌های شرور انسانی و حیوانی؛ یعنی پیرمرد غریبه و هشت پا مذکر هستند و هیچ شخصیت زن شروری در فیلم مشاهده نمی‌شود؛ حتی بی‌بی زار و سه زن دزد دریایی هم که جادوگر و دزد دریایی‌اند و از آنان انتظار انجام اعمال شرورانه می‌رود هم شرور نیستند و هدف اندک خشونت شیطنت‌آمیزشان هم در فیلم خیر است. مصادیق آن شامل تمامی سکانس‌هایی است که از جنگیدن و آسیب

رساندن هشت‌پا و پیرمرد غریبه نمایش داده می‌شود. همچنین سکانس لنج و ساحل سرخ که سه زن دزد دریایی با خشونت با ناخدا مروارید رفتار می‌کنند که در نهایت متوجه می‌شویم دلیل این عمل گرفتن مروارید برای انجام کاری خیر بوده است.

ورزش: در طول فیلم مردان در سکانس‌های مختلفی شنا و قایق‌سواری می‌کنند، ناخدا مروارید ماهیگیری و پیرمرد غریبه غواصی می‌کند، اما هیچ زنی در حال انجام هیچ نوع فعالیتی ورزشی دیده نمی‌شود. مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس دریا و شنا کردن اهالی مرد روستا، سکانس دریا و قایق‌سواری کردن ناخدا مروارید، سکانس صخره و ماهیگیری کردن ناخدا مروارید، سکانس دریا و غواصی کردن پیرمرد غریبه.

ب) رمزهای فنی:

گفت‌وگو در سکانسی، با استفاده از اصطلاح جنسیتی غالب در ایران بیان می‌شود. ناخدا مروارید در دیالوگی قول دادن را امری مردانه عنوان می‌کند. مصداق آن سکانس خانه‌ماجد و دیالوگ ناخدا مروارید به همسرش است: «دست دادیم مثل دوتا مرد». **موسیقی** در سکانس بازار که سکانسی سراسر جنسیت زده بوده و شاخص‌های آن پیش‌تر بیان شده است؛ از موسیقی پس‌زمینه سنتی و شادی استفاده شده تا این فضا را طبیعی و خوشایند نشان دهد. مصداق این امر سکانس بازار و موسیقی پس‌زمینه آن است.

– بعد ناسیونالیسم:

ناسیونالیسم به‌طور کلی احساس تعلق خاطر به یک ملت برحسب زمین، زبان، آداب و عادات و فرهنگ مشترک است (بابایی، ۱۳۹۱: ۸۲۴).

– مؤلفه ایران‌دوستی:

الف) رمزهای اجتماعی:

ظاهر پسر دلفینی به‌عنوان قهرمان داستان، معصوم، بانمک و دلنشین است. مصداق آن طراحی کاراکتر پسر دلفینی در سراسر فیلم است.

عمل پسر دلفینی قهرمانانه و در جهت حفظ وطنش است که مصداق آن سکانس نبرد دریا است که پسر دلفینی به‌عنوان قهرمان داستان به همراه سایر شخصیت‌های خوب فیلم به نبرد هشت‌پا و پیرمرد غریبه و یا به عبارتی غرب می‌روند.

ب) رمز فنی:

در **روایت فیلم پسر دلفینی**، نماد فردی ناسیونالیست تصویر شده است. پسر دلفینی برای مردم و نجات میهنش فداکاری می‌کند و حتی از جان‌ش نیز می‌گذرد. او تنها

فردی است که به صورت معجزه‌آسایی از پرواز ۶۵۵ ایران‌ایر زنده مانده است (استناد به این پرواز در بخش امپریالیسم توضیح داده شده است). حال او به نبرد عامل سقوط این هواپیما و یا شر که همان غرب (امپریالیسم و کاپیتالیسم) است می‌رود تا آن‌ها نتوانند با عبور از تنگه هرمز به آب‌های آزاد دسترسی پیدا کنند و سایر مناطق را با این ایدئولوژی‌ها آلوده سازند. پسر دلفینی در نهایت موفق می‌شود با فداکاری، غرب و ایدئولوژی‌هایش را شکست دهد. مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس دریا و زنده پیداشدن پسر دلفینی، سکانس خانه پیرمرد غریبه و تصویر هواپیما با عبارت ایران‌ایر موجود روی دیوار به همراه تصویر شلیک‌شدن موشکی از روی قایقی به آن هواپیما، سکانس ساحل سرخ و نمایش فلش‌بکی از خاطرات ناخدا مروارید از لحظه اصابت موشک به هواپیمایی که ناهید و پسر دلفینی در آن بودند، سکانس نبرد دریا و جنگیدن پسر دلفینی با پیرمرد غریبه و هشت‌پا، سکانس نبرد دریا و فداکاری پسر دلفینی با پریدن در دهان هشت‌پا، سکانس دریا پس از شکست هشت‌پا و شفاف‌شدن مجدد آب سیاه‌شده دریا.

شخصیت‌پردازی پسر دلفینی مثبت، فداکار و ناسیونالیست است. مصادیق آن در سراسر فیلم قابل مشاهده است.

نورپردازی در نمایی به نشان‌دادن امر قدسی پسر دلفینی و ناخدا مروارید آمده است. مصداق این امر سکانسی است که پسر دلفینی پس از فداکاری برای وطنش روی قایقی به همراه ناخدا مروارید بی‌هوش افتاده است و نوری از سمت آسمان به آن‌ها تابیده می‌شود؛ این امر حس مقدس و خیر بودن آنان را به مخاطب القا می‌کند.

تصویر ۸. تصویر نور تابیده شده از سمت آسمان به قایق ناخدا مروارید و پسر دلفینی

گفت‌وگو در سکansı در حال ناسیونالیست نشان‌دادن پسر دلفینی است. مصداق آن سکانس جزیره سرخ و دیالوگ پسر دلفینی: «برای دریا، برای مردم»، به‌منظور نبرد او با هشت‌پا و پیرمرد غریبه برای نجات دریا و وطنش است.

۲. ایدئولوژی مبارزه با امپریالیسم اقتصادی - فرهنگی:

ایدئولوژی مبارزه با امپریالیسم اقتصادی - فرهنگی در این انیمیشن، توسط بعد ستیز با نفوذ و سلطه‌گری غرب، نمایش داده شده است. از آنجایی که مفهوم غرب‌ستیزی مترادف با آمریکاستیزی به کار می‌رود (علیزاده و افضل، ۱۳۹۴: ۲۰) و آمریکا هم به‌عنوان کشور سردمدار امپریالیسم جهانی شناخته می‌شود (سالاری و میشری، ۱۳۹۴: ۵۸۷)، امپریالیسم ستیزی به‌نوعی ستیز با غرب و نماد آن یعنی آمریکا محسوب می‌گردد.

جدول ۳. ایدئولوژی غرب‌ستیزی

ایدئولوژی	ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
مبارزه با امپریالیسم اقتصادی - فرهنگی	ستیز با نفوذ و سلطه‌گری غرب	شر بودن کاپیتالیسم - امپریالیسم	۱- رمزهای اجتماعی: ظاهر، عمل و محیط. ۲- رمزهای فنی: روایت (معجون سیاه، پیرمرد غریبه و هشت‌پا) و موسیقی.

- بعد ستیز با نفوذ و سلطه‌گری غرب:

- مؤلفه شر بودن کاپیتالیسم - امپریالیسم:

الف) رمزهای اجتماعی:

ظاهر هشت‌پا که در اینجا نماد شخصی بوده که برده سرمایه‌داری شده، بزرگ، فربه و شیطانی است، زیرا از سرمایه‌داری یا همان معجون سیاه تغذیه کرده است. ظاهر پیرمرد غریبه که نمادی از فردی کاپیتالیست بوده، فریبکارانه است. او با گذاشتن ریشی مصنوعی سعی در تغییر قیافه و موجه نشان‌دادن خود برای جلب‌اعتماد سایرین دارد، اما زمانی که ریش مصنوعی‌اش طی درگیری‌ای می‌افتد، فریبکاری‌اش نمایان می‌شود. مصادیق این امر عبارت‌اند از: سکانس نبرد دریا و نمایش هشت‌پا به شکل هیولا، سکانس قایق پیرمرد غریبه و افتادن ریش مصنوعی او طی درگیری.

اعمال هشت‌پا شرورانه، خشن و فریبکارانه است و دیگران را با مرکب سیاهش که از سرمایه‌داری حاصل شده است و همچنین با آوازخواندنش، مسموم و مطیع خود می‌کند. اعمال پیرمرد غریبه نیز فریبکارانه و شرورانه است. مصادیق آن عبارت‌اند از:

سکانس زیر دریا و آوازخواندن هشت‌پا به همراه ترشح مرکب سیاهی از او و مسموم شدن آزیان و دیالوگ لاک‌ی: «هشت‌پا هر روز ظهر آواز می‌خونه و ماهی‌هام وحشی‌تر میشن... فقط مواظب باشید مرکب سیاهشو نخورین تا مثل ماهی‌های بیچاره مسموم بشین... اون مرکب باعث میشه همه مطیعش بشن». سکانس جزیره سرخ و فریب خوردن پسر دلفینی توسط پیرمرد غریبه برای دستیابی به معجون سیاه، سکانس قایق پیرمرد غریبه و افتادن ریش مصنوعی او طی درگیری، سکانس قایق پیرمرد غریبه و اقرار او به شلیک به هواپیمایی که ناهید در او بوده است به همراه دیالوگ پسر دلفینی در این رابطه خطاب به پیرمرد غریبه: «تو باعث شدی هواپیما بیفته و مامانم اینطوری بشه؟» و سکانس نبرد دریا و جنگیدن شرورانه پیرمرد غریبه.

محیط خانه هشت‌پا که به گفته خودش تبعیدگاهش بوده، نامش دره سیاه است. دره سیاه مکانی وحشتناک است که شاخه‌های ترسناکی در اطرافش مدام در حال رشد کردن هستند. در بالای درب ورودی خانه هشت‌پا، علامت صلیب دیده می‌شود. محیط خانه پیرمرد غریبه مرموز و ترسناک است و در آن اسلحه و موشک وجود دارد. در نمایی که عکس‌های روی دیوار خانه‌اش را نشان می‌دهد، دو عکس به صورت رمزی وجود دارند؛ یکی از آن عکس‌ها قایق پیرمرد غریبه را نشان می‌دهد که فردی از روی آن در حال پرتاب موشکی به سمت هواپیمایی با عبارت ایران‌ایر است که در عکس بالایی‌اش مشاهده می‌شود؛ به عبارتی دیگر، این هواپیما، همان هواپیمای ایران‌ایر پرواز ۶۵۵ است که در خلیج فارس توسط موشکی آمریکایی که از روی ناوی شلیک شد، سقوط کرد. مکان فیلم در بخش ایدئولوژی فرهنگی از پیش مشخص شده که جنوب ایران است. مصادیق موارد گفته شده در سکانس‌های خانه هشت‌پا و خانه پیرمرد غریبه قابل مشاهده هستند.

۱۰. عکس‌های خانه پیرمرد غریبه

تصویر ۹. صلیب سر در خانه هشت‌پا تصویر

ب) رمزهای فنی:

در روایت داستان متوجه می‌شویم که معجون سیاه، پیرمرد غریبه و هشت‌پا نماد چه چیزها و چه کسانی هستند.

معجون سیاه نمادی از ایدئولوژی کاپیتالیسم است. این معجون ساخته شد تا مصرف‌کننده‌های آن بزرگ یا به‌نوعی فربه و وحشی شوند و خالق آن ثروتمند شود. همچنین این معجون در فیلم گویی نوعی مواد مخدر است که هم تأثیرات روانی و هم تأثیراتی جسمی می‌گذارد. تأثیرات روانی ثانویه آن مطیع ایدئولوژی، وحشی و خشن شدن توهم‌های دلپذیر است؛ تأثیر روانی ثانویه آن مطیع ایدئولوژی، وحشی و خشن شدن است. تأثیرات جسمی آن نیز تبدیل به هیولایی بزرگ و فربه‌شدن است که پس از مصرف آن توسط هشت‌پا و سایر جانوران دریایی دیده می‌شود. مصادیق آن عبارت‌اند از: سکانس قایق پیرمرد غریبه و دیالوگ: «باهم این معجون و ساختیم، تازه داشت ثروتمندمون می‌کرد، ماهی‌ها بزرگ و بزرگ‌تر می‌شدن و البته وحشی‌تر»، سکانس دریا و مصرف هشت‌پا از معجون سیاه و بزرگ و وحشی شدن او، سکانس قایق عدنان و دیالوگ او: «هیچ نمی‌فهمم چرا دریا آن‌قدر بهم ریخته، ماهی‌ها وحشی شدن تور رو پاره کردن»، سکانس زیر دریا و توهمات که پسر دلفینی و سفید پس از استفاده از این دارو تجربه می‌کنند.

۱۲. هیولا شدن هشت‌پا

تصویر ۱۱. توهمات پسر دلفینی و سفید تصویر

پیرمرد غریبه نماد خالق کاپیتالیسم و امپریالیسم است. اوست که معجون سیاه یا همان ایدئولوژی کاپیتالیسم را خلق می‌کند و سپس تبدیل به فردی کاپیتالیست - امپریالیست می‌شود و تلاش می‌کند تا توسط آن بر تمام جهان تسلط پیدا کند، شغل اصلی بومیان منطقه یعنی صید ماهی را تصاحب کند و ثروتمند شود. مصادیق این امر عبارت‌اند از: سکانس قایق پیرمرد غریبه و دیالوگ: «باهم این معجون و ساختیم،

تازه داشت ثروتمندمون می کرد، ماهی ها بزرگ و بزرگ تر می شدن و البته وحشی تر». سکانس نبرد دریایی و تلاش های پیرمرد غریبه برای آلوده کردن تمام دریا به معجون سیاه و عبور از تنگه برای رسیدن به آب های آزاد و دیالوگ: «میریم به سمت آب های آزاد. باید از تنگه عبور کنیم». سکانسی که دو ماهیگیر بومی برای صید ماهی تلاش می کنند؛ اما موفق نمی شوند، زیرا ماهی ها وحشی شده اند و فقط از پیرمرد غریبه تبعیت می کنند و تنها او می تواند صیدشان کند و دیالوگ های ماهیگیر: «هیچ نمی فهمم چرا دریا آن قدر به هم ریخته ماهی ها وحشی شدن تورو پاره کردن».

هشت پا نماد کسی است که به دلیل استفاده از معجون سیاه یا همان کاپیتالیسم، برده آن شده است و در نهایت به سبب آز و طمع به هیولا تبدیل می شود و خالق این ایدئولوژی را می بلعد. گویی این امر به این معناست که کاپیتالیسم و به دنبالش امپریالیسم در نهایت به هیولایی تبدیل می شوند که علاوه بر مسموم کردن دیگران، خالقانشان را نیز از بین خواهند برد. مصادیق این امر عبارت اند از: سکانس نبرد دریا و مطیع پیرمرد غریبه شدن هشت پا پس از مصرف معجون سیاه و سکانس نبرد دریا و تبدیل به هیولا شدن هشت پا در اثر مصرف زیاد معجون و سپس بلعیدن پیرمرد غریبه.

تصویر ۱۳. بلعیده شدن پیرمرد غریبه توسط هشت پا

موسیقی مورد استفاده در زمان نمایش خانه هشت پا، ترسناک و مرموز است و احساس خطر را به مخاطب القا می کند. مصادیق این امر سکانس زیر دریا و نمایش خانه هشت پا است.

بحث و نتیجه گیری

سینما به پشتوانه هنر رسانه بودن خود، توانایی اثرگذاری شگرفی بر مخاطبانش دارد؛ حال اگر این مخاطبان کودک باشند، این تأثیرات بسیار بیش تر نیز خواهد

شد. انیمیشن فیلمی است که عموماً برای مخاطبان کودک ساخته می‌شود. به دلیل جذابیت‌های بصری و روایات داستانی، انیمیشن‌ها به راحتی می‌توانند به منابعی آموزشی برای کودکان بدل شوند. «یکی از نظریه‌های مربوط به آثار اجتماعی رسانه‌ها، نظریه یادگیری اجتماعی^۱ آلبرت بندورا^۲ (۱۹۶۸) است. بر اساس این نظریه انسان‌ها بیشتر آنچه را که برای راهنمایی و عمل در زندگی نیاز دارند، به‌طور غیرمستقیم و به‌ویژه از طریق رسانه‌های جمعی می‌آموزند. بیشتر رفتارهای آدمی به‌صورت مشاهده رفتار دیگران و از طریق الگوبرداری یاد گرفته می‌شود (مهدی‌زاده، ۱۳۹۹: ۵۹)». در پژوهش حاضر برای تحلیل انیمیشن پسر دلفینی از روش نشانه‌شناسی انتقادی جان فیسک در هر سه سطح واقعیت، بازنمایی و ایدئولوژیک استفاده شده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که در سطح نخست رمزهای اجتماعی مانند ظاهر، لباس، محیط و در سطح دوم رمزهایی فنی مانند نورپردازی، روایت، مکان و گفت‌وگو با همراهی یکدیگر رمز ایدئولوژیک شرق‌شناسی به همراه بعد احیای خاص گرایی بومی - محلی با مؤلفه‌های فرهنگ جنوب ایران و فرهنگ جنسیتی و بعد ناسیونالیسم با مؤلفه ایران‌دوستی و همچنین رمز ایدئولوژیک مبارزه با امپریالیسم اقتصادی - فرهنگی به همراه بعد ستیز بانفوذ و سلطه‌گری غرب و مؤلفه شر بودن کاپیتالیسم - امپریالیسم را در سطح سوم بازنمایی کرده‌اند. به این ترتیب انیمیشن پسر دلفینی، فیلمی در ظاهر ساده بوده که داستان پسر بچه‌ای که با دلفین‌ها بزرگ شده و در پی یافتن مادر حقیقی‌اش است را به تصویر می‌کشد، اما با کمی کنکاش و رمزگشایی نشانه‌های نهفته در آن متوجه می‌شویم که فیلم در حقیقت داستان پسر بچه‌ای را روایت می‌کند که به‌صورت معجزه‌آسایی از پرواز ۶۵۵ ایران‌ایر زنده مانده است که توسط موشکی آمریکایی در خلیج فارس سقوط کرده بود؛ حال رسالتی بر عهده او قرار داده شده که آن هم شکست دادن عامل این حادثه است تا نتواند به خواسته‌های شورانه‌اش دست یابد. در این فیلم، غرب با ایده‌های شیطانی کاپیتالیستی - امپریالیستی‌اش می‌خواهد با عبور از تنگه هرمز، تمام جهان را تسخیر و آلوده کند که فداکاری ایرانیان مانع از به تحقق رسیدن این خواسته پلید می‌شود. به این ترتیب، این اثر با استفاده از نشانه‌ها به دنبال بازنمایی اهداف فرهنگی و ایدئولوژیکی است.

همان‌گونه که در بخش مبانی نظری پژوهش عنوان شد، بر طبق آرا هال و آلتوسر و نظریه سیاست‌گذاری فرهنگی، ایدئولوژی‌ها در چهارچوب علایق و منافع نیروی مسلط

1. Social learning

2. Albert Bandura

هژمونیک عمل می‌کنند که دولت یکی از مهم‌ترین آن‌ها محسوب شده و توسط دستگاه‌هایی ایدئولوژیک مانند رسانه منتقل می‌شوند؛ دولت‌ها با مشخص کردن اهداف و اصول سیاست‌های فرهنگی - رسانه‌ای به بازتولید و تثبیت ارزش‌های حاکم می‌پردازند. بر این مبنا محتوای انیمیشن‌ها عموماً با شیوه سیاست‌گذاری رسانه‌ای جوامع و سازمان‌های تولیدکننده آن‌ها مطابقت دارند تا ارزش‌های موردنظر به کودکان منتقل شوند. سیاست‌گذاری رسانه‌ای در ایران بر طبق بیانیه شورای عالی انقلاب فرهنگی در رابطه با ارزش‌های اساسی نظام جمهوری اسلامی، مطابق با ارزش‌های دینی و ملی و مقابله با فرهنگ بیگانه من جمله غرب است که به خوبی این موضوعات در برخی از انیمیشن‌های ملی ایران مانند انیمیشن مدنظر پژوهش حاضر، بازنمایی می‌شوند؛ زیرا امپریالیسم فرهنگی به دنبال تک فرهنگ‌گرایی و عقب‌نشینی همه فرهنگ‌ها، به نفع فرهنگ غالب آمریکایی و نابودی تنوع فرهنگی است. انیمیشن پسر دلفینی با تصویرسازی شرق در معنای عام و ایران به صورت خاص با استفاده از شاخص‌های جغرافیایی و ارزش‌های فرهنگی‌ای مانند معرفی جزایر جنوبی ایران، دین اسلام و غیره و شخصیت‌پردازی قهرمان داستان (پسر دلفینی) به عنوان فردی ناسیونالیست در جبهه خیر و بازنمایی دیگری مقابل شرق؛ یعنی غرب و نماد آن آمریکا با استفاده از نظام‌های دیرینه منتسب به آن یعنی کاپیتالیسم و امپریالیسم و همچنین استناد تاریخی شلیک موشک آمریکایی به هواپیمای مسافربری ایرانی با شخصیت‌پردازی ضدقهرمان داستان (پیرمرد غریبه) به عنوان فردی شرور و پلید در سمت شر، در حال تثبیت و انتقال ایدئولوژی مسلط نظام از طریق رسانه سینما است. حال، سیاست‌گذاری رسانه‌ای غربی برپایه مبارزه با تبعیض‌های اجتماعی به وسیله بازنمایی غیرکلیشه‌ای آن‌ها است که در شیوه‌نامه‌های کمپانی‌ها، استودیوها و جشنواره‌های فیلم‌سازی‌شان تحت عنوان استانداردهای بازنمایی ذکر شده است؛ به همین دلیل، محتوای انیمیشن‌ها عموماً به سوی کاهش یافتن کلیشه‌های اجتماعی موجود در انیمیشن‌ها می‌روند که این امر در پیشینه پژوهش به خوبی منعکس شده است.

بامطالعه پژوهش‌های صورت‌گرفته در رابطه با محتوای انیمیشن‌ها در داخل و خارج از کشور درمی‌یابیم که شاخص هویت دینی در پژوهش‌های قاضی‌زاده و قاضی‌زاده (۱۴۰۱) و کفیلی فرد و همکاران (۱۴۰۰)، با شاخص دین در پژوهش حاضر همخوانی دارد؛ مقوله حضور کلیشه‌های سنتی جنسیتی در پژوهش‌های فیلدز (۲۰۲۰) و هاورز (۲۰۱۷) در پژوهش حاضر نیز وجود دارند. علاوه بر آن، برخی از پژوهش‌های

صورت گرفته در زمینه تأثیرات انیمیشن مانند شاه قاسمی و خالقی پور (۱۳۹۹) به تأیید این امر پرداختند که انیمیشن‌ها تأثیرات بسزایی بر شکل‌گیری رفتار و شخصیت کودکان می‌گذارند که این امر اهمیت مطالعه انیمیشن‌ها را دوچندان می‌کند.

پیشنهادها

- ایجاد سبک ملی در انیمیشن‌ها که نماینده فرهنگ ایرانی باشند و ملیت ایرانیان را به نمایش بگذارند.
- ترکیب خلاقانه انیمیشن با سبک زندگی مردم ایران و به تصویر کشیدن تمامی طبقات جامعه ایرانی.
- ارائه درسی مبنی بر آموزش روش‌های تحلیل فیلم و انیمیشن کودکان در دروس دانشگاهی و مخصوصاً رشته‌های مرتبط با فیلم‌سازی.
- پژوهش در خصوص محتوای انیمیشن‌های تولیدشده و آگاهی بخشی توسط رسانه‌های جمعی رسمی.

منابع و مأخذ

احمدوند، عباس و کشیک‌نویس رضوی، سیدکمال (۱۳۹۵). از شرق‌گرایی تا شرق‌شناسی: پژوهشی در تحول مفهوم و مصداق شرق‌شناسی. *غرب‌شناسی بنیادی*، ۷ (۱)، ۶۷-۸۷.

https://occidentstudy.iics.ac.ir/article_2216.html

اربابی، محمود (۱۳۹۷). *کتابچه قوانین و مقررات سازمان سینمایی (مجموعه قوانین و مقررات سینمایی کشور)*. معاونت توسعه فناوری و مطالعات سینمایی.

https://apf.farhang.gov.ir/ershad_content/media/image/2019/07/774347_orig.pdf

بابایی، پرویز (۱۳۹۱). *فرهنگ اصطلاحات و مکتب‌های سیاسی*. تهران، مؤسسه انتشارات نگاه.

تاج مزینانی، علی‌اکبر و حامد، مهدیه (۱۳۹۳). بررسی تحول فرنگ جنسیتی در کتب درسی (مطالعه‌ای تطبیقی پیرامون کتاب‌های فارسی اول ابتدایی ۱۳۵۷، ۱۳۶۲ و ۱۳۸۲). *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۱ (۶۴)، ۷۳-۱۰۴.

<https://doi.org/10.22054/qjss.2014.343>

تولایی، ندا و دانشگر، فهیمه (۱۴۰۱). بازنمایی قهرمان شرقی به‌مثابه دیگری برون فرهنگی براساس نظریه رولان بارت (مطالعه موردی انیمیشن *علاءالدین*). *مطالعات هنر اسلامی*، ۱۹ (۴۵)، ۱۱۳-۱۳۳.

<https://www.doi.org/10.22034/ias.2021.307281.1756>

حسنایی، محمدرضا و موسوی، سعیده‌سادات (۱۳۹۷). بنیان‌های سیاست‌گذاری رسانه‌ای در انیمیشن؛ مطالعه‌ای بر رویکرد ایران به انیمیشن به‌عنوان ابزار قدرت نرم. *نامه هنرهای نمایشی و موسیقی*، ۹ (۱۷)، ۷۹-۹۸.

<https://doi.org/10.30480/dam.2019.682>

ده‌صوفیانی، اعظم (۱۳۸۸). *والت‌دیزنی و کلیشه‌سازی برای کودکان*. (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد علوم ارتباطات اجتماعی)، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، ایران.

راوودراد، اعظم (۱۳۹۱). *جامعه‌شناسی سینما و سینمای ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

سالاری، مصطفی و مبشری، راشین (۱۳۹۴). *ضدیت با امپریالیسم در شعر شاعران معاصر، همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران*.

شاه قاسمی، احسان و خالقی‌پور، مریم (۱۳۹۹). انیمیشن‌های فانتزی و تخیل کودکان: یک مطالعه کیفی. *مجله جهانی رسانه*، ۱۵ (۲)، ۱۳۵-۱۰۷.

عسگری، سهیلا، فرازنده‌پور، فائزه و غلام‌لو، جمشید (۱۴۰۲). نحوه بازنمایی ارزش‌های فرهنگی در پویانمایی (انیمیشن) ایرانی جهت تأثیرگذاری بر رفتار شناختی کودک از منظر فنون اقناع. *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*، ۱۵ (۲)، ۱۵۲-۱۲۴.

<https://doi.org/10.22067/jlkd.2023.81041.1149>

علیزاده، ناصر و افضل‌لی، بهرام (۱۳۹۴). *غرب‌ستیزی در آثار داستانی هدایت، آل‌احمد و ساعدی، ادب فارسی*، ۵

<https://doi.org/10.22059/jpl.2016.57805>

(۲)، ۱۹-۳۷.

علوی پور، سیدمحسن، عسگری، سیداحمد، خسروی، علیرضا و سروی زرگر، محمد (۱۳۹۹). سیاست‌گذاری سواد رسانه‌ای در ایران: چالش‌ها و ظرفیت‌ها، *مطالعات میان‌رشته‌ای در رسانه و فرهنگ*، ۱۰ (۱)، ۱۶۵-۱۸۸.

<https://doi.org/10.30465/ismc2020.5601>.

فرخی، میثم (۱۳۹۴). کاوشی نظری پیرامون پدیده جهانی شدن و امپریالیسم فرهنگی - رسانه‌ای: یکسان‌سازی و همگونی فرهنگی. *فصلنامه مطالعات رسانه‌ای*، ۱۰ (۲۹)، ۲۴-۹. <https://www.sid.ir/paper/211964/fa>

فیسک، جان، (۱۳۸۰). *فرهنگ تلویزیون، ترجمه مرگان برومند، ارغنون*، ۸ (۱۹)، ۱۴۲-۱۲۵.

قاضی‌زاده، خشایار و قاضی‌زاده، علی (۱۴۰۱). تحلیل بازتاب هویت ایرانی - اسلامی در طراحی شخصیت‌های انسانی دو اثر پویانمایی ایرانی در مسیر باران و فهرست مقدس. *فصلنامه علمی مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، ۲۳ (۵۸)، ۱۰۵-۱۴۱. <https://www.doi.org/10.22083/jccs.2021.241905.3147>

گیدنز، آنتونی (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان*. تهران: نشر نی.

لوتمن، یوری (۱۳۹۲). *نشانه‌شناسی و زیباشناسی سینما*. ترجمه مسعود اوحدی، تهران: نشر سروش.

موسوی، سعیده‌سادات (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی سیاست‌های رسانه‌ای در صنعت انیمیشن ایران و ژاپن (پایان‌نامه دکتری پژوهش هنر)، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، ایران.

مهدی‌زاده، سیدمحمد (۱۳۹۹). *نظریه‌های رسانه، اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی*. تهران: انتشارات همشهری.

هال، استوارت (۱۳۹۶). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.

Ahmadvand, A. & keshik neveys razavi, S. K. (2016). from orientation to orientalism: Research on the evolution of the concept and examples of "orientalism". *Occidental Studies*, 7(1), 67-87. https://occidentstudy.ihs.ac.ir/article_2216.html [In Persian]

Althusser, L. (1995). *ideogy and ideogical state apparatuges*, (notes to ward investigation), in. zizek, s, mapping ideology. london :verso.

Althusser, L. (2005). For Marx. London & New York: Verso.

Alavipour, S., Askari, S. A., khosravi, A., & sarvi- zargar, M. (2020). Media Literacy Policy in Iran: Challenges and Capacities. *Interdisciplinary Studies in Media and Culture*, 10(1), 165-188. Doi: 10.30465/ismc.2020.5601. [In Persian]

Alizadeh, N., & afzali, B. (2016). Anti- West Beliefs in Works of Hedayat, Al-e-Ahmad and Sædi. *Persian Literature*, 5(2), 19-37. Doi: 10.22059/jpl.2016.57805. [In Persian]

Arbabi, M. (2018). *Book of rules and regulations Cinema Organization (a set of cinema laws and regulations of the country)*, deputy director of technology development and cinema studies. From https://apf.farhang.gov.ir/ershad_content/media/image/2019/07/774347_orig.pdf. [In Persian]

Asgari, S., Farazandehpour, F., & Gholamloo, J. (2023). Representation of Cultural Values in Iranian

Animation to Influence Children's Cognitive Behavior: Persuasive Discourse. *Journal of Linguistics & Khorasan Dialects*, 15(2), 124-152. Doi: 10.22067/jlkd.2023.81041.1149. [In Persian]

Babayi, P. (2018). *Dictionary of terms and political schools*. Tehran: Negah publishing house. [In Persian]

Birukou, A., Blanzieri, E., Giorgini, P., & Giunchiglia, F. (2013). A formal definition of culture. *Models for intercultural collaboration and negotiation*, 1-26.

Dai, J. H. (2004). *Film Criticism*. Beijing: Peking University Press.

Deh soofiani, A. (2009). Walt Disney and stereotyping for children, (Master's Thesis of Social Communication Sciences), Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabai University, Iran. [In Persian]

-Disney Company. (2022). *Corporate Social Responsibility Report*, Retrieved February 9, 2024, from <https://thewaltdisneycompany.com/app/uploads/2023/03/2022-CSR-Report.pdf>

Farokhi, M. (2015). Theoretical Exploration About the Phenomenon of Globalization and Cultural-Media Imperialism: Cultural Integration and Assimilation. *Media Studies*, 10(Issue 29), 9-24. <https://www.sid.ir/paper/211964/fa> [In Persian]

Fileds, S. (2020). Animating identity: Changing representations of gender, race and class in children's animated feature films since 1990. Master's Thesis, Wesleyan University, Middletown, Connecticut, United States.

-Fisk, J2001). *Television culture*, (M. Broumand, Trans), Organon, 8(19), 125-142. [In Persian]

-Ghazizadeh, K., & Ghazizadeh, A. (2022). Analyzing the Reflection of Iranian-Islamic Identity in the Creation of Human Characters in Two Iranian Animated Works: "In the Path of Rain" and "Holy List". *Journal of Culture-Communication Studies*, 23(58), 105-142. doi: 10.22083/jccs.2021.241905.3147. [In Persian]

Giddens, A., (2014). *Sociology*, (H. Chavoshian, Trans). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 2001). [In Persian]

Hall, S. (2017). Representation : cultural representations and signifying practices, (A. Golmohammadi, Trans). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1997). [In Persian]

Mehdizadeh, M. (2020). Comparative study of media policies in the animation industry of Iran and Japan, (PhD Thesis of Art Research), Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Art, University of Art, Iran. [In Persian]

Hosnaee, M. R., & Mousavi, S. (2019). The Foundation of Media Policy Making in the Field of Animation A Study on the Iran's Approach to Animation as a Means of Soft Power. *Journal of dramatic arts and music*, 9(17), 79-98. <https://doi.org/10.30480/dam.2019.682> [In Persian]

-Houwers, L. (2017). The Representation of Gender in Disney's Cinderella and Beauty & the Beast: A Comparative Analysis of Animation and Live-Action Disney Film.

Iurii, L., (2013). *Semiotics of cinema*, (M. Ohadi, Tans). Tehran: Soroush Publishing. (Original work published 1973). [In Persian]

- Oscar. (2023), Representation and inclusion standards, Retrieved February 9, 2024, from <https://www.oscars.org/awards/representation-and-inclusion-standards>
- Towbin, M. A., Haddock, S. A., Zimmerman, T. S., Lund, L. K., & Tanner, L. R. (2004). Images of gender, race, age, and sexual orientation in disney feature-length animatedfilms. *Journal of feminist family therapy*, 15(4), 19-44. https://doi.org/10.1300/J086v15n04_02
- Ravadrad, A. (2012). *Sociology of Cinema and Iranian Cinema*, Tehran: Tehran University Press. **[In Persian]**
- Salari, M., & Mobashery, R. (2015). Anti-imperialism in the poetry of contemporary poets, *international conference of Iranian Persian Language and Literature Promotion Association*. **[In Persian]**
- Shahghasemi, E., & Khaleghipoor, M. (2021). Fantasy Animations and Children's Imagination. *Global Media Journal-Persian Edition*, 15(2), 107-135. doi: 10.22059/gmj.2020.84948. **[In Persian]**
- Tajmazinani, A. A., & Hamed, M. (2014). Investigating the evolution of gender culture in textbooks (a comparative study of the first Persian books of the years 1357, 1362, 1382), *Social Sciences*, 21(64), 73-104. doi: 10.22054/qjss.2014.343. **[In Persian]**
- Tavallaie, N., & Daneshgar, F. (2022). Representation of the Eastern Hero as an Extra-Cultural "Other" Based on the Theory of Roland Barthes (Case Study of the Animation of Aladdin). *Islamic Art Studies*, 19(45), 113-133. doi: 10.22034/ias.2021.307281.1756. **[In Persian]**
- UNESCO. (1967). Cultural policy a preliminary study. Round-table Meeting on Cultural policies, Monte Carlo, Monaco.
- Wang, X. (2023). Illusions and Realities in the Film Green Book From the Perspective of Ideology. *Theory and Practice in Language Studies*, 13(5), 1245-1249.

Contents

The Cultural-Social Duties of Professors from the Perspective of the Leader of the Islamic Republic of Iran	
Saeedeh Khorasani, Hosseinali Jahed, Daryush Matlabi	7
A Mosque-based Policy Theory of Cultural-social Participation of Adolescents	
Reza Amini Harandi	39
Mosque and Meaning: Examining the Place of “Sacred Spatial Order” in Utopia, from the Origin of Sadraean Cultural Theory	
Mohsen Labkhandagh	69
Ineffective Policies in the Field Of the Mosque and the School: A Reflection On The Gap Between The Educational Functions Of Two Institutions	
Shahram Ramesht, Mina Fayazi	103
The Success Pattern of Religious Institutions (Case Study: Successful Mosques in the Educational Arena)	
Alireza Sharif-Fard, Meysam Latifi	141
The Mosque in Public School Textbooks: From the Current State to the Desired State	
Seyed Sajjad Tabatabaei Nejad, Mohammad Javad Keshani	187
A Needs Assessment and Critical Analysis of the Design of Effective Mosque Mobile Applications	
Mohammad Javad Norouzi Eghbali	229
Studying the Representation of Cultural and Ideological Elements in the Creation of Animation	
Mahsa Larijani, Fatemeh Zahra Baghaii	255

# of Culture Studies - Communication

Vol .25, Series.99, No.67, Autumn 2024

Research Institute of Culture, Art and
Communication Ministry of
Culture and Islamic Guidance

Managing Director:
Zaeri, Qasim(Ph.D)

Editor in Chief:
Entezari, Ali (Ph.D)

Editorial Board:
Esfandiari, Shahab (Ph.D)
Entezari, Ali (Ph.D)
khaniki, Hadi (Ph.D)
Khojasteh Bagherzadeh, Hassan
Fayyaz, Ebrahim (Ph.D)
Karami Ghahi, Mohammadtaghi (Ph.D)
Nourbakhsh, Younes (Ph.D)
Yasini, seyedeh Raziye (Ph.D)

International Editorial Board

Semati Mehdi (Ph.D)
kamalipour Yahya (Ph.D)
Mohsen Mohammad (Ph.D)

Executive Director:
Mehri, Roghayeh

Editor:
Shafiekhani, Shahnaz

Graphic Designer:
Khalili, Hamed

Printing House:
New window

Editorial Office
No.9, Dameshgh St. Valiasr Sq,
Tehran, Islamic Republic of Iran
Tel: (021) 88919186
Fax: (021) 88893076
website: <http://jccs.ir>

IRANIAN ASSOCIATION
OF CULTURAL STUDIES &
COMMUNICATIONS

Research Center for Culture,
Art and Communication
Ministry of Culture and Islamic Guidance

Cultur-Communication Studies is published by Institute of Culture, Art and Communication (Ministry of Culture and Islamic Guidance). The aim of this journal is to provide a forum for communication professionals to discuss about cultural issues. The statements and opinions expressed in this journal do not necessarily represent the views of the publisher.

This journal is indexed in the Islamic World Science Citation Database (ISC).